

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (519)
листопад–грудень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №3266
Підписано до друку 25.12.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Гулевич В.П.** Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.) 4
- Русина О.В.** Радзивіллівські володіння новітніх часів очима сучасників 29
- Шляхов О.Б. (Дніпропетровськ).** «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) 39
- Ледаков О.М. (Сімферополь).** Паралельні органи охорони порядку у Криму восени 1918 р.: проекти та реалії 58
- Мрака І.Б. (Львів).** Перший призов українців Східної Галичини до польської армії (1922–1923 рр.) 65
- Генега Р.Я. (Львів).** Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) 77
- Гайдай О.Ю.** Радянське минуле в оцінках студентів-істориків 92

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Куций І.П. (Тернопіль).** Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації 113
- Ясь О.В.** «Колективний чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського 123
- Суздаль М.М.** «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці 149

ПУБЛІКАЦІЇ

- Нововиявлені листи православних ієрархів XVII ст. (**вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика**) 165

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии (**вступна стаття О.В.Яся**) 179

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Атлас історії України (**М.В.Майоров**) 198
- Ковалевська О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. (**О.А.Бачинська, Одеса**) 207
- Долбілов М. Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії за Олександра II (**В.С.Шандра**) 209

Борисьонок Ю. На крутих поворотах білоруської історії: Суспільство й держава між Польщею та Росією в першій половині ХХ ст. (*С.В.Кульчицький*) 215

ХРОНІКА

Віднянський С.В. (Київ), Мушинка М.І. (Пряшів, Словаччина), Реєнт О.П. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» й засідання комісії істориків України та Словаччини у Високих Татрах 220

Іржавська А.П. (Черкаси). Х Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії 224

Кононенко В.П. Міжнародна наукова конференція «Українська гетьманська держава на соціополітичній мапі ранньомодерної Європи: типове й унікальне» 228

Крупина В.О. Круглий стіл «Крим у новітній історії України (До 60-річчя входження Криму до складу УРСР)» 230

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 233

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2014 р. 236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477.7) «1442/1466» Гаджи Гірей

В.П.ГУЛЕВИЧ *

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО Й ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГАДЖИ ГІРЕЯ (1442–1466 рр.)

Висвітлюються політичні події навколо Кримського ханства за період правління Гаджи Гірея на тлі його боротьби з Саїдом Агметом II та відносин із Великим князівством Литовським, Молдавією, Османською імперією. Зроблено спробу визначити кордони Кримського ханства та з'ясувати питання сплати данини з руських земель Литви.

Ключові слова: Гаджи Гірей, Казимир Ягайлович, Саїд Агмет II, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Золота Орда, Молдавія, Османська імперія, Кафа, генуезці.

Період 1442–1466 рр. в історії Кримського ханства доволі слабо представлено у джерелах. Події у Кримському улусі фактично випали з поля зору східних літописців. Мало інформації містять і польські, литовські та молдавські актові матеріали. Московські літописи здебільшого зосереджені на висвітленні подій, пов'язаних із боротьбою проти Великої Орди. Нумізматичний матеріал за вказаний період доволі бідний. Натомість неабияку вагу мають генуезькі джерела, що переважно висвітлюють події на самому Кримському півострові.

Інспірований правлячою верхівкою Литви переворот у Криму зруйнував усталену впродовж кількох попередніх десятиліть систему. Замість місцевого «імператора Солхату», лояльного до правителя Золотої Орди, на півострові з'явився хан, який розглядав Кримський улус суверенною державою. Тому перед Гаджи Гіреем, котрий оволодів Кримом у березні – квітні 1442 р.¹, одразу постала необхідність захистити свою владу від Саїда Агмета II, правителя Великої Орди, який боровся за збереження цілісності колишнього Улусу Джучі. Схоже, що він мав успіх – 30 липня 1442 р. в Кафі отримали звістку про перемогу «імператора» Гаджи Гірея в бою проти «великого хана» Саїда Агмета II².

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

¹ Обставини та час приходу до влади Гаджи Гірея див.: Гулевич В.П. Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. – Вып. 1. – Казань, 2013. – С. 110–147.

² Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N.Jorga. – T.I. – Paris, 1899. – P.36. – Fol.103.

У цей же час до «татарського імператора» («ad Caesarem Tartarorum») їздив посол польсько-угорського короля Владислава III, який перебував в Угорщині, подільський староста Теодорик Бучацький. В Угорщину він прибув разом із посланцем неназваного на ім'я татарського правителя³. Але навряд чи це був посол Саїда Агмета II, якого щойно переміг Гаджи Гірей, або Кічі Мугаммада, котрий кочував на берегах далекої Волги. Це підтверджує вся логіка розвитку подій.

Так, ще 4 липня 1442 р. Т.Бучацький поступився селом Кросенки на Поділлі Миколаєві Ключу⁴. У Буді Теодорик зафіксований 29 вересня того року⁵, хоча, швидше за все, прибув сюди дещо раніше. До татар, вочевидь, він їздив не пізніше середини червня – кінця серпня. Беручи до уваги віддаленість Угорщини від Сараю, можна думати, що татарський посол був із Криму від Гаджи Гірея, а не, як уважав Л.Колянковський⁶, від «дружнього» Саїда Агмета II. Важливість посольства Т.Бучацького до татар підтверджує й винагорода не лише Теодорикові, а й земельне надання Томашові з Гінковиць, який його супроводжував⁷. Це дає підстави вважати, що, по-перше, організований литовцями переворот у Криму був якщо не підтриманий, то схвалений поляками, а, по-друге, що місія Т.Бучацького була успішною і Владислав III Ягайлович, вочевидь, отримав підтвердження добрих відносин із татарським правителем.

Литовська панівна верхівка протегувала Гаджі Гіреєві на міждержавному рівні. Дипломати Казимира Ягайловича в договорі з Молдавією від 8 червня 1442 р. спеціально обумовили, що в разі, якщо господар Ілля потребуватиме допомоги проти ворогів, отримає її «безь хитрости» за винятком польсько-угорського короля Владислава III й «царя татарського, зануж цар есть волный». Тому допомога буде обмежена лише «прозбою и посль»⁸. Тут необхідно наголосити, що слова «цар есть волный» необхідно розуміти як визнання Гаджи суверенним правителем, який мав право і можливість обдаровувати володіннями своїх підданих⁹.

Молдавія була зацікавлена у союзі з Литвою, особливо з огляду на татарську небезпеку. Так, 29 листопада 1439 р. татари напали на Ботошани, де в той час був ярмарок, а 12 грудня 1440 р. на півдні країни розорили та спалили

³ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – Т.ХІІ. – Cz.1. – Kraków, 1919. – S.163.

⁴ Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J.Tomaszewicz, M.Zdanek, pod red. W.Bukowskiego. – Kraków, 2004. – №65. – S.31.

⁵ Михайловський В. Матеріали до itineraria подільських воевод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. – Вип.3. – К., 2001. – С.163.

⁶ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Т.1: 1377–1499. – Warszawa, 1930. – S.259.

⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie (далі – АЗР). – Т.VI. – Lwów, 1876. – №XX. – S.31–32.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т.1: 1340–1506. – Санкт-Петербург, 1846. – №40. – С.54 [= Lietuvos Metrika. – Knyga №5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė E.Banionis. – Vilnius, 1993. – №134. – P.250].

⁹ Пор.: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.27: Никаноровская летопись. Сокращённые летописные своды конца XV в. – Москва; Ленинград, 1962. – С.103. Див. також: Хорошкевич А.Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. – Москва, 2001. – С.118–123.

міста Васлуй і Бирлад¹⁰ Гаджи не був причетний до наїздів, що відбулися до того, як він став ханом, і договір не виключав надання взаємної допомоги в боротьбі проти татар Саїда Агмета II, природним союзником у чому мав стати правитель Кримського ханства. Саме так і сталося в 1455 р., коли господар Петро Арон допоміг Гаджи Гіреєві та Казимирові добити Саїда Агмета II й захопити в полон його дітей.

Інтерес Литви до союзу з кримським ханом очевидний. По-перше, у литовському володінні перебував Качібіїв – важливий порт на узбережжі Чорного моря. Але для повноцінного його використання бракувало безпечної сухопутної дороги в обхід Молдавії. По-друге, і це головне, для Литви залишалася велика небезпека від вороже налаштованого хана Саїда Агмета II, орда якого у другій половині 1440-х рр. займала територію від приблизно середньої течії Дніпра в районі сучасних Полтавської і Дніпропетровської областей та Північного Приазов'я до Правобережжя Дону.

За відсутності впродовж 1444–1447 рр. у Польщі короля та конфлікту з поляками за Дорогичин¹¹, і особливо після втечі до Саїда Агмета II у середині літа 1448 р. сина вбитого Сигізмунда Кейстутовича, енергійного князя Михайла¹², для литовців союз із Гаджи Гіреєм мав би набути ще більшої ваги. Тому цілком логічно, що, згідно з договором Казимира з господарем Молдавії Стефаном від 25 червня 1447 р., «королевич» зобов'язався діяти проти «царя татарского» лише на умовах договору від 1442 р. – «помагати прозбою и послы без хитрости»¹³.

Про ситуацію, власне, у Кримському ханстві в перші роки правління Гаджи ми маємо дуже мало повідомлень, здебільшого опосередкованих. Твердження хроніста ал-Айні, що Кічі Мугаммад у 1443–1444 рр. об'єднав Дешт-і-Кипчак та Крим¹⁴ не верифікуються синхронними джерелами. Натомість підтвердженням незалежності Криму від Золотої Орди стало карбування Гаджи на своїх монетах не ординської тамги, а власної¹⁵, хоча титулувався він

¹⁰ Уреке Г. Летописецул Цэрий Молдовой. – Кишинэу, 1971. – П.79.

¹¹ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – T.IV. – Ks.XI/XII / Przekł. K.Mecherzyńskiego. – Kraków, 1869. – S.620–621, 657–659; Codex epistolaris seculi decimi quinti (далі – CE). – T.I: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivisticque plurimis collectus opera A.Sokołowski, J.Szujski. – Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444 / Cura A.Sokołowski // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T.2. – Kraków, 1876. – №124. – P.138–140; Ulanowski B. Trzy zabytki do historyi parlamentaryzmu w Polsce XV w. // Archiwum Komisji Prawniczej. – T.1. – Kraków, 1895. – №1. – S.155. Prochaska A. Uchwały walnego zjazdu w Piotrkowie 1444 r. // Ateneum. – R.12. – T.2 (46). – Zesz.5. – Warszawa, 1887. – S.351.

¹² CE. – T.I: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivisticque plurimis collectus opera A. Sokołowski, J. Szujski. – Pars 2: Ab anno 1444 ad annum 1492 / Cura J.Szujski // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T.2. – Kraków, 1876. – №40. – P.45. – №45. – P.49–50; Kopystiański A. Księże Michał Zygmuntowycz // Kwartalnik Historyczny. – R.XX. – Lwów, 1906. – S.145–148.

¹³ АЗР. – Т.1. – №47. – С.61 [= Lietuvos Metrika. – Knyga №5 (1427–1506). – №138. – P.256]. Литовський дослідник Н.Бабінскас уважає, що цей договір слід датувати 25 червня 1444 р. (див.: Babinskas N. Политические отношения Великого княжества Литовского (ВКЛ) и Молдовы в 1430–1447 гг. // Revista de Istorie a Moldovei. – №3 (75), iulie – septembrie. – Chisineu, 2008. – P.11).

¹⁴ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1: Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.534.

¹⁵ Ретовский О. Генуэско-татарские монеты города Каффы (с 4 таблицами) // Известия Таврической учёной археографической комиссии (далі – ИТУАК). – Год 11. – №27. – Симферополь, 1897. – С.54.

так само, як і його попередники: «Султан Гаджи Гірей бен Гіяс-ед-Дин»¹⁶, або: «Султан верховний Гаджи Гірей хан»¹⁷.

Де перебував і чим був зайнятий Гаджи після 1442 р. невідомо. Кафинські джерела в березні, червні та липні 1446 р. згадують неназваного на ім'я «татарського імператора», його посла, даруґу (намісника) Кафи («*derroga nostro*», «*derrogario nostro*») та правителя Солхату («*domino Sulcatensi*»)¹⁸. Чи був цей «імператор» саме Гаджи Гірей – достеменно невідомо. Утім, тут же 18 липня 1446 р. фігурує якийсь Тенґрі-Берді, що його в Кафі знали як слугу «імператорів Солхату» ханів Бек-Суфі та, напевно, Девлет-Берді¹⁹. Обидва «імператори» були близькими родичами Гаджи Гірея. Це дозволяє припустити, що неназваним «імператором» був саме він.

З іншого боку, існують обставини, які вказують, що Гаджи Гірей не правив тоді у Криму. У 1446 р. розгорівся конфлікт між Ґенуезькою республікою й Трапезундською імперією. Улітку того ж року тринадцять імперських галер зайшли в Кафинську бухту та змусили місто надати їм продовольство і грошовий подарунок (1413 аспрів). Союз Трапезунда з князівством Теодоро (Феодоро) створив загрозу інтересам Ґенуї у Чорному морі. 2 травня 1447 р. Республіка вирішила посилити заходи оборони, у тому числі підписати мирний договір із татарським ханом (це мав зробити якийсь Наполеон Сальваґо)²⁰. Схоже, що ґенуезці планували використати татар проти Теодоро. Був це Гаджи Гірей чи хтось інший – достеменно не відомо, оскільки ім'я хана в документі не називалося. Але оскільки Гаджи був тісно пов'язаний із теодоритами спільними антикафинськими інтересами, цілком логічно припустити, що це був не він.

Нам невідома й реакція Гаджи Гірея на першу турецьку військову експедицію у Крим. У 1447 р. флот султана Мурада II здійснив похід на Трапезунд, узбережжя Ґрузії («*Colchida*») і Ґотії («*Gothiam*»), тобто Теодоро, де захопив багато полонених²¹. Безпосередньо татарські володіння не постраждали, але хан мав би врахувати турецький фактор під час подібної ситуації у 1454 р., про що йтиметься нижче.

Пролити світло на події 1442–1451 рр. міг би нумізматичний матеріал, утім, він надто бідний. Так, О.Ретовський висловив припущення, що за часів Джованні Джустиніані Лонґо (кафинський консул у 1449–1450 рр.)²² у Кафі,

¹⁶ Ретовский О. К нумизматике Гиреев // Там же. – Год 7. – №18. – Симферополь, 1893. – С.76.

¹⁷ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар» в нижнеднепровском регионе // *Его же*. Восточная нумизматика в Украине. – Ч.1: Монеты Джучидов XIII–XV вв. – К., 2004. – С.46; *Fraehn Ch. M. Recensio numorum Muhammedanorum*. – Petropoli, 1826. – P.413; *Idem*. Die Münzen der Chane vom Ulus-Dschuschis's oder von der Goldenen Horde. – St. Petersburg; Leipzig, 1832. – P.40; *Френ Х.М.* Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами иных мухаммеданских династий. – Санкт-Петербург, 1832. – С.40.

¹⁸ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – T.I. – P.37. – Fol.64 v°, P.38–39. – Fol.66, 30 v°.

¹⁹ Ibid. – P.38. – Fol.66. Поп.: Ibid. – P.25. – Fol.76 v°, P.29. – Fol.66 v°.

²⁰ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N.Jorga. – Troisième série. – Paris, 1902. – P.218.

²¹ *Chalcocondilae L. Historiarum libri decim // Corpus scriptorum historiae Byzantinae / Ex rec. I.Bekkeri*. – Liber quintus. – Bonne, 1843. – P.260–261.

²² *Stokvis A.M.H.J. Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. – T.2: Les états de l'Europe et leurs colonies, I. – Leide, 1889. – P.361.

імовірно, карбували двомовну монету з генуезьким порталом і ординською, а не гірейською, тамгою²³. Якщо дослідник не помилявся, то це означає, що Гаджи дійсно міг тимчасово втратити владу. У такому разі, можливо, мав рацію й укладач записів генеалогій і хронології кримських ханів, який розпочинав відлік правління Гаджи Гірея з 855-го року гіджри (3 лютого 1451 – 22 січня 1452 рр.)²⁴. Претендентом же на правління у Криму наприкінці 1440-х рр. міг бути лише Саїд Агмет II²⁵. Утім, припущення О.Ретовського потребує ґрунтовної перевірки спеціалістів-нумізматів.

Натяком на хитке становище Гаджи Гірея в перші роки його правління може бути й те, що свою монету він випускав не в містах Криму, а в кочовому «Орду-Базарі»²⁶. Карбування ж у Кирк-Єрі починається лише з 858-го року гіджри (1 січня – 21 грудня 1454 р.)²⁷. Як припускає І.Зайцев, саме до цього неприступного міста Гаджи Гірей переніс свою резиденцію²⁸, одружившись із донькою місцевого правителя Індіау²⁹. Утім, уже на початок 1450-х рр. Гаджи настільки зміцнив свою владу, що дозволяв собі займатися відвертим здирництвом у Кафі, яке він розпочав одразу після прибуття до міста консула Бордуеле де Грімальді³⁰. Хан неодноразово посилав у місто свою матір, сина та рідню, яким Кафа змушена була надавати коштовні подарунки та дорогий одяг³¹.

Тим часом на просторах між Лівобережжям Дністра і Правобережжям Дону тривала боротьба Корони Польської, великих князівств Литовського і Московського з наймогутнішим татарським ханом Саїдом Агметом II. Золота Орда розкололася ще з 1433 р. на три, а з кінця 1430-х рр., коли з політичної арили зійшов Улуг Мугаммад, на дві частини – під правлінням Саїда Агмета

²³ Ретовский О. Генуезско-татарские монеты города Каффы (с 4 таблицами). – С.98–99.

²⁴ Зайцев И.В. Записи генеалогий и правлений крымских ханов и крымские средневековые исторические хроники // Восток (Oriens). – Вып.4. – Москва, 2008. – С.31.

²⁵ Відомо кілька монет хана Саїда Агмета, у тому числі зі скарбу, знайденого у Криму (див.: Фёдоров-Давидов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.1. – Москва, 1960. – С.176, 229, 236). Утім, дослідники вважають, що вони належать іншому ординському хану – Саїду Агмету I (див.: Рева Р., Казаров А. Улус Джучи в 817–819 гг. х.: Реконструкция событий с учётом новых нумизматических данных // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.3: Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв. / Под. ред. К.К.Хромова. – К., 2013. – С.61, 63–65 (фототабл.3–5)).

²⁶ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар». – С.46; Ретовский О. К нумизматике Гиреев. – С.78–79; Retowski O. Die Münzen der Girei // Труды Московского нумизматического общества. – Т.2. Вып.3. – Москва, 1901. – С.246–248.

²⁷ Ретовский О. К нумизматике Гиреев. – С.79; Retowski O. Die Münzen der Girei. – С.248.

²⁸ Зайцев И.В. Кырк-Йер/Кыркор (Чуфут-Кале) и ранняя история Крымского ханства // Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселение, война как фактор политогенеза: XXIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто, Москва, 18–20 апреля 2012 г.: Мат. конф. – Москва, 2012. – С.97–101.

²⁹ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России (далі – Сб. РИО). – Санкт-Петербург, 1884. – №58. – С.270.

³⁰ Перша з відомих авторів згадка Б. де Грімальді як консула Кафи відноситься до 24 липня 1450 р. (див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – Troisième série. – P.259).

³¹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475). – Tomo primo / Dal socio P.Amedeo Vigna // Atti della società Ligure di storia Patria (далі – Atti). – Vol.6. – Fasc.I. – Genova, 1869. – №22. – P.88.

та Кічі Мугаммада. На початку 1440-х рр. у Москві «Кичи-Ахметя» та «Сиди-Ахметя» визнавали «царями» одночасно³². Загальна татарська «подать» у 7200 руб. тепер виплачувалася обом їм порівну – по 3600 руб.³³ При цьому обидва «царі» вважали себе головними, що відбилося в легенді їхніх монет: «Мугаммад син Тимура / Султан верховний хан» та «Саїд Агмет хан / Султан верховний хан»³⁴.

Це означає, по-перше, що жодна зі сторін не мала переваги над противником, а по-друге – орда Саїда Агмета II на кінець 1430 – початок 1440-х рр. отримала спільний кордон із Москвою, поставивши під свій контроль територію між Лівобережжям Дніпра і Правобережжям Дону. Кічі Мугаммад поступово слабнув і втрачав території. Імовірно, остання згадка про його присутність у нижній течії Дону приблизно в першій половині 1440-х рр. належить венеціанцеві Йосафатові Барбаро³⁵. Схоже, що Кічі Мугаммад невдовзі був змушений відійти на Лівобережжя Волги. Що стосується можливого карбування його монет у Кафі під час консульства Деметрію де Вівальді (1453–1454 рр.), як вважають окремі дослідники³⁶ – ця думка помилкова.

Постійна небезпека татарських нападів нависла й над Галичиною та Поділлям. За оборону цих регіонів Т.Бучацький отримав від короля уряд генерального старости (29 вересня 1442 р.)³⁷. Оскільки Поділля безпосередньо межувало з територією Саїда Агмета II на Правобережжі Дніпра, то, швидше за все, саме з ним і воював Теодорик наприкінці 1430 – на початку 1440-х рр. Підтвердженням тому пожалувані Т.Бучацькому 30 вересня 1442 р. володіння в межиріччі Бугу та Дністра для зведення там укріплень – Чорногород («Czarnigrad»), Качібіїв («Caczibeio»), Караул («Caravul»)». Територія Дністровсько-Дніпровського межиріччя залишалася небезпечною, і в подальшому король роздавав тут землі за оборону від степовиків («in teris Podoliae granicias nostras a Thartaris defendo»)»³⁸. Свідченням продовження воєнного протистояння служить запис Т.Бучацького шляхтичеві М.Фурману

³² Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв. (далі – ДДГ). – Москва, 1950. – №38. – С.108, 111, 113, 116.

³³ Горский А.А. Ярлык Ахмата Ивану III // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Вып.2 (48), июнь. – Москва, 2012. – С.109–110.

³⁴ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар». – С.40, 42–43.

³⁵ Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Вступ. ст., подг. текста, пер. и комм. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – С.151–152.

³⁶ Sylloge der Münzen des Kaukasus und Osteuropas im Orientalischen Münzkabinett Jena. – Wiesbaden, 2005. – S.102.

³⁷ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego. – S.163.

³⁸ Грушевский М. Барское староство, исторические очерки. – К., 1894. – С.25–27, прим.3 [= Его же. Вместо вступления // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Ч.8. – Т.1: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – К., 1893. – С.25–27, прим.3].

³⁹ Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воеводстві за панування Владислава III (1434–1444) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.241–242. Пор.: Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.64. – Кн.П. – Л., 1905. – №46. – С.50 (1448 р.: «ipsam terram nostram de inimicis Tataros premuniendo»), №55. – С.60 (1469 р.: «incurso et invasione Tartarorum»).

на спустошені села в Бакітському повіті⁴⁰. Про тодішні напади татар на Поділля та Галичину згадував і Ф.Каллімах⁴¹. І все ж, на території Східного Поділля розпочалася інтенсивна колонізація⁴².

У середині літа 1448 р. Казимир вислав на південний кордон сильне військо для відсічі татарам Саїда Агмета II. Причиною стали відомості, що хан пообіцяв Михайлові Сигізмундовичу допомогу в боротьбі за литовський трон⁴³. Зважаючи це, не дивно, що новий господар Молдавії Петро II 22 серпня 1448 р. у присязі на вірність Казимирові, підтверженій 22 листопада того ж року, наголосив на небезпеці від татар, яких було названо ворогами обох держав⁴⁴.

У вересні 1448 р. Саїд Агмет II напав на Поділля, розорив його та вивів великий полон, а у грудні того ж року він атакував ще й якісь литовські володіння, звідки вивів значний ясир⁴⁵. На початку 1449 р. Михайло Сигізмундович за підтримки Саїда Агмета II захопив низку замків на Сіверщині: Стародуб, Радогощ, Новгород-Сіверський, Брянськ. У березні татари знову напали на литовські володіння. Це, зрештою, змусило Казимира особисто приїхати до Вільна, скликавши раду для організації відсічі Михайлові та його союзникам⁴⁶.

У червні 1449 р. Михайло з татарами знову нищив литовські володіння. Ситуація ускладнювалася тим, що литовці при відсічі татарам не могли розраховувати на Польщу, оскільки поляки відмовили королеві у війні проти Михайла⁴⁷. Але успіх князя був тимчасовим. Казимир зібрав війська й до кінця липня повернув втрачені землі⁴⁸. У цьому йому допомагав татарський «царевич» Якуб, син Улуга Мугаммеда, якого на допомогу королеві вислав московський правитель. У Москві мали свої рахунки з Саїдом Агметом II, котрий того ж таки 1449 р. «много зла учинил» підданам Василя II⁴⁹.

⁴⁰ Грушевский М. Барское староство... – С.144–145, прим. 3 (текст акта від 7 січня 1444 р.). Пор.: Seruga J. Dokumenty pergaminowe w zbiorach biblioteczno-muzealnych hr. Tarnowskich w Sucheju. – Kraków, 1936. – №20. – С.20, №25. – С.22.

⁴¹ Callimachi Ph. Historia de rege Vladislao / Ed. I.Lichońska, comm. T.Kowalewski. – Varsoviae, 1961. – P.108, 156.

⁴² Грушевский М. Барское староство... – С.32–43.

⁴³ Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych wład i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów (далі – SD). – Т.2. – Wilno, 1862. – №1869. – С.190.

⁴⁴ Zródła dzejowe. – Т.10: Sprawy wołoskie za Jagiellonów: Akta i listy / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1876. – №4. – С.26; Documentele privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – Bucuresci, 1890. – №690. – P.886–887; Книги польской коронной метрики XV ст. – Т.1: Книга №10: 1447–1454 гг. – Варшава, 1914. – №77. – С.63.

⁴⁵ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Kraków, 1870. – P.52–53, Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (далі – LEC). – Abteilung 1. – Bd.10: 1444–1449. – Riga; Moskau, 1896. – №525. – С.386.

⁴⁶ LEC. – Bd.10. – №560. – С.415; №597. – С.447.

⁴⁷ LEC. – Bd.10. – №623. – С.462; SD. – Т.2. – №1880–1881. – С.192.

⁴⁸ LEC. – Bd.10. – №642. – С.485–486; №665. – С.449–500; Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's. Tl. 1, Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl. – Riga; Dorpat, 1833. – №1718–1719. – С.359–360; Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N.Iorga. – Quatrième série (1453–1476). – Bucarest, 1915. – №23. – P.43–44; Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – P.56–57; ПСРЛ. – Т.32: Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцьрного. – Москва, 1975. – С.159.

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.18: Симеоновская летопись. – Москва, 2007. – С. 204.

Результатом спільної боротьби з татарами став підписаний 31 серпня 1449 р. між Казимиром і Василієм II компромісний для обох сторін мир. Крім того, що Москва зобов'язалася не підтримувати Михайла Сигізмундовича, а Вільно – Дмитрія Шемяку, сторони розмежували сфери інтересів і домовилися про подальші спільні дії проти татар⁵⁰. Москва, як і Литва, відмовилася визнавати владу Саїда Агмета II. Спільність інтересів у боротьбі з татарами давала надію на об'єднання зусиль. Велике князівство Московське було зацікавлене в незалеженні від Золотої Орди, а Велике князівство Литовське – у подрібненні її для ліквідації воєнної загрози з боку татар. У Литви для цього був готовий кандидат-чингізид, права якого на владу не викликали сумнівів.

Так, після перемоги над Саїдом Агметом II Казимир 26 серпня 1449 р. повідомив магістрові Ордену, що не лише позбавив хана влади, а й дав татарам нового «царя»⁵¹. Л.Колянковський уважав, що це був початок правління у Криму Гаджи Гірея. Але, по-перше, у документах ім'я Гаджи не фігурувало, а по-друге, виходячи з опублікованих польським істориком уривків, можна зробити лише той висновок, що за згодою короля татари розбитого Саїда Агмета II визнали владу якогось іншого хана. Ним міг бути лише союзник Казимира – кримський правитель Гаджи Гірей.

Саїд Агмет II, на думку Л.Колянковського, утік у далекі степи Північного Кавказу, «до П'ятигор» («gar weit ken peythor»)⁵², де була традиційна зимова ставка золотоординських ханів. Михайла Сигізмундовича схопили татари Якуба, він закінчив своє життя 1452 р. при дворі великого князя Василя II, де його отруїли⁵³. Отже, на перший погляд, на південних кордонах Корони Польської й Великого князівства Литовського всі татари стали підвладними дружньому Казимирові Ягайловичу хану Гаджи Гірею. Обопільна користь від їхнього союзу була очевидною навіть у далекій Італії⁵⁴. Проте втеча Саїда Агмета II стала лише тимчасовим відступом, татарська небезпека зберігалася.

У 1450 р. Саїд Агмет II дізнався, що Галичина й Поділля залишилися без захисту, оскільки місцева шляхта пішла в похід проти молдавського господаря Богдана. Поділивши свої сили на чотири частини він спустошив згадані землі. Загони татар дійшли до Белзької землі, де мало не захопили в полон мазовецького князя Владислава⁵⁵. У середині літа наступного року син Саїда Агмета II Мазовша напав на Москву. Місто захопити він не зміг і, спаливши посад, відступив⁵⁶.

⁵⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga №5 (1427–1506). – №78.1. – P.131–133; №136. – P.251–254 [= ДДГ. – №53. – С.161–163; АЗР. – Т.1. – №50. – С.62–65; Сборник Муханова. – Санкт-Петербург, 1866. – №7. – С.6–9]; *Темушев В.Н.* Литовско-московский договор 1449 г.: Раздел сфер влияния в Восточной Европе // *Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, серыя гуманітарных навук.* – №5. – Ч.2. – Мінск, 2005. – С.77–80; *Skopińska Z.* Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy i Moskwy w latach 1440–1453 // *Ateneum Wileński.* – R.5. – Zesz.15. – Wilno, 1928. – S.108–150.

⁵¹ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. Tl. 1. – №1724. – P.361; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S.265.

⁵² *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S.265, przym.4.

⁵³ ПСРЛ. – Т.32. – С.159–160; *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – T.V. – P.97–98.

⁵⁴ *Chalcocondilae L.* Historiarum libri decim // *Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* – Liber tertius. – P.130. Пор.: *Димтен Г.* Известия Лаоника Халкокондила о России // *Византийский временник.* – Вып.21 (46). – Москва, 1962. – С.52–53.

⁵⁵ *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – T.V. – P.72–73.

⁵⁶ ПСРЛ. – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1851. – С.270; Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.179; Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому

Постійна небезпека з боку татар дедалі більше вимагала від Казимира регулярної й добре впорядкованої оборони. Для цього вирішили скористатися допомогою церкви, завдяки якій 1451 р. лише у Кракові вдалося зібрати три великих скрині золота, празьких грошів, півгрошів і дрібної монети⁵⁷. Нам нічого невідомо про запроваджені королем заходи, яких явно було недостатньо. Як відзначав сучасник подій Перо Тафур, уже станом на 1438 р. татарські напади на українські землі мали характер постійних⁵⁸. Система запобігання їм та організації відсічі не діяла, що яскраво проявиться 1452 р.

У день св. Івана Хрестителя (24 червня 1452 р.⁵⁹) невідомо кому підлеглі татари напали на Східне Поділля. Вони захопили та спалили замок Рів, забрали чимало людей в ясир. Провину за це покладали на подільського старосту Т.Бучацького, який, попри розставлену сторожу, не зміг ані вчасно попередити про напад, ані відвернути його⁶⁰. Наприкінці серпня – у вересні 1452 р., під час збору врожаю, Саїд Агмет II напав на Галичину, дійшовши до Львова. Поляки були переконані, що це литовці підбили татар на цей напад, щоб таким чином відволікти їх від суперечки за Волинь⁶¹.

Важко сказати, наскільки такі підозри відповідали дійсності. Відносини Казимира з литовсько-руськими панами та князями були складними⁶². Стосунки короля з віленським воеводою Гапштовтом, який за відсутності великого князя литовського фактично керував країною, зіпсувалися. Литовські пани підтримували тісні відносини з Саїдом Агметом II. На тлі польсько-литовських територіальних суперечок Гапштовт схилився до оголошення великим князем Радзивілла Остиковича. На початку 1453 р. той навіть виїхав до Саїда Агмета II по військову допомогу. Але влітку кримський хан Гаджи Гірей розбив свого татарського конкурента та захопив не лише ворожий обоз, а й полонив самого Радзивілла⁶³. Це – перше в письмових джерелах свідчення про діяльність Гаджи поза Кримським півостровом після 1442 р.

Саїд Агмет II рятувався втечею до Литви, де, на думку поляків, начебто отримав повне забезпечення від Казимира. Король дійсно з кінця 1452 до

списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.123–124; Т.12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.76–77 та ін. Пор.: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. – Т.1. – Москва, 1986. – №60. – С.203–204.

⁵⁷ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.91–92.

⁵⁸ Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура) / Пер. і вступ. ст. О.Галенка // Україна в минулому. – Вип.VIII. – К.; Л., 1996. – С.181.

⁵⁹ *Горбачевский Н.* Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому численнию и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому численнию. – Вильна, 1869. – С.93.

⁶⁰ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.104.

⁶¹ *Ibid.* – P.110. Див. також: *Piekosiński F.* Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich // *Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny*. – Т.39. – Ser.2. – Т.14. – Kraków, 1900. – №90. – S.225.

⁶² Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.27–28; ПСРЛ. – Т.32. – С.159; SD. – Т.2. – №1904. – S.196; Stanisława Orzechowskiego *polskie dialogi polityczne (Rozmowa około egzekucyj i Quincunx)*, 1563–1564. – Kraków, 1919. – S.235.

⁶³ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.110; LEC. – Abteilung 1. – Bd.11: 1450–1459. – Riga; Moskau, 1896. – №296. – S.262; Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurlands. Tl. 2, Vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631 incl. – Riga; Dorpat, 1835. – №1913. – S.20.

квітня 1453 рр. перебував у Литві⁶⁴. Але навряд чи можна його підозрювати у прихильності до Саїда Агмета II, як про це писав Ян Длугош⁶⁵. 20 травня 1453 р. сам Казимир наголошував польським сенаторам, що нормалізація відносин із Литвою дасть можливість спільними зусиллями ліквідувати татарську загрозу⁶⁶.

Цікаво, що у XVI ст. в Литві неподалік від Трок жили нащадки якогось «царевича Сихдохмана с Перекопа», котрого чомусь уважали братом Менглі Гірея⁶⁷. Не виключено, що хтось із родичів Саїда Агмета II дійсно у цей час утік до Литви, а через сто років знання про ординських предків могли затертися в пам'яті нащадків. Тому немає підстав звинувачувати Казимира у прихильності до Саїда Агмета II. Тим паче, що на початку 1453 р. невідомо кому підпорядковані татари напали вже на Волинь, пограбували Луцьку землю, дійшли до Олеська, де набрали 9-тисячний полон, і безперешкодно зникли⁶⁸.

Натхненні легкою здобиччю, татари повернулися у квітні 1453 р., напавши на Поділля. Але цього разу біля річки Случ їх двічі погромив невеликий загін Яна Лаща, відбивши все награбоване та ясир⁶⁹. Імовірно, обидва рази це була орда Саїда Агмета II. Того ж року його син Солтан намагався перейти річку Оку й напасти на московські володіння, але отримав відсіч⁷⁰.

Після взяття Константинополя турки почали проявляти підвищений інтерес до Північного Причорномор'я. Улітку 1454 р. в акваторії Чорного моря з'явився великий (56 кораблів) флот адмірала Деміра Каг'ї. Він напав на Акерман (Білгород), але був відбитий. Далі ескадра пограбувала на кавказькому узбережжі генуезьку колонію Севастополіс (Сухумі)⁷¹ і стала на рейді Воспоро (Керч). У Кафі вважали, що саме Гаджи Гірей запросив турків захопити місто⁷². Адмірал зустрівся з ханським послом, після чого 11 липня ввів флот у Кафинську бухту⁷³. Там він 14 липня начебто зустрівся з ханом і, на думку кафинців, уклав із ним договір⁷⁴: турки з допомогою татар мають підкорити Кафу та всі інші генуезькі міста; султан отримає всіх полонених і контрибуцію, а хан володітиме Кафою та узбережжям⁷⁵. Утім, справа закінчилася лише відкупом із міста та збільшенням регулярних виплат ханові: 600 соммо срібла щороку та 150 аспрів щоденно⁷⁶.

⁶⁴ Сулковска-Курасєва И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – Вып.2. – Москва, 1989. – С.280.

⁶⁵ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – T.V. – P.110–111.

⁶⁶ СЕ. – Т.І. – Pars 2. – №115. – P.135.

⁶⁷ Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Мат. и исслед. 1987 г. / Отв. ред. А.Н.Новосельцев. – Москва, 1989. – С.107–108. Польський хроніст XVI ст. Б.Ваповський уважав Саїда Агмета II дядьком хана Менглі Гірея («Sachmatem cesarem in Scythiam [...] Mendligeri Perecopensis cesar patruus suus») (див.: *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535* / Ed. J.Szujski // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Т.ІІ. – Cracoviae, 1874. – P.58).

⁶⁸ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – T.V. – P.120–121.

⁶⁹ Ibid. – P.124.

⁷⁰ ПСРЛ. – Т.6. – С.180.

⁷¹ Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии (VI–XVII вв.). – Сухуми, 1959. – С.244–246.

⁷² Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №22. – P.88–89.

⁷³ Ibid. – №33. – P.103.

⁷⁴ Ibid. – P.103–104.

⁷⁵ Ibid. – №22. – P.88–89.

⁷⁶ Ibid. – №33. – P.105.

О.Гайворонський слушно піддав сумніву думку, нібито Гаджи мав договір із турецьким адміралом про захоплення Кафи⁷⁷. Упродовж 11–15 липня 1454 р. турки двічі виходили на берег і навіть намагалися ввійти до міста, але після того, як втратили до 15 людей убитими полишили ці спроби. Якби хан дійсно розраховував на турецьку допомогу, то навряд чи 6000 його вояків не підтримали б турків. Рейд турецького флоту мав суто розвідувальну мету. Мегмед II готувався до війни на Балканах і не прагнув розпорошувати свої сили. Уже у серпні 1454 р. турецьке військо напало на Сербію.

Заслугове на увагу те, що у самій Кафі ще з весни 1454 р. перебував турецький посол, якого кафинці відпустили лише після того, як османці відійшли від міста. При цьому він отримав усне й письмове запевнення, що мешканці Кафи визнають сюзеренітет турецького правителя⁷⁸. Очевидно, що турки й не збиралися штурмувати пошарпані мури міста⁷⁹, але Кафа формально визнала зверхність Османської імперії. Схоже, що таким чином містяни намагалися зняти фактичну блокаду, в якій вони опинилися. У Кафі та Генуї розуміли, що без зв'язку з метрополією падіння міста було лише питанням часу. Тому перше посольство кафинців побувало в падишаха ще до появи турецького флоту⁸⁰. А на рубежі 1454–1455 рр. уже генуезька делегація піднесла Мегмедові II в подарунок велику суму грошей і той погодив договір, за яким місто мало виплачувати йому щорічно 3000 венеціанських дукатів⁸¹.

Кафинці також шукали можливість отримати протекцію європейських володарів. Спершу в 1454 р. з проханням надати військову допомогу вони звернулися до трансильванського воеводи та фактичного правителя Угорщини Яноша Гуньяді, котрий відповів 4 грудня 1455 р., запевнивши щодо готовності захистити причорноморські міста. У листі від 3 березня 1456 р. кафинці просили Гуньяді допомогти ще й продовольством. Відповідь прийшла через Геную, яка повідомила, що угорський правитель згоден допомогти людьми та продовольством, а також про прихильне ставлення до проблем Криму Папи Римського та його легата в Угорщині⁸². Але реально Гуньяді був зв'язаний трирічним перемир'ям із турками, підписаним у квітні 1452 р.⁸³ У 1455 р. він воював з османцями в Болгарії та Сербії⁸⁴. Тому угорці не могли відправити жодної допомоги в Кафу.

Тим часом склалися обставини, що дозволили нейтралізувати Саїда Агмета II. Після важкої поразки поляків від Тевтонського ордену під Хойниціми

⁷⁷ *Гайворонский А.Е.* К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы в правление Хаджи Герая // *Культура народов Причерноморья*. – Вып.3. – Симферополь, 1998. – С.120.

⁷⁸ *Atti*. – Vol.6. – Fasc.1. – №33. – P.107.

⁷⁹ *Ibid.* – №132. – P.321–322 (повідомлення від 1 липня 1455 р.).

⁸⁰ *Ibid.* – №33. – P.106.

⁸¹ *Ibid.* – №36. – P.115, №37. – P.117, №117. – P.298–299.

⁸² *Секей Д.* Кафа, Прикавказье и Восточная Анатолия в османской и европейской политике XV в. // *Османская империя: проблемы внешней политики и отношения с Россией*. – Москва, 1996. – С.36–37.

⁸³ *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*. – Vol.III. – București, 1897. – P.23–27.

⁸⁴ *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений*. – Москва, 1984. – С.107–109.

(18 вересня 1454 р.) Казимир був зайнятий здебільшого пруськими справами⁸⁵ і не міг приділити достатньо уваги своїм південно-східним кордонам. Він був зацікавлений у співпраці з Молдавією та Кримом. Тому недаремно в акті присяги на вірність чергового молдавського господаря Александра в 1455 р. на першому місці стояло питання татарської небезпеки для Галичини та Поділля⁸⁶.

У 1455 р. Саїд Агмет II ще раз спробував напасти на Москву. Але під Коломною під час переправи через Оку зазнав поразки, утративши весь полон⁸⁷. Розбитий хан перекочував у причорноморські степи, де його переміг Гаджи Гірей. Саїд Агмет II разом із синами, дружинами та приближеними особами утік до Києва, де сподівався отримати притулок у князя Семена Олельковича⁸⁸. Це місто він обрав не випадково. Імовірно, причиною тому послужила чергова комбінація литовського канцлера Ґаштовта, котрий планував посадити на трон у Вільні залежного від себе правителя⁸⁹. Після невдачі з Радзивіллою вибір було зроблено на користь київського князя Олелька Володимировича (помер 1454 р.), онука Ольгерда.

Казимир був обізнаний із планами Ґаштовта. Тому ще під час приїзду до Вільна у грудні 1451 – січні 1452 рр.⁹⁰ він мав зустріч із послом Гаджи Гірея, під час якої отримав запевнення, що хан особисто прийде йому на допомогу у війні з Орденем, або вишле свого сина⁹¹. Можливо, така постановка питання слугувала більше для конспірації. Гаджи підтримував добрі відносини як із самим Казимиром, так і з литовською панівною верхівкою. Останнє добре ілюструється подіями 1453 р., коли під час чергових важких польсько-литовських територіальних суперечок на з'їзді в Парчеві литовська сторона запропонувала опонентам віддати розв'язання питання третейському судді в особі Гаджи Гірея. Поляки відкинули пропозицію, оскільки добре знали про союзницькі відносини литовців із ханом⁹².

Семен Олелькович поселив Саїда Агмета II і його людей у Києві. Але кияни були невдоволені таким сусідством, оскільки татари завдавали шкоди жителям міста. Король наказав своєму довіреному воеводі Одровонжу заарештувати хана. Саїда Агмета II, попри невдоволення поляків, ув'язнили в Ковно, де він і закінчив своє життя⁹³. Через півстоліття після цих подій московські послы мали нагадати ханові Менглі Гірею, що король захопив Саїда Агмета II підступно. Нібито Казимир спершу наказав Олелькові, якомусь єпископу (київському?) і низці князів надати хану та його людям гарантії «лиха никакова

⁸⁵ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.169–184.

⁸⁶ Уляницький В.А. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахи і Турції в XIV–XV в. – Москва, 1887. – №77. – С.85.

⁸⁷ ПСРЛ. – Т.5. – С.271; Т.6. – С.180; Т.8. – С.144; Т.12. – С.109 та ін.

⁸⁸ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.201.

⁸⁹ Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. – S.280–282.

⁹⁰ Сулковска-Курасёва И. Итинерарий Казимира Ягеллона... – С.278.

⁹¹ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.184.

⁹² Ibid. – P.126–127.

⁹³ Ibid. – P.201; Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.91; *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego ksiąg XXX: Nowe wydanie*. – Т.ІІ. – Ks.22. – Kraków, 1882. – S.1031.

не чинити»⁹⁴. Але ця інформація не відповідає дійсності. По-перше, Казимир не мав причин для церемоній із Саїдом Агметом II. По-друге, Одровонжові, щоб заарештувати хана, довелося долати спротив Олелька. По-третє, суть цієї дезінформації крилася в намаганні Москви виставити польсько-литовських правителів як не гідних довіри.

Л.Колянковський уважав, що під Київ проти Саїда Агмета II приходив і Гаджи Гірей. У наведеному істориком джерелі власне кримський хан, як і його татари, не згадуються⁹⁵, хоча таку можливість виключати не варто. Інше припущення, що разом з Одровонжем були й війська молдавського воєводи, цілком логічне⁹⁶ – хтось із синів Саїда Агмета II потрапив у полон до молдавського господаря Петра Арона. Для Казимира було важливо, щоб і діти хана залишалися в полоні. По-перше, їх можна було використати для інтриг проти Великої Орди, а по-друге – для шантажу Гаджи Гірея з метою утримання його в орбіті політики короля. Тому, присягаючи на вірність польському правителю, 29 червня 1456 р. Арон зобов'язався не випускати їх на свободу⁹⁷. Ще в 1462 р. в їх видачі були зацікавлені не лише у Криму та Литві, а й у Волощині, Туреччині, Угорщині. Але молдавський воєвода погоджувався видати їх лише полякам⁹⁸.

Те, що сам Саїд Агмет II помер у полоні, не викликає сумнівів. У 1504 р. Менлі Гірей свідчив, що «Казимир король Седихмата царя поймав не випустив же»⁹⁹. Його сини, імовірно, також до смерті перебували в неволі, хоча небезпеку для кримських ханів вони представляли й через двадцять років. Так, Менлі Гірей у своєму ярлику для жителів Кирк-Єра в 883-му році гіджри (1478–1479 рр.) спеціально наголосив, що вони, упізнавши синів Саїда Агмета II, не мають права впускати їх до своєї фортеці¹⁰⁰.

Попри те, що люди Саїда Агмета II спромоглися ще двічі напасти на московські володіння (1455, 1459 рр.)¹⁰¹, вони були дезорганізованими. У літописах їх називали навіть не «ордою», а просто «татарове Седиахметевь». Якийсь час вони ще кочували на просторах колишніх ханових володінь, але більше не становили реальної військової загрози. Після 1459 р. «татарове Седиахметевь» у джерелах не згадуються.

Щодо Гаджи, то в межах Криму він, попри згоду кафинців виплачувати значну данину, намагався послабити Кафу. Хан не лише підтримав торгівлю князівства Теодоро¹⁰², а й намагався організувати потік товарів в обхід

⁹⁴ Сб. РИО. – №98. – С.522.

⁹⁵ СЕ. – Т.І. – Pars 2. – №162. – P.175.

⁹⁶ *Kolanowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* – S.281–282, przym.11.

⁹⁷ *Dogiel M. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, indvciarvm, commerciorvm...* (далі – CDPL). – Т.1. – Pars 2. – Vilnae, 1758. – P.602; *Уляницький В.А. Матеріалы...* – №82. – С.91.

⁹⁸ *Уляницький В.А. Матеріалы...* – №92. – С.102.

⁹⁹ Сб. РИО. – Т.41. – №100. – С.539. Пор.: Там же. – №98. – С.522.

¹⁰⁰ *Vásáry I. A contract of Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478/79 // Central Asiatic Journal.* – Vol.26. – №3/4. – Wiesbaden, 1982. – P.294 (оригінальний текст, рядок 18–19), 295 (переклад).

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.5. – С.5; Т.6. – С.180; Т.8. – С.114, 147; Т.12. – С.109, 112; Т.25: Московский летописный свод конца XV в. – Москва; Ленинград, 1949. – С.273, 275–276.

¹⁰² Див.: *Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в.: Контакты и конфликты.* – Симферополь, 2009. – 528 с.; *Фатеева Т.М., Шапошников А.К. Княжество Феодоро и его князья: Крымско-готский сборник.* – Симферополь, 2005. – 280 с.; *Vasiliev A.A. The Goths in the Crimea.* – Cambridge, Mass., 1936. – X+292 p.

Кафи¹⁰³. Кафинці ж, за посередництва теодорійського князя Олобея¹⁰⁴, налагодили зв'язок із кримським правителем, на початку 1456 р. провели складні переговори, під час яких переконали його «задовольнитися давніми правами на Кафу»: умови й розміри виплат повернулися в рамки наявних до 1454 р.¹⁰⁵ Бажання нормалізації відносин із ханом було викликане страхом перед його контактами з османцями в 1455 р.¹⁰⁶, від яких місто не чекало нічого доброго.

У першій половині 1456 р. Гаджи Гірей вирушив у Молдавію, де він, за словами В.Мица, установив свій суверенітет над Білгородом¹⁰⁷. Але це припущення хибне. Із кінця XIV ст. місто перебував під юрисдикцією господаря¹⁰⁸. Принаймні з 1443 р. там уже сидів його пиркалаб¹⁰⁹. Підпорядкування молдавському воеводі в 1460 р. переконливо доводять і кримські джерела¹¹⁰. У складі Молдавії Білгород користувався широкими автономними правами, що яскраво засвідчує конфлікт міста з генуезцями. Чотири брати з відомого генуезького роду Сенарега¹¹¹ володіли в гирлі Дніпра замком Лериче (поблизу Олештя). Вони купували в татар полонених і відпускали їх за великий викуп. У травні 1455 р. Сенарега захопили у замку 14 білгородців і зажадали за їх звільнення неймовірну ціну – 3400 дукатів. Тоді 60 озброєних білгородців звільнили їх силоміць, двох братів Сенарега захопили в полон, а замок зруйнували. Прохання молдавського воеводи від імені одного з братів повернути замок і награвоване Білгород проігнорував. А коли у червні того ж року генуезці направили туди галеру, вона повернулася ні з чим, оскільки замок виявився «укріплений від імені воеводи Петра (Арона – В.Г.) і Білгорода, котрий не хоче його повернути»¹¹². Отже, якби містом володів Гаджи Гірей, то в генуезців не було б потреби звертатися до молдавського воеводи.

¹⁰³ Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №33. – P.111.

¹⁰⁴ Vasiliev A.A. The Goths in the Crimea. – P.232, nota 2 (з посиланням на: Bănescu N. Vechi legaturi ale tarilor noastre cu Genevezii // Inchinare lui N.Jorga eu prilejul implinirii rarstei de 60 de ani / Ed. C.Marinescu. – Cluj, 1931).

¹⁰⁵ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354 (з посиланням на: Assini A. Una «filza» ritrovata: La riscoperta di importanti documenti genovesi su Constantinopoli e il Mar Negro // Romania Orientale. – 1999. – №12. – P.1–19). Татари ще до 1446 р. мали з Кафою якийсь договір (написаний за допомогою уйгурської абетки), характер та умови котрого залишаються невідомими (див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – T.I. – P.38–39. – Fol.30 v°).

¹⁰⁶ Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.8. – Одесса, 1872. – С.126–127.

¹⁰⁷ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354.

¹⁰⁸ Красножон А.В. Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Карпато-Дністровських земель у XIV–XV ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2010. – С.13.

¹⁰⁹ Documenta Romaniae Historica. – Seria A: Moldova. – Vol.1: 1384–1448. – București, 1975. – №225. – P.315, №232. – P.328, №234. – P.330 та ін.

¹¹⁰ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост., рус. пер., введ. и примеч. Т.Э.Саргсян. – Симферополь, 2010. – №164. – С.256.

¹¹¹ У 1450 р. А.Сенарега був канцлером (див.: Картов С.П. Регесты документов фонда Diversorum Filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – Вып.3. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – С.48).

¹¹² Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Arusului. – P.32–34; Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки) // Stratum Plus. – №6. – Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса, 1999. – С.221, 238; Руссев Н.Д., Мельников О.Н. Тайна «каратов замка Илличе» // Ibid. – №6. – Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса, 2003–2004. – С.480–482.

Щодо привілею львівським купцям зі згадкою татарського мита, на який послався В.Миц, то його, разом з обіцянкою скласти присягу на вірність Казимирові Ягайловичу, 29 червня 1456 р. видав господар Петро Арон¹¹³. Поява цього документа і скасування татарського мита пов'язані, зокрема, з бажанням Арона піднести торгівлю у своїх володіннях. Саме тому ще 15 січня 1456 р. він звернувся до львівських купців листом із запрошенням їхати торгувати в Молдову на тих умовах, що діяли за його попередників¹¹⁴. Виходячи з тексту привілею, мито було прив'язане до перебування в Білгороді татарсько-го «царевича». Можливо, ішлося про сина розбитого попереднього року Саїда Агмета II, на утримання якого й могло бути тимчасово запроваджене мито. Слід ураховувати також, що на 1440 р. місто вже мало фортечний мур¹¹⁵. Без досвіду облоги таких укріплень, без артилерії та флоту для блокади з моря Гаджи Ґірей не зміг би підкорити Білгород. Отже, більш імовірно, як припускає І.Чаманська, що в 1456 р. хан допомагав полякам відстояти їхні інтереси в Молдавії¹¹⁶.

Поки Гаджи був у Молдавії, у Криму відбулася зміна влади. В.Миц, спираючись на кафінське донесення в Ґеную, вважає палацовим переворотом¹¹⁷ події, коли невідомий син Гаджи Ґірея, як припускають Айдар, оголосив себе ханом. Утім, зміни відбулися за втручання Великої Орди: «Цього року (1456 р. – В.Г.) прийшов султан Магмут і прогнав хана Атжі-Ґірея, і це місто (Кафа – В.Г.) дуже радіє»¹¹⁸. Радість кафінців знайшла підтвердження в їхньому посланні в Ґеную та у відповіді банку Св. Георгія, який рекомендував усіляко підтримувати «нового імператора» («*noio imperatore*»)¹¹⁹.

Чи була ця історія палацовим переворотом за участі ханського сина, якого підтримав хан Магмуд, сказати складно. Якщо ж це мало місце, то Магмуд, можливо, повернувся до відомої практики, коли у Криму правив місцевий «імператор», котрий визнавав владу хана Золотої Орди¹²⁰. Не виключено, що в перевороті брала участь Кафа, що потерпала від хана. Напевно, і сам Гаджи врахував це, оскільки до кінця його життя зіткнувся між ним і ґенуезцями більше не спостерігалось.

Події на Кримському півострові непокоїли Казимира. Так, у договорі від 29 червня 1456 р. між молдавським воєводою і польським королем сторони зобов'язувалися допомагати одна одній проти турок і татар¹²¹. На думку

¹¹³ AGZ. – Т.VII. – Lwów, 1878. – №VII. – S.228–231; CDPL. – Т.1. – Pars 2. – P.602.

¹¹⁴ AGZ. – Т.VII. – №VI. – S.226–227.

¹¹⁵ *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времён из Южной России. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1896. – С.4; *Красножон А.В.* Проблема датування оборонного рову фортеці Білгорода на Дністрі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип.16. – Рівне, 2009. – С.229–233; *Його ж.* Білгород-Дністровська фортеця... – С.10–11, 15.

¹¹⁶ *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – Poznań, 1996. – S.117–118.

¹¹⁷ *Миц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354.

¹¹⁸ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму... – №161. – С.252.

¹¹⁹ Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №314. – P.660 (18 листопада 1456 р.).

¹²⁰ *Гулевич В.П.* Крым и императоры Солхата в 1400–1430 гг.: хронология правления и статус правителей (у друку).

¹²¹ *Уляницький В.А.* Матеріали... – №82. – С.91.

І.Чаманської, цей акт свідчив, що, попри розгром Саїда Агмета II, саме татар підписанти вважали головною небезпекою для себе¹²². Але невідомий кримський «імператор» протримався лише до листопада того ж року та втік у Литву, а на трон повернувся Гаджи Гірей.

Розгром Саїда Агмета II дав Гаджи кілька років відносного спокою за межами Криму, хоча невідомо кому підпорядковані татари й надалі нападали на Поділля, де в бою з ними 1 вересня 1457 р. загинув подільський староста Бартоломей Бучацький¹²³. У Криму відносини хана з генуезцями залишалися напруженими¹²⁴. До того ж турки наполегливо збільшували флот і все частіше приглядалися до кримських берегів.

У 1460-х рр. Кафа фактично залишалася відрізаною від зовнішнього світу. Метрополія не могла надати їй допомогу, оскільки споряджені кораблі турки топили, а людей брали в полон. Через це Генуя навіть змушена була просити в Папи Римського «надати індульгенції для допомоги Кафі, зокрема – розповсюджені у Трансильванії й молдавсько-волоських землях»¹²⁵.

Кафинці шукали порятунку. Так, 2 квітня 1462 р. місцевий консул Рафаель де Монтерубро писав Казимирові, що падишах збирав проти них флот (300 кораблів) і лише війна з господарем Валахії Владом Цепешем, який у 1461 р. відмовився платити туркам данину, відвернула цю загрозу. Почувши про наміри Казимира підписати з Мегмедом II мир, консул просив короля вписати туди й Кафу, як піддану Короні територію. Також він сподівався на захист від Гаджи Гірея¹²⁶. Казимир прийняв місто в підданство, про що повідомив кафинців листом від 1 липня того ж року. 16 вересня містяни просили короля повідомити турецькому правителю або татарському «імператорові» про їхнє підданство Польщі¹²⁷. Але в умовах війни з Пруссією Казимир спромігся лише дати дозвіл кафинцям на вербування війська в Руському воеводстві. Коли ж 500 найманців на чолі з генуезцем Галеаццо досягли Брацлава на Поділлі, вони заходилися грабувати й навіть підпалили місто. Староста Михайло Чорторійський у відповідь винищив майже всіх їх¹²⁸.

Зрозуміло, що ханові королівська протекція над Кафою не могла подобатися. Тож даремно в 1464 р. «князьок» Матреї генуезець Захарія Гізолюфї, рідний брат кафинського консула Калокію Гізолюфї (1467 р.), звернувся до

¹²² *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji... – S.122.

¹²³ *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – T.V. – S.236–237.

¹²⁴ Монети кримського карбування 867-го року гіджри (26 вересня 1462 – 14 вересня 1463 рр.), що нібито належать Нуру Девлету (див.: *Фёдоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.1. – Москва, 1960. – С.175, скарб 226), досі не опубліковано. Швидше за все, це помилка атрибуції.

¹²⁵ *Карпов С.П.* Регесты документов фонда *Diversorum Filze*... – С.56 (3 липня 1463 р.).

¹²⁶ *Listy genueńczyków z Kaffy do Kazimierza Jagiellończyka 1462 r.* // *Pamiętniki Historyczne / Wyd. L.Hubert.* – Т.1. – Warszawa, 1861. – №1. – S.5–7 [= *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur.* – Pars I: *Casimiri IV Regis tempora complectens (1447–1492) / Ed. Th.Wierzbowski.* – Warszawa, 1905. – №587. – P.30].

¹²⁷ *Ibid.* – №2. – S.10–11 [= *Ibid.* – №609. – P.31].

¹²⁸ *Przedziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Т.2. – Wilno, 1841. – S.59–60; *Kronika Marcina Kromera biskupa warmińskiego na polski język przełożona przez Marcina Błażowskiego // Zbiór dziejopisów polskich.* – Т.3. – Warszawa, 1767. – S.651–652.

Гаджи Гірея з пропозицією спільно напасти на Кафу. Лист Захарії було перехоплено й він весь час до кінця життя Гаджи провів у в'язниці Суддеї¹²⁹.

Попри всі зусилля Кримське ханство залишалося політично нестабільним та економічно слабким. Існувала й загроза нападу Великої Орди. Хан змушений був лавірувати між беями найбільших татарських родів Кунрат, Барин і Ширін, а згодом Мангіт¹³⁰, які мали на півострові свої окремі маленькі князівства¹³¹. Особливо впливовими були Ширіни на чолі з Теґене-беєм. Його спадкоємець Емінек проводив фактично самостійну політику та ще за життя великого князя московського Василя II Темного особисто приїздив у Москву¹³².

Зрештою Гаджи вдалося дещо зміцнити свою державу. Коли в 1459 р. помер ординський хан Кічі Мугаммад його сини поділили батьківські володіння: Магмуд правив у приазовських і причорноморських степах, Агмат – у Поволжі. У 1465 р. Магмуд переправився через Дон з наміром напасти на руські землі, але його військо Гаджи Гірей розбив¹³³.

На думку О.Мавріної, аналіз воєнних акцій Гаджи Гірея в 1460-х рр. свідчить про зменшення контактів із Казимиром та пошуки зближення з Московією¹³⁴. Але це не так. По-перше, 22 вересня 1461 р. Гаджи видав Казимирові Яґайловичу ярлик із підтвердженням володіння спірним Стародубом, Брянськом, Великим Новгородом та низкою інших міст¹³⁵. По-друге, історія з «патріархом»-послом показала, що хан, хоча й підтримував контакти з Мегмедом II, але орієнтувався на Казимира.

У 1465 р. до Гаджи прибув папський посланець Лудовіко да Болонья, який просив відрадити турецького правителя воювати з християнами, а в разі невдачі – приєднатися до антитурецької коаліції. Хан поставив свою відповідь у залежність від рішення Казимира, «якого здавна вважає своїм братом і паном». Але король відклав справу та відправив посланця без відповіді, пославшись

¹²⁹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475). – Т.2. – Р.1 // Atti della società Ligure di storia Patria. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – Genova, 1872. – №658. – Р.338–339, №730. – Р.439, №788. – Р.531.

¹³⁰ Див.: *Manz B.F.* The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.2. – №3. – Cambridge, Mass., 1978. – P.282–309; *Ivanics M.* Die Şirin: Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe // The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century) / Ed. by D.Klein. – Wiesbaden, 2012. – S.27–47; *Мавріна О.С.* Ширіни в ранній історії Кримського ханату (карачі-беї Мамак і Емінек) // Сходознавство. – Вип.47. – К., 2009. – С.53–65.

¹³¹ *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы // Учёные записки Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова. – Вып.61: История. – Т.2. – Москва, 1940. – С.28–34; *Исхаков Д.М.* Тюрко-татарские государства в XV–XVI вв.: Науч.-метод. пособие. – Казань, 2004. – С.12.

¹³² Сб. РИО. – Т.41. – №9. – С.36.

¹³³ ПСРЛ. – Т.8. – С.151; Т.12. – С.116; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.186; *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – Т.V. – Р.398.

¹³⁴ *Мавріна О.С.* Виникнення та становлення Кримського ханату (XV ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С.9. Див. також: Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – С.63.

¹³⁵ *Gołebowski Ł.* Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Alexandra // Dzieje Polski za panowania Jagiellonów. – Т.3. – Warszawa, 1848. – S.230–231, przyp.587 (неповний текст із датою 1471 р.); *Барвінський Б.* Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV ст. // *Його ж.* Історичні причинки, розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Жовква; Л., 1909. – С.12 (повний текст).

на сейм¹³⁶. Щоб зрозуміти мотиви такого розвитку подій, треба знати історію папського посла. Лудовіко був членом ордену міноритів, довгий час перебував у латинському монастирі Єрусалима, знав ситуацію на Сході. У березні 1454 р. папа Миколай V видав йому булу для місіонерської поїздки в «Ефіопію» та «Індію». Навесні 1455 р. наступний понтифік, Калікст III, знову відправив його на Схід для контакту з правителем держави Ак-Коюнлу – Узун Гасаном, який у листі до Риму писав про свої перемоги над турками. У 1457 р. Лудовіко повернувся в Італію. Про результати поїздки відомо мало, але його знання Сходу використав папа Пій II, призначивши в 1458 р. Лудовіко головним над усіма християнами Персії та Грузії й відправивши його «до греків, вірмен, маронітів, вавилонян, у Святу Землю, Александрію, Грузію, Персію і Трапезунд» із метою організації спільної боротьби проти турків¹³⁷.

До Італії Лудовіко повернувся восени 1460 р. через «Скифію» (Крим і Причорномор'я). Із ним їхали «посли» грузинських царів, трапезундського імператора та правителя Ак-Коюнлу, яких із почестями зустріли в Римі. І хоча Пій II призначив Лудовіко патріархом Антіохії, «посли» викликали в нього обґрунтовані підозри. Сумнівався він і в можливостях правителів східних країн виставити проти турків обіцяне 120-тисячне військо. Утім, Пій II усе ж написав відповідні листи до європейських монархів і «посли» вирушили в «турне» по континенту. Натомість турки у серпні 1461 р. захопили Трапезундську імперію й папські плани заручитися підтримкою східних правителів стали ще більш примарними. Після повернення «послів» у Рим їх зустріли доволі прохолодно, а Лудовіко своїм здирництвом і несанкціонованим висвяченням у патріархи викликав гнів понтифіка, котрий наказав заарештувати його. Новоспечений «патріарх» мав тікати з Риму¹³⁸.

У Кракові довіри до «патріарха» не було. Тут уважали, що ідея залучення татар Великої Орди для війни з турками хибна через їх малу кількість, військову слабкість та великі відстані¹³⁹. Подібно думав і А.Контаріні, який, зі слів очевидців, записав, що татари Великої Орди здебільшого «обірванці без будь-якої зброї», а їх військо – непридатне для війни¹⁴⁰.

Показове у цій справі те, що Гаджи, очевидно, добре знали в Європі, точніше в папській курії, і розглядали як можливого учасника війни проти турок. Там дійсно планували з дозволу та під керівництвом Казимира залучити до війни сусідніх із Польщею татар, «не магометан» («die nicht machmetisch sollen sein») ¹⁴¹. Напевно, під останніми могли розуміти лише кримських союзників польського короля. Проте сам кримський хан не втручався ані в конфлікти за

¹³⁶ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.397–399; *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. – T.2. – Warszawa, 1846. – S.267.

¹³⁷ *Карпов С.И. История Трапезундской империи*. – Санкт-Петербург, 2007. – С.333–334.

¹³⁸ Там же. – С.335–336.

¹³⁹ *Materyały do historyi Jagiellonów z archiwów weneckich / Wyd. hr. A.Czieszkowski*. – Cz.3 // *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*. – T.19. – Poznań, 1892. – №7. – S.13–16; *Garbaciak J. Kallimach jako diplomat i polityk*. – Kraków, 1948. – S.56.

¹⁴⁰ *Контарини А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России...* – С.224.

¹⁴¹ *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*. – Quatrième série. – №118. – P.185.

владу у Золотій Орді¹⁴², ані у війну з турками. Утім, ураховуючи участь хана Магмуда в подіях 1456 р. у Криму, цілком можна пояснити бажання Гаджи Гірея відплатити ординському правителю розгромом його військ у 1465 р., а не віддаленням від польського короля.

Натомість Краків у 1460-х рр. проводив свою політику, не особливо озираючись на правителя Криму. Так, 2 січня 1466 р. Казимир видав привілей кафинським купцям на вільну торгівлю по всій Польщі¹⁴³. В основі цього рішення передусім лежали не політичні, а торговельні інтереси. На початку 1468 р. аналогічно вчинив господар Стефан, який відправив посла в Кафу та інші причорноморські міста із закликом відновити торговельні контакти з Кілією, яку він захопив 1465 р.¹⁴⁴ Проте, зважаючи, що Гаджи впродовж усього свого правління намагався заволодіти Кафою, або хоча б послабити її, такий крок Казимира в очах хана не виглядав дружньо. Але у середині серпня 1466 р. Гаджи Гірей помер¹⁴⁵ і історія з привілеєм Казимира не знайшла продовження в політиці хана. Засновника Кримського ханства поховали у Салачику поряд із ханським палацом¹⁴⁶. Я.Длугош занотував, що, на думку декого, Гаджи отруїли. Ані підтвердити, ані спростувати це неможливо.

Цікавим видається питання меж Кримського ханства. Історична географія Криму, як і його місце в адміністративному устрої Золотої Орди, вивчені недостатньо. З ярлика Токтамиша 1381 р. відомо, що Кримський тумен поділявся на «ілі». Зокрема, Сюткельський іль займав північну частину півострова і сягав Молочного лиману в Приазов'ї¹⁴⁷. Сам півострів у своїх природних межах не був цілісною адміністративною одиницею. Єгиптянин ал-Калкашанді (1355–1418 рр.) залишив адміністративно-географічний опис Золотої Орди. Оскільки серед її перерахованих ханів останнім згадано Токтамиша¹⁴⁸, можна припустити, що кримські відомості автора відносилися до кінця XIV – початку XV ст. Ураховуючи тісні зв'язки між Єгиптом, Золотою Ордою і Кримом¹⁴⁹ ця інформація викликає особливий інтерес.

¹⁴² На думку О.Галенка, термінологія ханських ярликів свідчить, що Гаджи не відмовлявся від золотоординської спадщини. Для окреслення підвладних йому земель він використовував словосполучення «улуг улус» («великий улус»), що відображало «двоїстість становища Криму – ані самостійний ханат, ані провінція, але явочним порядком незалежна держава» (див.: *Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси історії дипломатії України. – К., 2001. – С.228).*

¹⁴³ AGZ. – Т.VI. – №LXVII. – S.99–100.

¹⁴⁴ Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului. – P.43.

¹⁴⁵ Jana Długosza Dziejów Polskich księg dwanaście. – T.V. – P.443. Див. також: СЕ. – Т.I. – Pars 2. – №210. – P.238.

¹⁴⁶ *Гайворонский О.* Ханское кладбище в Бахчисарайском дворце. – Симферополь, 2006. – С.5; *Гаврилюк Н.А., Ибрагимова А.М.* Тюрбе хана Хаджи Герая (по материалам археологических исследований 2003–2008 гг.). – К.; Запорожье, 2010. – 176 с.

¹⁴⁷ *Григорьев А.П.* Пожалование в ярлыке Токтамыша // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – №405. – Серия востоковед. наук. – Вып.24: Востоковедение. – №8. – Ленинград, 1981. – С.132–133.

¹⁴⁸ *Григорьев А.П., Фролова О.Б.* Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник, 2001. – Москва, 2002. – С.298.

¹⁴⁹ *Закиров С.* Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). – Москва, 1966. – 160 с.; *Аль-Хали А.* Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. – Москва, 1962. – 40 с.

Отже, згідно з ал-Калкашанді, Золота Орда поділялася на 10 округів («іклім»). Три з них безпосередньо відносилися до півострова – власне Крим, Азов і Ас. Крим мав четвертий порядковий номер із центром у місті Солхат. Але до його складу входили також міста Сугдея, Кафа та, нібито, далекий Укек (Увек)¹⁵⁰, розташований на березі Волги біля сучасного Саратова¹⁵¹. Азов був під п'ятим номером і до його складу, крім самого міста, входила ще й Керч¹⁵² як окремих іль на Кримському півострові¹⁵³. Дев'ятий округ – «країна Ас» із центром у Чуфут-Кале – був населений асами (аланами)¹⁵⁴.

Таким чином, за єгипетськими даними, на півдні Кримський улус вузьким клином проходив по центральній частині півострова до міст Кафа й Сугдея на узбережжі Чорного моря. За його межами на північний схід він займав велику територію через нижню течію Лівобережжя Дніпра, Приазов'я, Середній Дон аж до середньої течії Волги. Але крайня східна межа в районі волзького Укека – фантастична. Натомість, ще у ХІХ ст. Ф.Брун зауважував, що у середні віки поблизу сучасного Маріуполя існувало поселення Укек, котре крім назви не мало нічого спільного із волзьким Укеком¹⁵⁵.

Території в нижній течії Дністра, Пруту й Дунаю, де згодом утворилася Буджацька орда, були населені кочовиками тюркського походження, незалежними ані від Гаджи Гірея, ані від Саїда Агмета II¹⁵⁶. Принаймні у джерелах таких згадок не виявлено.

Західна межа ординських володінь проходила по річці Дністер. Цікава згадка від 1444 р. про міноратів на території міста «Somlyu» Трансильванського діоцезу «неподалік від кордону Валахії поблизу Татарії»¹⁵⁷. Локалізувати цю місцевість проблематично, хоча топонімічні дані вказують на існування в

¹⁵⁰ Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.286–287.

¹⁵¹ Кротков А.А. Увек-Саратовский по данным истории и археологии // Поволжский край. – Вып.12. – Саратов, 2005. – С.201–212; Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город Увек и его округа. – Москва, 2000. – 224 с.

¹⁵² Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.288.

¹⁵³ Григорьев А.П. Пожалование в ярлык Улуг-Мухаммеда // Востоковедение: филологические исследования. – Вып.10 (Учёные записки ЛГУ, №414, серия востоковедческих наук, вып.26). – Ленинград, 1984. – С.126–127, 132.

¹⁵⁴ Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.290–291. Пор.: Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. // Древнейшие источники по истории Восточной Европы. – Москва, 2009. – С.121; Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С.190–229; Карсанов А.Н. Крымские аланы // Alanica II. Аланы и Кавказ. – Владикавказ, 1992. – С.152–176.

¹⁵⁵ Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Его же. Черноморье: Сборник исследований по истории и географии Южной России. – Ч.І. – Одесса, 1879. – С.212.

¹⁵⁶ Паламарчук С.В. Татарське населення Бессарабії в епоху пізнього середньовіччя // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – Вып.8. – Одеса, 1999. – С.103–108; Його ж. Територіальні структури Дунай-Дністровського межиріччя (кінець XIV – середина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – С.7–8; Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегада С.П. Погребальные памятники Буджакской орды // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинёв, 1988. – С.1, 137–138.

¹⁵⁷ Documenteile privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – Bucuresci, 1890. – №588. – P.705; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. – T.2: Ab Innocentio pp. VI usque ad Clementem pp. VII: 1352–1526 / Ed. A.Theiner. – Romae, 1860. – №380. – P.226.

Молдавії низки сіл, населених татарами: Манево Татарське (1437 р.), Татари (1472 р.), Татарани (1484 р.), Татарешти (1487 р.)¹⁵⁸.

Присутність багатьох постійних татарських поселень на сході Молдавії підтверджує і грамота господаря Іллі (Ілляша), видана 1436 р., зокрема «Акбашева Кешенева»¹⁵⁹ На березі Дністра південніше Брацлава існували «Митеревы Кышини», що пов'язують з іменем вигнаного з Поділля литовцями в 1363 р. татарського «князька» Теміра (Деміра, Дмитрія)¹⁶⁰. Про нього 1419 р. згадував прочанин Зосима¹⁶¹. Татари оселитися в Молдавії ще у XIV ст., але, можливо, що це згадані ал-Гусайні біженці, які прийшли туди після розгрому Едигея¹⁶². Їх згадано у джерелах до кінця XV ст.¹⁶³

І.Аствацатуров пов'язує будівництво татарського замку кінця XIV – початку XV ст. в Тягині (Бендери) з очільником роду Ширінів Тегене-беєм¹⁶⁴. Цікаво, що турецький хроніст Печеві в 1618 р. на одному з надгробків мусульманського кладовища поряд із містом Бендери особисто бачив чіткий напис «Це могила Ширін...»¹⁶⁵. Якщо припущення І.Аствацатурова відповідає дійсності, то заснувати замок Тегене міг лише до відокремлення від Золотої Орди Кримського ханства, влада якого не сягала Правобережжя Дніпра.

Степи Північного Причорномор'я наприкінці XIV – у середині XV ст. ще не були Диким полем, відомим у XVI ст. Так, неподалік від с. Суботів (Чигиринський р-н, Черкаська обл.) існувало нелокалізоване татарське місто, з мечеті якого в 1650-х рр. узято великі камені на будівництво Іллінської церкви¹⁶⁶. Між річками Південний Буг і Дністер розташовувалися поселення Ак-Мечеть, Торговиця, Караул та ін.¹⁶⁷ Багато їх було на території сучасної Запорізької області: на берегах річок Конка (Кінські Води) і Жеребець

¹⁵⁸ Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С.104.

¹⁵⁹ Уляницький В.А. Матеріалы... – №44. – С.48–49 [= Documentele privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – №681. – P.870 = Documenta Romaniae Historica. – Ser.A: Moldova. – Vol.1. – №158. – P.218]. Поп.: Documenta Romaniae Historica. – Ser.A: Moldova. – Vol.1. – №16. – P.23 (1402 p.), №30. – P.43 (1411 p.), №31 (1411 p.). – P.44, №75. – P.109 (1428 p.), №99. – P.171 (1430 p.), №119. – P.171 (1433 p.).

¹⁶⁰ Мыц В.Л. Битва на Синей Воде в 1363 г. Турмарх Хутайни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. – Вып.32. – Екатеринбург, 2001. – С.254–255; *Его же*. Битва на Синей Воде в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – С.109.

¹⁶¹ Книга глаголемая Ксенох, сиречь Странник, Зосимы диакона о пути Иеросалимском до Царя града и до Иеросалима // Православный палестинский сборник. – Вып.24. – Санкт-Петербург, 1889. – С.2.

¹⁶² Тоған З.В. Восточноевропейская политика Тимура // Золотоордынская цивилизация. – Вып.3. – Казань, 2010. – С.215.

¹⁶³ Documente privind istoria României. – Veagul XV. – A: Moldova. – Vol.II (1476–1500). – București, 1954. – №23. – P.19–20 (1480 p.), №290. – P.310–311 (1500 p.).

¹⁶⁴ Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендери, 1997. – С.25.

¹⁶⁵ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887. – С.158.

¹⁶⁶ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып.4 (Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра) / Пер. с араб. Г.Муркоса // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.4 (187). – Москва, 1898. – С.193–194.

¹⁶⁷ Петрунь Ф.Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – №6. – С.155–175.

(села Юрківка та Кірове Оріхівського р-ну) існував значний населений пункт «7 кешени татарских мечетей»¹⁶⁸; велике городище в районі селища Великі Кучугури (Василівський р-н), «городок Мамаев Сарай»¹⁶⁹; Каменське городище¹⁷⁰ (місто Кам'янка-Дніпровська); поселення на о. Хортиця¹⁷¹ та ін. Вистачало їх і в Миколаївській області – на місці Очакова¹⁷²; городище Велика Мечетня (с. Велика Мечетня Кривоозерського р-ну); в укріпленні Баліклея біля впадіння річки Чичиклея в Південний Буг (с. Покровка Веселинівського р-ну), одній із можливих ставок Джучидів, аж до часів Менглі Гірея працював монетний двір¹⁷³. У Херсонській області – поселення XIII–XV ст. (колишне с. Василівка, нині затоплене Каховським водосховищем) і XIV–XV ст. (с. Любимівка Каховського р-ну)¹⁷⁴. Важливим фактором у Нижньому Подніпров'ї міг бути й монетний двір, відомий, на думку А.Пачкалова, як «Тимур-Бік-Базар», що випускав монети з легендою «Орда-Базар»¹⁷⁵.

На Лівобережжі Дніпра, у межах сучасної Полтавської області, уздовж річок Орелі, Псла, Сули існувала ціла низка татарських поселень¹⁷⁶. У цьому зв'язку привертає увагу здійснена Ф.Шабульдом локалізація території так званих «семенових людей» у басейні річок Кінські Води (Конка), Самара, Оріль, на Лівобережжі Ворскли, що їх хан надав київському князеві в 1450–1460-х рр.¹⁷⁷ Також, у нелокалізованому місці, десь між річками Бик і Вовчі Води, була «на Муравской дороге мечеть татарская каменная»¹⁷⁸. Цей перелік не претендує на повноту¹⁷⁹, адже значну кількість археологічного матеріалу

¹⁶⁸ Книга большому чертежу. – Москва; Ленинград, 1950. – С.110; *Сльников М.В.* До локалізації золотоординського городища Кінські Води // Музейний вісник. – Вип.9. – Запоріжжя, 2009. – С.103–111; *Його ж.* Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – К.; Полтава, 2011. – С.174–181.

¹⁶⁹ Книга большому чертежу. – С.111; *Довженко В.Й.* Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.Х. – К., 1961. – С.175–193.

¹⁷⁰ *Погребова Н.Н.* Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – Вып.89. – Москва, 1962. – С.15–16.

¹⁷¹ *Ильинский В.Е., Козловский А.А.* Золотоординское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып.IV. – Запорожье, 1993. – С.250–263.

¹⁷² *Беляева С.А.* Турецкая крепость Озю (Очаков): Некоторые материалы исторической топографии // От Стамбула до Москвы: Сб. ст. в честь 100-летия профессора А.Ф.Миллера. – Москва, 2003. – С.161.

¹⁷³ *Пиворович В.Б.* К вопросу о чеканке монет Менгли Гирея I на территории крепости Балыклея на реке Южный Буг // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.3. – С.76.

¹⁷⁴ *Оленковський М.П.* Археологічні пам'ятки Каховського району Херсонської області: Археологічна карта. – Херсон, 2004. – С.12, 18–19.

¹⁷⁵ *Пачкалов А.В.* Тимур Бик-Базар – монетний двор XV в. // XIII Всероссийская нумизматическая конференция, Москва, 11–15 апреля 2005: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005. – С.67–68; *Его же.* О локализации монетного двора Орда-Базар (XV в.) // Российская археология. – 2005. – №2. – С.90–91.

¹⁷⁶ *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. – К.; Полтава, 2004. – С.18–38; *Супруненко О.Б.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. – К.; Полтава, 2006. – 140 с.; *Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем'єв А.В.* Костюм дівчинки-кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.71. – К., 2005. – С.80–94.

¹⁷⁷ *Шабульдо Ф.М.* «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV в. // Ruthenica. – Вип.9. – К., 2010. – С.72.

¹⁷⁸ Книга большому чертежу. – С.110.

¹⁷⁹ Пор.: *Петрунь Ф.Е.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. – С.155–175.

золотоординського періоду ще не опубліковано¹⁸⁰. При освоєнні півдня України впродовж XVIII ст. рештки багатьох городищ стали будівельним матеріалом для нових поселенців¹⁸¹.

До археологічних джерел необхідно додати писемні. Приміром, акт від 11 травня 1469 р. чітко підтверджує, що володіння Бучацьких на Східному Поділлі сягали чорноморського узбережжя та включали поселення Караул, Качібіїв, Чорногород та ін.¹⁸² Інший документ свідчить, що Правобережжя Дніпра до самого Чорного моря відносилось до Київського князівства. За наказом князя Семена Олельковича (помер 1470 р.) черкаський староста Свиридов проводив межування «съ землею Татарскою такъ и зъ Бельмыгородомъ, такъ тежъ зъ землею Волосою» від території сучасної Вінницької області вниз по Дністру до лиману, далі морським узбережжям до Очакова в гирлі Дніпра й потім уздовж цієї річки на північ до річок Овечі Води та Оріль¹⁸³. Таким чином, можна вважати, що у 1460-х рр. у Північному Причорномор'ї володіння Кримського ханства не сягали далі Лівобережжя Дніпра.

В ярлику Гаджи Гірея, датованого нібито 1453 р., указані головні міста його володінь: Кирк-Єр, Крим, Кафа, Керч, Тамань, Каба¹⁸⁴. Щодо належності Кримському ханству перших двох – сумнівів не виникає. Але Кафою й Керчю володіли генуезці. «Каба», на думку А.Некрасова, це генуезьке поселення Копа на р. Протока, правому рукаві р. Кубань (нині Слов'янськ-на-Кубані)¹⁸⁵. У кафинських документах від листопада 1447 р. згадано правителя Копи – якогось Санті-бея¹⁸⁶. Утім, говорити про поширення влади Гаджи на долину Кубані для середини 1450-х рр. неможливо. Ще в 1476 р. навколо Тани кочували сини астраханського хана Магмуда¹⁸⁷, Матрегою (Тамань) до 1475 р. володів генуезець Захарія Гізолюфі, а Копюю – місцеві черкеські правителі¹⁸⁸. Сам же ярлик насправді датовано не 1453 р. Як наголошував М.Усманов, це – неавтентичний і зіпсований список кінця XV – початку XVI ст.¹⁸⁹

Таким чином, для часу правління Гаджи Гірея ми не маємо підстав вважати, що влада кримських ханів розповсюджувалася далі від їх

¹⁸⁰ Позивай Т.Д. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні // Археологія і давня історія України. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С.275.

¹⁸¹ Бойко А.В. Археологічні старожитності Великого Лугу в джерелах XVIII ст. // Археологічний вестник. – Вип.3. – Запорожжє, 1992. – С.42–44.

¹⁸² AGZ. – Т.ХІІ. – Lwów, 1887. – №3428. – С.329–330; Źródła dziejowe. – Т.18. – Cz.1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1902. – Т.7. – Cz.1: Ziemie Ruske. Ruś Czerwona. – С.60.

¹⁸³ АЗР. – Т.2: 1506–1544. – Санкт-Петербург, 1848. – №199. – С.362. Пор.: Там же. – №6. – С.4 («ино почонши отъ Киева, и Днепромъ и до устья»).

¹⁸⁴ Малов С.Е. Изучение ярлыков и восточных грамот: Ярлык крымского хана Хаджи Гирея // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – Москва, 1953. – С.189–191.

¹⁸⁵ Некрасов А.М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). – Москва, 1990. – С.28.

¹⁸⁶ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – Т.І. – Р.39. – Fol.40 v°.

¹⁸⁷ Контарини А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России... – С.220.

¹⁸⁸ Зевакин Е.С., Пенчко Н.А. Из истории социальных отношений в генуезских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. – Вип.7. – Москва, 1940. – С.8–9; Их же. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV вв. // Там же. – Вип.3. – Москва, 1938. – С.81–83.

¹⁸⁹ Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XV вв. – Казань, 1979. – С.65.

попередників – «імператорів Солхату». До складу ханства входило Північне Приазов'я, власне Кримський півострів без князівства Теодоро та генуезьких володінь на південному узбережжі. Що ж до аланської «країни Ас» із центром у Кирк-Єрі (Чуфут-Кале), то вона, швидше за все, увійшла до складу володінь Гаджи через шлюб із донькою місцевого князя. Це місто та його мешканці перебували на особливому становищі та користувалися значними правами, які їм надав хан у листопаді 1459 р.¹⁹⁰ (про це залишилася згадка, навіть через півтора століття, в ярлику Селямета Гірея від вересня 1608 р.¹⁹¹), 11 липня 1468 р. підтвердив Нур Девлет¹⁹², а потім ще двічі (у 1478–1479 рр. і 3 серпня 1485 р.) – Менлі Гірей¹⁹³.

Отже, Гаджи Гірей не міг зрівнятися за мобілізаційним потенціалом із Саїдом Агметом II, який окрім численного кочового населення, бодай теоретично, міг ще спиратися на землеробів татарських поселень у степах. Маючи сусідами лише слабку на той момент Молдавію та далеку Польщу у справі налагодження союзницьких відносин альтернативи Литви у кримського хана не було.

Необхідно також зупинитися на данині татарам як ілюстрації литовсько-кримських відносин. Питання це неодноразово ставало предметом дискусій. Але оскільки воно перебуває поза темою нашого дослідження, принаймні коротко констатуємо, що ми не маємо синхронних подіям джерельних свідчень виплати данини татарам від кінця XIV – початку XV ст. Згадку про данину з руських земель Литви зафіксовано в лютому 1470 р.¹⁹⁴ Щоправда, незрозуміло, ішлося про постійну виплату «татарщинь», чи це – данина традиції, що відбито у формулярі акта? На думку М.Довнара-Запольського, «дань у татарь» не було скасовано, але ще з XIV ст. вона йшла не в Орду, а до князівської скарбниці¹⁹⁵. Побіжна ж згадка про вимогу хана Менлі Гірея до Литви платити йому данину, як було за Саїда Агмета II, відноситься до грудня 1499 р.¹⁹⁶, і не може бути прийнята як беззаперечний аргумент її існування.

Натомість перебуваючи в Буді 29 вересня 1442 р. Т.Бучацький отримав від короля Владислава III 200 гривень на щорічні «упоминки» («*munuscula*») татарам¹⁹⁷. Ще Л.Колянковський охарактеризував ці гроші як «дрібний гараж» і пов'язав їх появу з поразкою подільської шляхти в 1438 р. від Саїда Агмета II, зауваживши, що це не могло бути зобов'язання короля, який перебував в

¹⁹⁰ Смирнов В. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической учёной архивной комиссии // ИТУАК. – Год 31. – №54. – Симферополь, 1918. – №1. – С.8–9.

¹⁹¹ Фиркович З.А. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русскоподданных караимов. – Санкт-Петербург, 1890. – №1. – С.63.

¹⁹² Смирнов В. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической учёной архивной комиссии. – №2. – С.10–11.

¹⁹³ Vásáry I. A contract of Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478/79. – P.293–295.

¹⁹⁴ Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением привилегий на входы в пущи и на земли. – Т.1. – Вильна, 1867. – С.340.

¹⁹⁵ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах // Помнікі гістарычнай думкі Беларусі. – Мінск, 2009. – С.553–556.

¹⁹⁶ Сб. РИО. – Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т.1: С 1487 по 1533. – Санкт-Петербург, 1882. – №62. – С.290.

¹⁹⁷ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego. – S.163.

Угорщині¹⁹⁸. Владислав III і не збирався обтяжувати себе «упоминками», тому вже через три роки Бучацький виплачував їх власним коштом¹⁹⁹.

Приклад матеріальної вартості тогочасної гривні дає договір між Яном Бучацьким і молдавським логофетом Михайлом від 3 серпня 1452 р., де перший зобов'язувався виплатити другому 50 гривень. У разі порушення умов договору в Яна буде конфісковано 50 волів на відшкодування цієї суми²⁰⁰. Тобто, у середині XV ст. 200 гривень дорівнювали ціні 200 волів, що занадто мало як для данини. Інший приклад – грошові суми, записані Казимиром Ягайловичем на різні маєтності. Так, 20 серпня 1448 р. у Кам'янецькому повіті на пустках Лахнове і Седлице король записав шляхтичеві Курилу 50 гривень, шляхтичеві Верону на с. Стичові стільки ж, а 31 серпня 1464 р. Михайлові Бучацькому на місті Червоногороді – 500²⁰¹.

Також для прикладу наведемо розмір прибутків підлеглих кримському ханові сераскирів – очільників Буджацької, Єдисанської та Кубанської орд із XVIII ст. Так, за свідченням Ш. де Пейссонеля, перший отримував «по 1 піастрові з кожного дому його орди й 1 баранцеві з кожного селища; понад це орда зобов'язана дати 500 биків, якщо він іде на службу». Другий і третій мали те саме, за винятком биків. Сераскир Єдисанської орди отримував 300, а Кубанської – 800 биків²⁰². Попри доволі значний хронологічний розрив між XV і XVIII ст., приклад усе ж показовий.

Таким чином, суму 200 гривень слід розглядати радше як щорічний ритуальний дарунок, а не регулярну данину. Це підтверджує і його характеристика, дана Владиславом III – «причиною продовження дружби» («amicitiae continuandae causa»). Зрозуміло, що єдиним татарським «імператором», із ким на той час Корона Польська могла «продовжувати дружбу», був лише кримський хан Гаджи Гірей.

¹⁹⁸ Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – Roczn. 49. – Lwów, 1935. – S. 285–286.

¹⁹⁹ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum koronnego. – S. 163–164; Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI ст. – К., 2012. – С. 139, прим. 3.

²⁰⁰ Бырня П. П., Руссев Н. Д. Монеты средневековой Молдавии... – С. 234.

²⁰¹ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. – №46. – С. 50–51; №47. – С. 51–52; №54. – С. 57–58.

²⁰² Пейссонель де Ш.-К. Записка о Малой Татарии / Пер. с фр. В. Х. Лотошниковой, вступ. ст. и комм. В. В. Грибовского. – К., 2013. – С. 35.

In the article covers the political events around the Crimean Khanate of Hacı Giray against the background of his struggle with Sayid Ahmad II and relationships with Grand Duchy of Lithuania, Moldavia and Ottoman Empire. Author had attempted to mark the Crimean Khanate borders and to examine the question of paying tribute from Rus' lands of Lithuania.

Keywords: Hacı Giray, Casimir Jagiellon, Sayid Ahmad II, Crimean Khanate, Grand Duchy of Lithuania, Golden Horde, Moldavia, Ottoman Empire, Caffa, Genoese's.

О.В.РУСИНА*

РАДЗИВІЛЛІВСЬКІ ВОЛОДІННЯ НОВІТНІХ ЧАСІВ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Ідеться, головним чином, про опис радзивіллівських володінь авторства відомого польського письменника XIX ст., чие життя було нерозривно пов'язаним з Україною – Ю.Крашевського. Окрім поданого ним опису Олики – міста на Волині, що впродовж чотирьох століть належало Радзивіллам, аналізуються також нотатки про побут представників цієї родини на рубежі XIX–XX ст., котрі залишив М.Радзивілл. Публікація містить зроблений Ю.Крашевським у 1856 р. її досі невідомий українському загалу малюнок Олицького замку.

Ключові слова: Радзивілли, Волинь, Олика, Крашевський, Томкович.

Дослідження історико-культурної спадщини Радзивіллів в Україні становить серйозну наукову проблему, акцентовану нами в контексті аналізу українських сюжетів щоденника Альберта (Альбрехта) Станіслава Радзивілла (1593–1656 pp.)¹ – визначного політичного діяча Речі Посполитої й, заразом, третього володаря Олицької ординації². Його записки не мають аналогів щодо повноти й розмаїття інформації, яка стосується волинських маєтностей Радзивіллів, – навіть на тлі значно пізнішої мемуарної літератури (на кшталт щоденника Міхала Казимира Радзивілла Рибоньки³ чи англомовних спогадів племінника останнього олицького ордината Януша Радзивілла – Міхала⁴).

Загалом, коли йдеться про XVII–XVIII ст., то чи не єдине джерело відомостей про побут Радзивіллів на Волині становлять інвентарі їхнього нерухомого та рухомого майна, котрі збереглися у фондах Головного архіву давніх актів (Варшава)⁵. Що ж до новітнього історичного періоду, то тут у пригоді

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Див.: Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49.

² Див.: Там само. – С.27 (прим.1).

³ Князь вів його впродовж майже 40 років, але його записи відзначалися граничним лаконізмом; зрештою, орієнтуючись на «високі зразки» цього жанру, Міхал Казимир брав собі за взірць твір Богуслава, а не Альберта Станіслава Радзивілла (див.: Zielińska T. Wiąż rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybeńki» // Miscellanea Historico-Archivistica. – Т.3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. – Warszawa; Łódź, 1989. – S.176). Щодо оцінки щоденника див. також: *Баженова О.* Радзивіллоўскі Нєсвіж. – Мінск, 2007. – С.34–39.

⁴ *Radziwiłł M.* One of the Radziwiłłs. – London, 1971. – 221 p. Сам Януш залишив по собі спогади у формі інтерв'ю, записаного Ю.Лободовським і надрукованого після смерті князя в паризькому польському часопису (див.: *Kultura.* – 1967. – №11 (241). – S.95–103; №12 (242). – S.99–110). Утім, хоча першу частину цих спогадів названо «З Олики через Луб'янку до Варшави», тут немає відомостей про життя Януша Радзивілла на Волині, адже інтерв'юер волів зосередитися на «речах, які мають безсумнівно вартість для історика».

⁵ Докл. див.: *Карліна О.* Матеріали так званого Варшавського архіву Радзивіллів як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету – Вип.2. – Луцьк, 1997. – С.149–152; *Її ж.* Документи «Архіву Радзивіллів» як

можуть стати ще й нотатки сучасників, серед яких слід виокремити талановитого літератора, журналіста, видавця, громадського діяча Юзефа Ігнація Крашевського (1812–1887 рр.), який знайшов вічний спокій у краківській Крипті видатних поляків поряд з Яном Длутошем, Станіславом Виспянським і Каролем Шимановським.

На жаль, ім'я Ю.Крашевського практично невідоме пересічному українцеві – хоч він і зажив слави найпродуктивнішого автора в історії польського письменства. З іншого боку, в його біографії чимало сторінок, пов'язаних з Україною, ба навіть цілих розділів, адже прожив він тут понад 20 років. У 1838 р. Ю.Крашевський, щойно одружившись, оселився на Волині, неподалік від Луцька. Згодом перебрався до Житомира – центру тодішньої Волинської губернії, де керував місцевим театром, інспектував польські школи, очолював Товариство добротності, головував у Шляхетському клубі.

У 1840 р. Ю.Крашевський видрукував у Вільні свої «Спомини Волині, Полісся та Литви»⁶, які ваблять сучасного читача свіжістю вражень молодії, але надзвичайно ерудованої людини, а разом і замальовками, зробленими автором. Він описує Дубно та Слауту, Луцьк і Острог. Що ж до маєтностей Радзивіллів, то Ю.Крашевський побував не лише в Олиці, а й у кількох їхніх дрібніших володіннях. Це, передовсім, Колки⁷ («містечко князів Радзивіллів, що лежить над Стиром» [s.70–71]), яке згадував у своєму щоденнику ще Альберт Станіслав Радзивілл (ішлося про те, що у серпні 1649 р. внаслідок дій козаків на Волині «вогонь поглинув багато міст – Острог, Заслав, Полонне, Колки, Деражне, Тучин, Тайкури»⁸). Ця згадка унаочнює помилковість занотованої Ю.Крашевським традиції відносно того, що Колками у XVIII ст. почали звати давніший Романів, від якого внаслідок масштабної пожежі залишилися самі кілки. Водночас письменник зафіксував і ближчі до реалій історичні спогади мешканців містечка, зокрема про масове винищення місцевих євреїв під час повстання Богдана Хмельницького. Вони корелюють з усною традицією, занотованою етнографами на початку XX ст., щодо тодішньої різанини на Волині й чуда, яке сталося з юдеями, котрі втекли з Острога під захист олицьких мурів⁹. Опинившись у Колках, Ю.Крашевський не знайшов тут решток будь-яких укріплень, але замалював та описав одну місцеву пам'ятку:

«Біля мурованої церкви мене зацікавила вирізьблена з каменю й дещо пошкоджена постать рицаря в повному обладунку, із хоругвою, котра стояла на стовпі, одначе ніхто не міг мені розтлу-

джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.286–293. Частина документів опублікував В.Александрович (див.: Інвентар Олицького замку 1755 р. // Вісник Львівського університету: Серія мистецтвознавства. – Вип.3. – Л., 2003. – С.301–331; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док. – Луцьк, 2007. – 276 с.).

⁶ Користуємося новітнім перевиданням цієї праці: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – 384 s. Далі в тексті посилання на це джерело подаємо у квадратних дужках.

⁷ Нині селище міського типу Колки (Маневицький р-н, Волинська обл.).

⁸ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Т.3. – Warszawa, 1980. – S.213.

⁹ Докл. див.: *Kravtsov S. A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends // Jewishness: Expression, Identity, and Representation / Ed. by S.J.Bronner.* – Vol.1. – Oxford, 2008. – P.65.

мачити, що вона означає. Здається, що це св. Флоріан, захисник від вогню, зведений після пожеж, які кілька разів нищили містечко».

Загалом, Ю.Крашевський небагато дізнався про минуле містечка. Серед переказів, занотованих тут письменником, вартій уваги сюжет, далеко не поодинокий у східнослов'янській традиції. Ідеться про те, що поселення, яке існувало раніше на цих теренах, пішло під землю разом із церквою. Тож «міщанам здається, що вони й досі чують, як дзвонять у тому храмі та як співають на церковній службі, котра там відбувається». Зауваживши, що, окрім Колків, Радзивіллам в окрузі належить чимало інших маєтностей, «із котрих багато вже перейшло у чужі руки», письменник навів жартівливу приповідку щодо легкості, з якою це відбулося: «Яромль – даром, Лички – на черевички, Тростенець – на танець». Та й економічний стан містечка, за спостереженнями Ю.Крашевського, був далеко не блискучим:

«Раніше Колки мали ярмарки – передовсім на св. Петра. Цей ярмарок у старі добрі часи тривав аж до двох тижнів, і сюди приїжджали з Литви закуповувати сіль, яку привозили на Волинь. Купці з товарами наїздили аж з Бердичева. Одначе зараз ця торгівля занепала, і ярмарок на Петра не відрізняється від інших у малих містечках».

Варто зауважити, що впродовж тривалого часу доходи з містечка Колки, згідно з волею Радзивіллів, ішли на утримання єзуїтського колегіуму у Кременці (діяв упродовж 1750–1773 рр.). Після припинення діяльності єзуїтів на польських теренах (1773 р.) одержувачем цих коштів став, зокрема, Кременецький ліцей, знаний як «волинські Афіни»¹⁰.

Іншими за своєю тональністю, ґрунтованими на особистих релігійних пошуках і почуттях, є нотатки Ю.Крашевського про Казимирів (Казимирівка, Казимирка, а від 1946 р. – Кузьмівка Сарненського р-ну Рівненської обл.). Початки цього поселення сягають 1629 р., коли Альберт Станіслав Радзивілл остаточно відмежував своє Яблонне від Степані, яка перебувала у власності Острозьких. На донедавна спірних теренах князь і заснував Казимирів, названий так на честь святого патрона Польщі та Литви. Тоді ж поряд виникло село Яблонка (нинішня Яблунька), доходи з якого, згідно з фундаційним актом, виданим Радзивіллою 1638 р., ішли на утримання костелу в Казимиріві. Князь одразу подбав про його зведення й присвятив тому ж таки святому. Споруда була дерев'яною, і у своєму заповіті Радзивілл записав 200 злотих, «аби [кам'яний] костел збудовано»¹¹. Цю волю було виконано лише в 1670 р., коли на місці дерев'яного храму, спаленого 1665 р. татарами, постала мурована каплиця. Її прикрасили копією образу Богородиці, привезеного, згідно з традицією, із Палестини Миколаєм Христофором Радзивіллою Сиріткою¹².

¹⁰ Карліна О. Документи «Архіву Радзивіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. – С.291–292.

¹¹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т.3. – S.459.

¹² Миколай Христофор Радзивілл (1549–1616 рр.) був дядьком Альберта Станіслава і його опікуном після смерті батьків. Цей представник роду уславився своєю мандрівкою до Святої Землі,

За радянських часів село перейменували, а костел знищили. Тільки зараз сюди повертається історична пам'ять: у 2009 р. мешканці Кузьмівки відзначили 380-річчя свого поселення, установивши на честь цього ювілею пам'ятний знак. Утім, куди популярнішою історичною постаттю, ніж його засновник Альберт Станіслав Радзивілл, тут є російський письменник О.Купрін, котрий, побувавши в Казимирці наприкінці 1890-х рр., і перебуваючи під враженням від краси цього краю, створив низку літературних творів (чимало сучасних сельчан навіть вважають себе нащадками персонажів його найбільш відомої повісті «Олеся»). Особливу атмосферу Казимирки відзначив і Ю.Крашевський. Щоправда, він нарікав на одноманітність місцевих пейзажів: «Зі Степані до Казимирки – нудна дорога сосновим лісом; дике Полісся! Смутне!». Однак, потрапивши до Казимирки, зауважив:

«Ліс, що оточує її довкола, не назвеш гарним, однак невеличкий костел у відлюдді приємно вражає подорожнього після безперервного споглядання голих сосен та болота. Казимирка раніше звалася Казимировим і була містечком [...]. Розділені греблею, стоять тут дві корчми-суперниці, немов готові до бою два рицарі. За деревами проглядається дуже милий, чистий костелик¹³. Є в ньому чудотворний образ Богородиці, до котрого здалеку приходять побожні прочани. Поряд із костелом та плебанією – маленький цвинтар і садочок. Усе це, і довколишня тиша, гадаю, налаштує на молитву набагато більше, ніж пишнота численних костелів, де за порожнім блиском не видно Господа Бога. Спокій, безлюддя, тиша, віддаленість від світу дуже сприяють релігійній екзальтації, розмові душі з Богом і відчуттю Духу небесного. Нас з'єднують зі світом такі міцні узи, що, прагнучи розірвати цей зв'язок, треба віддалитися від людей і предметів, від спокуси духовної, передовсім не думками, а тілом. Служба Божа потребує радше тиші та самотності, аніж стовпиця й гала-су; принаймні так промовляє моя душа» [s.89].

Що ж до Олики, то Ю.Крашевський присвятив їй не одну сторінку своїх «Споминів...»¹⁴. Він потрапив сюди, їдучи в Луцьк: «Похмурим ранком під'їжджали ми до Олики, давнього містечка з оборонним замком, колишньої власності Кишок, а потім – Радзивіллів. Крутими узг'ями прямували ми до болота та ставу, які з цього боку оточують Олику. Удалині вже чорніли поліські ліси» [s.169]. Так само, як і в Колках, письменник звернув увагу на економічний бік місцевого життя: «Ярмарки в Олиці, що відбуваються на свято Козьми та Дем'яна, збирають багатьох купців і покупців. Тут слід пригадати поліську приповідку про ярмарки: “Олика на лика”. Поліщуки й насправді

описаною у книзі «Єрусалимська подорож найяснішого пана Миколая Христофора Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі» (в літературі цей твір частіше фігурує під скороченою латинською назвою «Перегінація»). Між іншим, Ю.Крашевський «бачив ціпок, з яким він (князь – О.Р.) мандрував (його покладали з ним у домовину, а потім звідти забрали); утім позаяк скрізь такі палиці показують, складно повірити у його автентичність» [s.172].

¹³ У «Споминах...» репродукується його замальовка, зроблена Ю.Крашевським.

¹⁴ Відповідні фрагменти опису (укр. переклад Є.Кардаш) див.: Олицький замок – родинна садиба князів Радзивіллів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – С.192–193.

звозять сюди лико для волиняків, котрі нерідко саме по нього і вибираються на ярмарок» [s.173–174]¹⁵.

Однак найбільше Ю.Крашевського цікавили архітектурні пам'ятки й передовсім місцевий замок, який тоді переживав не найкращі свої часи. У добу наполеонівських війн він був перетворений на шпиталь і залишався ним декілька десятиліть. Тогочасні господарі Олики, постійно мешкаючи в Берліні, не переймалися поступовою руйнацією укріплень. Слід зауважити, що частину цих романтичних руїн Ю.Крашевський замалював олівцем, хоч і дещо пізніше – у травні 1856 р. Відповідно, цей малюнок не було репродуковано в тексті «Споминів Волині, Полісся та Литви». Нині він зберігається у фондах музею Ю.Крашевського в Романові (Польща) та досі невідомий в Україні (див. ілюстр.). Що ж до «Споминів...», то відповідний фрагмент містить низку ремарок, які подеколи можуть здатись занадто критичними:

«Олика не має принад, oprіч замку, але тут чимало давніх будівель і пам'яток. Замок, закладений, як свідчить напис на камені, ще в 1564 р., обведено мурованим ровом, куди плине вода зі ставу та річки, і побудовано у формі квадрата з брамами й вежами.

¹⁵ Зауважимо, що у статті про Олику в українській «Вікіпедії» інформацію про жваву торгівлю тут ликом (що з нього плели личаки) подано в такий спосіб: «Саме тут був найбільший “взуттєвий” базар, куди плетений товар звозили звідусюд» (див.: [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Олика>). Це формулювання набуло абсурдної форми у 4-му томі книги «Україна: Хронологія розвитку» (Київ, 2009 р.), видрукуваної В.Зубановим і А.Толстоуховим у рамках масштабного видавничого проекту «Україна: історія великого народу». Зокрема, у сюжеті про спорудження 1638 р. «колегісти» (себто колегіати) Св. Трійці (насправді завершеної в 1640 р.) Олику названо «найбагатшим містом, де знаходився найбільший “взуттєвий базар” – вотчина магнатів Радзивілівів на 900 (замість правильних 400 – О.Р.) років».

Є тут ще наріжні бастіони, округлі та квадратні, а на дахах – орли Радзивіллів. Нечасто випадає побачити настільки добре збережений оборонний замок, якому бракує лише гармат в амбразурах, звідних мостів і різного люду – адже достатньо пройтися по вкритих брукувкою замкових дворах, які гучно відлунюють кроки, аби зрозуміти, що життя давно вже покинуло цю старовинну будівлю. Окрім замку про давні укріплення нагадують вали, що оточують місто, і кілька вицілених брам зі скульптурами та бійницями. Також варгі уваги стара, напіврозвалена ратуша з вежею й колегіальний костел. Ця славна пам'ятка, оздоблена коштовним мармуром, залишається досі головною окрасою та прикметою міста – хоч як витвір мистецтва зовсім не досконала. Фасад костелу – це суцільний несмак: із чорним оздобленням і мармуровими капітелями колон сусідять статуї, розфарбовані варварською рукою новочасних реставраторів¹⁶. Чи хтось чув про такий вандалізм? Усередині бачимо доволі гарні мармурові олтарі, але їх декор гірший за мармур; новітні ж поправки та поновлення зіпсували костел невимірно. Молюся Богові, аби він пробачив тим реставраторам спотворення костелу, бо ж не відали, що творили.

Архітектором цього костелу був італієць Ян Маліверна, а оздобив його Мельхіор Ампелі; решту справи зробили німецькі й місцеві майстри; однак витвір їхній від часу завершення будівництва (1640 р.) суттєво змінився на гірше» [s.169–170].

Серед вартого уваги в костелі Св. Трійці Ю.Крашевський не без гумору зазначив про місцевих котів, яких утримували на кошти, спеціально виділені фундатором храму. Винищуючи мишей та щурів, ці тварини захищали від гризунів князівську усипальню. «Це, наскільки я знаю, – писав мемуарист, – найвідоміша у цих краях котяча родина, або, принаймні, найбагатша. Тількино з'являється тут вакансія, мають її виборювати тлуми претендентів» [s.170].

У своїй праці Ю.Крашевський зробив невеличкий екскурс у генеалогію Радзивіллів, коротко зупинившись на окремих персоналіях. При цьому чи не найбільше уваги він приділив канцлерові Альбертові Станіславові Радзивілли, якого, щоправда, раз-у-раз плував із його батьком – Станіславом Радзивіллою Побожним. Скажімо, він уважав, що саме портрет останнього «в парадному вбранні на погребовому катафалку» висів при вході до князівської усипальні [s.170]. Насправді ж ішлося про зображення Альберта Станіслава Радзивілла, котре, на жаль, дійшло до нас лише на чорно-білому знімку, що нині зберігається у фондах Інституту мистецтва Польської академії наук¹⁷. За твердженням фахівців, це доволі рідкісний для Речі Посполитої різновид портрета на смертному одрі, який, гадають, було запозичено з Угорщини¹⁸. В аналогічній стилістиці виконано лише відомі посмертні зображення короля Сигізмунда III

¹⁶ Зауважимо, що пристрасть до розмальовування збереглася серед мешканців Олики й донині, що унаочнює новітня «реставрація» тамтешньої Луцької брами.

¹⁷ Побачити його можна на контртитулі 3-го тому цитованого видання щоденника Альберта Станіслава Радзивілла, а також у публікаціях: *Chrościcki J.A. Pompa funebris.* – Warszawa, 1974. – S.68; *Idem.* O antykizujących pogrzebach Radziwillów // *Miscellanea Historico-Archivistica.* – Т.3. – S.255.

¹⁸ *Śmierć w kulturze dawnej Polski: Katalog wystawy która odbyła się w dniach 15 grudnia 2000 – 15 marca 2001 na Zamku Królewskim w Warszawie.* – Warszawa, 2000. – S.148.

Вази (між іншим, благодійника Альберта Станіслава) й познанського воєводи Кшиштофа Опалінського (портрет останнього, як і зображення Альберта Станіслава Радзивілла, виконано в 1656 р.).

Помилився Ю.Крашевський і називаючи Станіслава Радзивілла Побожного засновником Олицької академії [s.171]. Насправді її фундатором був той-таки Альберт Станіслав, котрий навіть занотував у своєму щоденнику, що школу академічного типу (колегіум) і духовну семінарію було відкрито в Олиці у червні 1634 р., на день Св. Яна. Щоправда, князь виступив радше виконавцем останньої волі свого олицького пробоща й луцького біскупа-суфрагана Франциска Заерського: той помер 1631 р. у вісімдесятирічному віці, виділивши у своєму заповіті на цю справу відповідні кошти (власне, маєток на утримання Олицької семінарії). Згадані установи затвердили король Владислав IV і сейм у 1638 р.¹⁹

У своїх «Споминах...» Ю.Крашевський доволі скептично відгукнувся про Олицьку академію, відзначивши, що «тоді [цей] гучний титул [...] уживали радо: була академія в Острозі, була в Бялій на Підляшші (її називали дочкою Краківської академії)²⁰; олицька мала при собі семінарію – була це звичайна школа з кількома лише професорами. Ішлося тут, власне, більше про назву, аніж про суть» [s.171]. Утім, не слід недооцінювати подібні осередки освіти, хай навіть із часом академія в Олиці перетворилася на рядову парафіяльну школу.

Плутався Ю.Крашевський і щодо того, хто з Радзивіллів фундував колегіату Св. Трійці. Спочатку він віддав лаври її будівничого Станіславові Радзивілли, котрий викоринив в Олиці дух протестантизму [s.171], а потім зауважив, що колегіальний костел було зведено Альбертом Станіславом у 1635–1640 рр.; він же оздобив храм «мармуровими олтарями, коштовними картинами, срібним та золотим начинням» і запровадив тут пишні богослужіння по четвергах, після котрих до замку прямували нужденні, де їх «садили при кількох столах, розносили їм їжу й після щедрого подавання відпускали. За життя князя, котрий особисто дбав про гостей, їх бувало по двісті осіб на тих християнських учтах» [s.172–173].

Ю.Крашевський також наводив легендарний переказ про один з епізодів із життя Альберта Станіслава, пов'язаний із його хоругвою (військовим загоном, який утримував князь своїм коштом):

«Хоругва князя Альберта була виряджена на якусь виправу й повністю знищена у бою. Канцлер про це ще нічого не знав, коли якось увечері, молячись при коминку, угледів перед собою когось зі своєї хоругви: чоловік стояв перед ним мовчки, не насмілюючись перебити молитву, і лише потихеньку підкладав дрова у вогонь.

– Що ти тут робиш? – запитав, побачивши його, канцлер.

– Прийшов сповістити тебе, що ми всі полягли на полі бою. На щастя, жоден із нас не потрапив до пекла, однак чимало покутує у чистилищі. Ти, якби захотів, міг би нам допомогти. Накажи молитися за нас. А щоб знав, чи ці молитви не даремні, дам тобі, княже, знак. Накажи кілька разів кинути невід у замковий став: поки він груз-

¹⁹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т.1. – Warszawa, 1980. – S.64, 380–381.

²⁰ Деться про академію в містечку Бяла-Подляська (1628–1773 рр.), яке з 1569 р. належало Радзивіллам. Цікаво, що в 1820-х рр. у гімназії, сформованій на базі колишньої академії, навчався сам Ю.Крашевський (нині цей заклад носить його ім'я).

нутиме, і ми там грузнути будемо; як вийде вільно, то й ми вийдемо вільні [...]. Коли невід кинули втретє, він легко вийшов» [s.173].

Цей переказ Ю.Крашевський, не знайомий зі щоденником Альберта Станіслава Радзивілла, запозичив із пізніших літературних джерел. Користувався він і більш вартісними «Сарматськими пам'ятками» Шимона Старовольського (1655 р.). Це, у певному сенсі, надає його праці рис наукового дослідження, тим більше, сам автор був певен, що речі, про які він пише, «так глибоко призабуті, що пригадуване видається чимось зовсім новим». Резюмуючи свої враження й дані, почерпнуті з літератури, Ю.Крашевський зазначав:

«Дім Радзивіллів має, чим похвалитися – їхні зв'язки, могутність і багатства робили їх найвизначнішим родом не тільки в Литві, а й у Короні, де вони також мали неабиякі володіння та вплив. Багато славних мужів дала світові ця родина [...]. У XVIII ст. нарахували п'ятдесят шість польських фамілій, зв'язаних із Радзивіллами через шлюби (тобто тих, хто ввійшов до цієї родини), і тридцять сім князівн, які вийшли з цього дому. Породилися вони через Терезу Кунегунду Собеську з домом баварським, через Клементину Собеську – зі Стюартами, через [Марію] Лещинську – з Бурбонами іспанськими, французькими й сицилійськими, через Ельжбету, дружину князя Яна Радзивілла, – із домом бранденбурзьким, як і через княжну Кароліну, дочку конюшого Великого князівства Литовського Богуслава [Радзивілла]²¹. [...] Перед 1747 р. серед Радзивіллів нараховувалися п'ятнадцять гетьманів (сім польних, вісім великих), десять віленських воевод, п'ять воевод троцьких, п'ять новгородських, один берестейський і один київський, сім каштелянів віленських і п'ять троцьких, чотири старости жмудських, п'ять маршалків великих і п'ять надвірних, вісім великих канцлерів, п'ять підканцлерів, три біскупи й один кардинал, котрий, як уважають, міг би навіть стати папою, коли б король йому допоміг [...]. Одним словом, усе, що світ може дати, було в їхніх руках; а якщо і є плями на сторінках їхньої історії, то де, спитаю, їх немає? Не знаю жодного Радзивілла та й не маю у цьому найменшої потреби, однак мушу визнати за факт, що мало знайдеться родин, котрі в різні часи так прислужилися б рідному краю. Історія їхнього дому могла би стати вельми цікавою книгою, в якій відбилися б практично всі великі події нашої історії – настільки міцно зв'язана ця родина з усім, що діялося на землі, на якій вона мешкала. Думаю, що архіви радзивіллівські дали б багато безцінних матеріалів не тільки для історії їхнього роду, а й для історії цілого краю» [s.174–175].

Ці слова, сказані понад півтора сторіччя тому, цілком можуть стати спонукою для відновлення історичної пам'яті про спадщину Радзивіллів на Волині. Нині для тих, хто вивчає радзивіллівську Олику, настільною книгою є праця Станіслава Томковича²², який побував у містечку напередодні Першої світової війни, у липні 1913 р., коли передостанній олицький ординат Фердинанд

²¹ До родин, посвячених із Радзивіллами, належали також французькі аристократичні фамілії де Бульйон, де Люксембург, де Роган, де Субіз, де Бетюн і флорентійські князі Строцці.

²² *Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.1–37.*

Радзивілл (1834–1926 рр.) щойно завершив відбудову родинного замку й повністю виплатив узятий для цього на 40 років банківський кредит. У своїй розлогій статті, надрукованій через десять років після цієї поїздки, Ст.Томкович докладно описав архітектурні пам'ятки тогочасної Олики, передусім замок і колегіальний костел Св. Трійці. Він також дослідив їх історію, користуючись низкою розмаїтих джерел, включаючи інвентарі 1681, 1686, 1755 рр. (хоча й обійшов увагою щоденник будівничого колегіати – Альберта Станіслава Радзивілла). Утім, на нашу думку, саме дескриптивна частина його праці за значенням переважає суто наукову, адже він, скажімо, описав інтер'єр храму та його унікальний скарбець зі старовинним церковним начинням, нині безповоротно втрачені²³.

Так само цінні й численні знімки, подані в публікації Ст.Томковича. Їх органічно доповнює збережений у фондах Волинського краєзнавчого музею фотоальбом, який був подарований Фердинандові й Пелагії Радзивіллам «представниками та працівниками Олицької ординації» з нагоди їхнього золотого весілля (19 липня 1914 р.)²⁴. Звісно, тоді ніхто не міг перебачити, на порозі яких драматичних подій стояли учасники святкувань. За словами Ст.Томковича,

«ніщо не віщувало, що незабаром у цьому тихому відлюдді, на розлогих і пласких нивах, ніби занурених у смутний сон, шаленітиме страшний вир війни, земля здригатиметься від безперервної канонади, а багисті мочари й лінії води річок почервоніють від крові тисяч пораних і полеглих у вселюдській гекатомбі»²⁵.

Ностальгічні нотатки про передвоєнне життя в Олицькому замку можна знайти у згаданих вище спогадах Міхала Радзивілла (1907–1974 рр.), невідомих українській аудиторії. Найбільше уваги в них присвячено постаті дідуся мемуариста – 12-го олицького ордината Фердинанда Радзивілла, котрий, власне, і відродив Олику на рубежі XIX–XX ст. (невипадково один із розділів книги названо «Мій дідусь»). За словами автора, той щороку проводив тут декілька літніх місяців, упорядковуючи неабияке за масштабами господарство й відновлюючи замок, та, попри поважний вік, витрачав на це щонайменше шість годин щодоби. Про появу господаря у замку сигналізували здійснений над фортечними мурами радзивіллівський штандарт і постріл із невеличкої гармати²⁶. Юний Міхал міцно засвоїв два правила, яких дотримувався його

²³ Бачив Ст.Томкович там, окрім іншого, і згаданий вище посмертний портрет Альберта Станіслава Радзивілла, занотувавши, що зображений на картині світильник у формі орла з короною на голові знаходиться в колегіаті (див.: *Tomkowicz S. Ołuka*. – S.22). Що ж стосується замку, то тут зберігалися лише кілька предметів, які мали певну художню чи історичну цінність: картина, відома за описом історичних полотен Несвізького замку 1834 р. (див.: *Баженова О. Радзивилловский Несвиж*. – С.123), зі сненого зашлюбін Миколая Радзивілла Чорного, котрий репрезентував у Відні короля Сигізмунда Августа, із дочкою імператора Фердинанда I – Катаріною (1553 р.); вирізьблений із дерева великий чорний орел часів Єроніма Флоріана Радзивілла; штандарти восьмого олицького ордината Кароля Станіслава Радзивілла, званого як «Пане Коханку». Чимало цінних стародруків і рукописів містило велике бібліотечне зібрання колишнього Олицького колегіуму (близько 6 тис. книжок), придбане Фердинандом Радзивіллою (див.: *Ibid.* – S.13–14).

²⁴ Волинський краєзнавчий музей. – №КДФ-5618, 14370.

²⁵ *Tomkowicz S. Ołuka*. – S.1.

²⁶ *Radziwill M. One of the Radziwills*. – P.24–26.

дідусь: шанувати родинні традиції та дбати про добробут підданих. Як добро-совісний хазяїн, Фердинанд Радзивілл не лише значно збільшив доходи зі своїх олицьких володінь, а й запровадив тут новаційну систему соціального захисту (безкоштовне медичне обслуговування, право на безкоштовне житло та щомісячну пенсію по двадцяти роках праці в його господарстві)²⁷.

Завзятий мисливець, Фердинанд Радзивілл мав звичай тримати у замку пару виловлених у лісі ведмедів, яких щоранку, поснідавши, годував хлібом, змащеним медом. Якщо звірі плодилися, ведмежат радо забирали до замкових покоїв. Один із них, як розповідала Міхалові бабуся, навіть заходився мавпувати її звички, розчісуючи хутро перед дзеркалом та щедро вимазуючи морду рум'янами княгині²⁸. Скоріш за все, дружина князя Фердинанда Пелагія Радзивілл (1844–1929 рр.) попросту вигадала цю історію про розумне ведмежатко, аби потішити онука. Однак і тут не слід забувати про фамільні традиції: відомо, що у XVII ст. Радзивілли створили школу дресури ведмедів у Сморгоні²⁹. Ще один родинний переказ стосувався Олицького замку (який, між іншим, уважали збудованим для оборони від козаків). Міхал Радзивілл згадував про чотири башти, «зведені, аби захистити підходи» до укріпленя:

«Один із моїх предків якось прочитав, що під однією з цих башт зарито казкові багатства: золото й коштовності. Він висадив у повітря три башти, залишивши глибокі вирви, але не знайшов ніяких дорогоцінностей. Четвертої ж ніколи не торкалися, і, усупереч моїм благанням, дідусь так і не дозволив підірвати цю останню, хоч я, вивчивши низку документів, маю тверде переконання, що саме під четвертою баштою й сховано скарби»³⁰.

Ці невеличкі сюжети з життя олицьких Радзивіллів, як і наведені у книзі фотографії, звісно, не коригують стандартні уявлення про княжий побут, однак дають змогу побачити його в дещо іншому, більш людському, світлі. У цьому – привабливість подібних джерел; звідси – потреба в їх перекладі й републікації.

²⁷ Radziwill M. One of the Radziwills. – P.10–11, 48.

²⁸ Ibid. – P.25.

²⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.2. – Мінск, 2007. – С.602.

³⁰ Radziwill M. One of the Radziwills. – P.25.

The paper deals mostly with the description of Radziwills' estates made by famous Polish writer J.Kraszewski whose life was inseparably connected with Ukraine. The most remarkable of Ukrainian cities owned by Radziwills was Olyka (Volyn' region) which constituted family's property for four centuries. Along with its description by Kraszewski, the paper examines notes about Radziwills' living there on the verge of 19–20th centuries left by M.Radziwill. The article also contains Kraszewski's drawing of local castle (1856) still not known to Ukrainian audience.

Keywords: Radziwill's, Volyn', Olyka, Kraszewski, Tomkowicz.

О.Б.ШЛЯХОВ *

**«МИ МЕНШЕ ЗА ВСЕ БАЖАЛИ Б,
ЩОБ НАМ ДОРІКАЛИ У КРАЙОВОМУ ШОВІНІЗМІ»
(До історії створення та діяльності Ради з'їздів
представників промисловості й торгівлі Півдня Росії)**

Висвітлюється виникнення в 1911 р. Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, центральні структури якої перебували в Одесі. Проаналізовано основні форми і напрями діяльності організації підприємців південноукраїнських губерній. Розкрито її ставлення до митно-тарифної й фінансово-банківської політики царизму, погляди на вирішення транспортної проблеми, боротьбу за створення в Одесі вільної гавані. Досліджено політичні вподобання керівників організації. Робиться висновок, що протягом Першої світової війни вони зазнали помітної радикалізації.

Ключові слова: Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, південноукраїнські губернії, митно-тарифна політика, транспортна проблема, економічний сепаратизм, партійно-політичні вподобання.

Як відомо, в 1860-х рр. царизм, украй стурбований поразкою у Кримській війні та власною воєнною слабкістю, а відповідно і здачею геополітичних позицій в Європі та світі, вдався до проведення цілої низки буржуазних перетворень. Розпочатий імператором Олександром II мобілізаційний проект повинен був пристосувати існуючу владну систему до виклику епохи, здійснити реформи, які б дозволили модернізувати різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури країни. Зокрема, в економічній сфері ставилося завдання прискорити розвиток промисловості, оживити сільське господарство, торгівлю, банківську справу тощо.

Усе це не могло не позначитися і на процесах соціальної мобілізації, формуванні в українських землях Російської імперії підприємницької верстви, яка поступово ставала дедалі більш вагомим чинником в економічному розвитку країни. Утім, доволі тривалий час представники російських підприємницьких кіл не мали можливості впливати на політику уряду, були усунуті від обговорення та ухвалення важливих рішень, зокрема й у сфері промисловості та торгівлі. До того ж наявність активних громадян (в тому числі серед підприємницького прошарку) не вписувалася в існуючу систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «нагорі» і тільки самими державними інституціями. Як констатував у 1900 р. петербурзький журнал: «Російське суспільство страждає майже повною відсутністю ініціативи та самодіяльності, які придушуються надмірним розвитком опіки»¹.

Намагаючись добитися змін у цій царині та об'єднаними силами відстоювати свої інтереси перед всесильною петербурзькою бюрократією, буржуазія в

* Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
E-mail: alexshlyahov@mail.ru

¹ Народное хозяйство. – 1901. – Январь. – Кн.1. – С.104.

пореформену добу створювала організації, побудовані вже не на станових, а на суто професійних засадах – біржові комітети, спілки роботодавців, різного роду територіальні та галузеві з'їзди. Тож видається цілком закономірним, що останнім часом дедалі більшу увагу українських істориків привертають представницькі організації буржуазії кінця XIX – початку XX ст.² Утім, зазначене переважно стосується Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Діяльність же інших подібних об'єднань підприємців українських губерній в історіографії залишається малодослідженою.

Так, про існування Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії лише побіжно згадується в розвідках В.А.Загоруйко, І.М.Жиленкової, І.О.Шандри, О.В.Зінченко та у деяких інших працях³. Більш докладно проблеми утворення та діяльності представницької організації підприємців південноукраїнських земель студювали Г.Ф.Турченко та Є.П.Назарова⁴. Вони характеризували спроби великого й середнього капіталу реалізувати проекти, які б покращили господарське становище регіону, аналізували взаємини регіонального й українського національних рухів на початку XX ст. Однак до цього часу недостатньо вивченими є питання виникнення Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, основних напрямків її діяльності, ставлення до митно-тарифної та фінансово-банківської політики царизму, погляди на вирішення транспортної проблеми, а також політичні уподобання керівників організації. Висвітлити вищезгадану тематику і є метою автора цієї розвідки.

Слід зазначити, що в пореформену добу розвиток капіталізму в економіці південноукраїнських губерній відбувався бурхливими темпами. Тут переважало підприємництво в царині машинобудування, судноплавства, а також у торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка в основному йшла за кордон. Як зазначала у своїй праці грецька дослідниця Д.Гарлафтис, у той час «порти Південної Росії перебували серед найважливіших портів світу в

² Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформеній період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Шербініна О.В. Регіональна представницька організація – З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С.85–91; Донік О.М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Там само. – Вип. XVII. – К., 2010. – С.52–69; Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ, 2011. – 300 с.; Качалян А.С., Лубський А.В. Горнопромисленники Юга Росії (кінець XIX – начало XX века). – Ростов-на-Дону, 2004. – 176 с.; Бессолицын А.А. Предпринимательские организации в России в конце XIX – начале XX веков: мифы и реальность // Вестник ВГУ: Серия «Экономика и управление». – 2005. – №1. – С.5–12.

³ Загоруйко В.А. Формування і крах державно-монополістичного капіталізму на півдні України // Український історичний журнал. – 1972. – №8. – С.65–71; Жиленкова І.М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XX. – К., 2012. – С.112–141; Шандра І.О. Представницькі організації української буржуазії в агропромисловому виробництві (друга половина XIX – 1914 р.) [Електронний ресурс]: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc...14/st34; Зінченко О.В. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.). – Х., 2013. – 250 с.

⁴ Назарова Є.П. Економічні товариства Одеси і регіональний рух на півдні України на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – Запоріжжя, 2010. – С.63–70; Турченко Г.Ф., Назарова Є.П. Регіональний рух у південноукраїнському регіоні на початку XX століття // Там само. – Вип. XXX. – Запоріжжя, 2011. – С.138–148.

питаннях розвитку експорту»⁵. На цьому підґрунті в регіоні утворювалися великі торговельно-промислові компанії, які володіли величезними капіталами.

Набуваючи все більшої економічної та фінансової ваги, місцева буржуазія природно прагнула до більш активної участі у громадському житті, в діяльності спілок, які б представляли їхні корпоративні інтереси, намагалася щоб її голос було почуто у Петербурзі. Адже, як наголошував у своїй доповіді на першому з'їзді Союзу промислових і торговельних підприємств Російської імперії 1906 р. гірничий інженер А.Вольський, «найжиттєвіші для промисловості і торгівлі питання вирішувалися й вирішуються в наших урядових установах майже без будь-якого впливу з боку російської промисловості та торгівлі»⁶. Тож у післяреволюційний період представники підприємницьких кіл південноукраїнських земель неодноразово висловлювалися на підтримку ідеї об'єднання зусиль, зокрема скликання свого з'їзду. Саме з цією ініціативою виступили Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, Одеський біржовий комітет та місцеве відділення технічного товариства. Головним завданням майбутнього форуму вважалося вирішення нагальних питань у царині торговельно-промислових відносин, яких, за словами сучасників, «у нас накопичилося надзвичайно багато [...] і, які марно очікують свого вирішення»⁷.

Урешті-решт, влада дала згоду на проведення з'їзду. Як повідомляв «Вестник съезда», що вийшов друком у вересні 1910 р. (напередодні цього зібрання), з'їзд «обіцяв бути цікавим, адже на нього записалася велика кількість членів і заявлена до читання значна кількість доповідей». Отже, 3 жовтня 1910 р. в Одесі у присутності представників міністерства фінансів, промисловості та торгівлі, іноземних справ і шляхів сполучення, а також консулів ряду держав відкрився I Південноросійський торговельно-промисловий з'їзд. За повідомленням тогочасної преси, у ньому взяли участь «двісті делегатів та п'ятдесят торговельно-промислових організацій»⁸.

Програма з'їзду, яка попередньо узгоджувалася з керівництвом міністерства торгівлі та промисловості, перш за все передбачала розгляд питань щодо посилення експорту товарів на Близький Схід, організації там російського комерційного представництва, зрештою, своєрідного «економічного завоювання» регіону. Іншими пунктами, які фігурували у програмі форуму, були питання про устрій в Одесі вільної гавані, про порто- та залізничне будівництво, про річні шляхи сполучення і про торговельне судноплавство, «для яких на з'їзді була влаштована особлива секція». Утім, робота з'їзду, що тривав шість днів, відбувалася далеко не за тим сценарієм, на який розраховували мешканці владних кабінетів імперії. Так, ретельно підготовлене за вказівкою «згори» питання про встановлення комерційних стосунків із ринками Близького Сходу, яке програма з'їзду висувала на перше місце, потонуло серед обговорення

⁵ *Harlaftis G. Trade and Shipping in the Nineteenth-Century Sea of Azov // International Journal of Maritime History. – XXII. – №1 (June 2010). – P.241.*

⁶ *Вольский А.А. Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы представительства, необходимого в ближайшем будущем. – Санкт-Петербург, 1906. – С.14.*

⁷ *Южная заря. – 1910. – 30 сентября.*

⁸ Там же. – 3 октября.

інших тем – «про потреби одеської торгівлі взагалі, недоліки її організації, недоліки місцевого порту, умови створення тут вільної гавані», регулювання та впорядкування хлібної торгівлі тощо⁹.

Зазначимо також, що представник Одеського біржового комітету Г.М.Пекаторос на з'їзді наполегливо вказував на необхідність розвитку «громадської й приватної ініціативи» у країні. Зокрема, він зазначав, що «докори (влади – *О.Ш.*) у відсутності громадської діяльності безпідставні, адже в Одесі будь-яке вільне починання та ініціатива негайно придушуються»¹⁰. Крім того, Г.Пекаторос у своєму виступі торкнувся «тієї дезорганізації, яка свідомо була внесена урядом у життя Одеського порту, так звану «зубатовщиною», що викликала в 1903 р. загальний страйк». У підсумку, його доповідь, як згадували сучасники, «була зустрінута аплодисментами з боку учасників з'їзду». Своєю чергою, голова Одеського товариства фабрикантів і заводчиків С.І.Соколовський запропонував «переглянути всі торговельні договори з близькосхідними країнами та виправити їх відповідно до вказівок комерційного досвіду»¹¹. Реагуючи на подібні промови, правомонархічні видання імперії на кшталт «Русской речи» або «Земщинь», оголосили одеський торговельно-промисловий з'їзд «революційним». Утім, тогочасна ліберальна преса, зокрема катеринославська «Южная заря», з обережним оптимізмом наголошувала: «Можемо побажати, щоб на ньому (з'їзді – *О.Ш.*) було порушено питання, що замовчуються, про загальні потреби нашої промисловості»¹².

Зрештою, саме цей з'їзд, за твердженням сучасників, «уперше висунув економіку Півдня як самодостатнє ціле, заговорив про окремі економічні інтереси» великого регіону¹³. Учасники зібрання наголосили на необхідності створення власної організації, яка лобювала б їхні інтереси перед самодержавством і певним чином впливала на економічну політику царизму. У підсумку було розроблено проект положення «про організацію постійних з'їздів», й обрано тимчасову раду представників південної промисловості і торгівлі.

Останнє рішення згаданого вище з'їзду було почуто і в уряді. У червні 1911 р. влада затвердила положення про утворення координуючого органу підприємців південних губерній – Раду з'їздів. Основна мета новоствореного об'єднання полягала в «торговельно-промисловому єднанні Півдня на ґрунті громадської роботи», а також у «зміцненні самосвідомості існуючих торговельно-промислових організацій»¹⁴. 7 серпня в Одесі вперше засідав організаційний комітет новоствореної інституції, а з вересня 1911 р. відбувалися регулярні засідання Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії. Зазначимо також, що з грудня 1911 р. в Одесі двічі на місяць почав виходити друкований орган Ради з'їздів – часопис «Торгово-промышленный Юг» (редактор – С.І.Соколовський). Редакційна політика журналу передбачала «виконання у пресі програми Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі

⁹ Южная заря. – 1910. – 9 октября.

¹⁰ Там же. – 7 октября.

¹¹ Там же. – 9 октября.

¹² Там же. – 30 сентября.

¹³ Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №2. – С.3.

¹⁴ Там же. – 1911. – №1. – С.87.

Півдня Росії [...], розробку і висвітлення питань, що торкаються інтересів промисловості та торгівлі Півдня, у зв'язку з економічними інтересами всієї Росії і всім її економічним укладом»¹⁵.

Зазначимо, що вже протягом першого місяця існування організації багато підприємців – як представників акціонерних компаній, так і окремих капіталістів «поквапилися записатися в з'їзди». Але її ядром, без сумніву, стало Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, створене ще в 1907 р., і яке, своєю чергою, об'єднувало 1100 товариств та одноосібних власників¹⁶.

Головою Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії обрали достатньо впливову й авторитетну людину, директора найбільшого судноплавного підприємства імперії – Російського товариства пароплавства і торгівлі – А.К.Тімота. Адже переважна більшість операцій цієї судноплавної компанії здійснювалася в Азово-Чорноморському басейні. Серед членів Ради з'їздів перебували такі особи, як С.І.Соколовський (голова Одеського товариства фабрикантів та заводчиків і він же товариш голови Ради з'їздів), П.П.Регір (голова Комітету з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району), інженер В.Й.Жерве та ін. Район відповідальності Ради з'їздів охоплював Херсонську, Подільську і Таврійську губернії, а також територію Області Війська Донського, Кубанської області, причорноморських кавказьких губерній та Бессарабію. Утім, перед тут вели підприємці, які діяли саме в українських землях і, перш за все, великий капітал Одеси. Крім того, до роботи в організації неодноразово залучалися представники підприємницьких кіл та органів самоврядування Катеринославської губернії. Основною ж формою діяльності Ради з'їздів, яка працювала в Одесі в будинку №19 по вулиці Кондратенка, стало проведення один – два рази на рік нарад підприємців регіону з економічних або організаційних питань.

Як уже зазначалося, при створенні вищезгаданої організації переважно йшлося про «об'єднання своїх сил у єдиному представництві». Однак головне її завдання керівництво все ж вбачало у «спеціальному захисті південних торговельно-промислових інтересів». Адже, як зазначав у своєму виступі голова Ради з'їздів А.К.Тімот, «кожна південна організація добре усвідомлює, як важко відстоювати інтереси Півдня, як багато і як часто наші інтереси відступають на другий план у результаті помилкового поділу нашої батьківщини на окраїни та центри»¹⁷.

Своєю чергою, в підготовленому в 1911 р. Радою з'їздів циркулярному листі до всіх підприємців регіону зверталася увага на той факт, що «Південь до цього часу менше за все брав участь у розподілі своїх багатств на користь власного населення», а також зазначалося, що «суперечності окремих районів країни, без сумніву, грають велику роль в економіці Росії»¹⁸. У цьому випадку, із погляду керівництва організації, йшлося про те, що «наші залізничні влаштувано так, що служать переважно промисловим цілям північних областей, що

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. – 1912. – №7. – С.37–38.

¹⁷ Там же. – №18. – С.63.

¹⁸ Там же. – №2. – С.82–83.

провізна тарифікація ними розрахована на підтримку чужої й послаблення нашої південної промисловості [...], що на Чорному морі немає технічно обласшованих портів [...], що торговельні угоди з іноземними державами, митні ставки на ввезення до нас іноземної продукції та наш вивіз до чужих країн не відповідають інтересам Півдня»¹⁹. Зрештою наголошувалося, що південний регіон «більше, ніж будь-який інший у нашій великій і багатій країні відчуває свою відсталість та невласшованість нашого економічного життя»²⁰. Усе це, на думку підприємців південноукраїнських губерній, потребувало негайного виправлення.

При цьому промисловців особливо турбував факт жорсткої протекціоністської політики, яку уряд проводив із кінця XIX ст., і що відчутно стримувало розвиток експортно-імпорнтних операцій у регіоні. Так, Рада з'їздів у своїх матеріалах наголошувала, що «Південь більше інших районів Росії стикається в торговельних зносинах з Європою», а тому обмеження в надходженні продукції з-за кордону (що мало місце завдяки існуванню в імперії фактично заборонного мита) відверто суперечило інтересам підприємців і населення краю у цілому²¹.

Проявом таких настроїв може слугувати заява Одеського товариства фабрикантів і заводчиків, яке в 1912 р. «рішуче наполягало на тому, щоб зроблено було полегшення для пільгового безмитного пропуску чавуну з-за кордону»²². «Не може бути належного розвитку машинобудування там, де ціни на необхідний метал диктуються невеличкою групою», і коли «мито на іноземне залізо становить більше 90% собівартості продукту», – зазначав з цього приводу журнал «Торгово-промышленный Юг»²³. За таких умов не дивно, що споживання чавуну на одну людину на рік складало в Російській імперії всього 1,04 пуда. Тоді як у США це становило 6,8 пуда, в Бельгії – 6,6, Німеччині – 5,4, Великобританії – 4,5, а у Франції – 3,4 пуда²⁴.

Подібної позиції підприємці південноукраїнських земель дотримувалися і щодо існування високого мита на імпортоване вугілля. При цьому їх особливо обурював той факт, що вугілля, яке завозилося через порти Балтики в північні райони імперії, обкладалося збором у розмірі 1,5 коп. за пуд, у той час, як мито на імпорнтне паливо, що надходило до міст Азово-Чорноморського узбережжя, становило 6 коп. за пуд. «Увесь Південь Росії та гірнича промисловість багато років страждають від тієї пільги, яка надана північному району при отриманні іноземного вугілля», – зазначав офіційний друкований орган Ради з'їздів. Відповідно, підприємці регіону щорічно «переплачували на кам'яному вугіллі

¹⁹ Торгово-промышленный Юг. – 1911. – №1. – С.12.

²⁰ Там же. – 1912. – №24. – С.10.

²¹ М.С.Грушевський із цього приводу зазначав, що «російська торговельна і митова політика приклала всі старання, не спинаючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб [...] віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до Півночі» (див.: *Грушевський М.С.* На порозі нової України // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.146).

²² Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №13. – С.29.

²³ Там же. – №19. – С.7.

²⁴ *Рагозин Е.И.* Железо и уголь на юге России. – Санкт-Петербург, 1895. – С.132–133.

більше 6 млн руб.», що ставило їх у нерівні конкурентні умови з буржуазією центральних і північних районів імперії²⁵.

Результатом хибної митної політики царизму підприємці південної частини України вважали і виникнення у країні в 1911–1913 рр. паливного голоду. Адже вугільна криза 1912 р. з особливою силою охопила Херсонську губернію і, перш за все, Єлисаветград, де, за повідомленням тогочасної преси, «деякі підприємства були поставлені у необхідність зовсім припинити виробництво»²⁶. Своєю чергою, представники великого капіталу Одеси скаржилися в той час, що на «величезній більшості фабрик і заводів міста зовсім немає запасів кам'яного вугілля [...]. Багатьом підприємствам загрожує небезпека зовсім припинити виробництво»²⁷. Теж саме стосувалося і розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях, адже в результаті нестачі вугілля деякі пароплавні підприємства регіону були вимушені суттєво скоротити свої рейси²⁸.

Зрештою, нарада фабрикантів і заводчиків Півдня Росії, яка зібралася в Одесі 2 листопада 1912 р. для обговорення питання «про вугільний голод», констатувала, що останній «найгнітючим чином відбивається на потребах місцевої промисловості». У підсумку, її учасники вирішили «залучити міста, земства і громадські організації до пошуку засобів для усунення нестачі палива» та «створити комісію для закупівлі палива в Англії»²⁹. У свою чергу, комісія при Одеському товаристві фабрикантів і заводчиків запропонувала урядові зменшити мито на англійське вугілля до 0,5 коп. замість 6 коп. (що давало б можливість продавати його населенню за ціною у 26–28 коп., проти існуючих 38–40 коп. за пуд), або ж узагалі скасувати мито на імпортоване паливо³⁰.

Утім, так як у цьому питанні і надалі не відбувалося особливих зрушень, з ініціативи Одеського товариства фабрикантів і заводчиків 29 липня та 11 серпня 1913 р. були проведені наради місцевих та іногородніх промисловців, присвячені «боротьбі з вугільним голодом». Зокрема, підприємець І.І.Ген, висловлюючи думку багатьох членів зібрання, наголосив, що треба прохати уряд зменшити мито на вугілля, яке ввозиться з-за кордону, до 1,5 коп. за пуд³¹. У підсумку, згаданими вище нарадами й було ухвалено відповідну постанову.

Водночас зовсім іншої позиції стосовно митно-тарифної політики країни дотримувалася Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, її офіційний друкований орган журнал «Горнозаводское дело» в 1914 р. писав: «Для надходження російського капіталу необхідне заступництво промисловості, яка народжується, і не треба думати, що звільне мито суперечить громадському благу. Тому і з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії [...] висловився проти зменшення мита на іноземний чавун»³². Своєю чергою, голова ради «Продвугілля»

²⁵ Торгово-промышленный Юг. – 1914. – №13. – С.5.

²⁶ Там же. – 1912. – №24. – С.55.

²⁷ Там же. – №23. – С.48.

²⁸ Там же. – №24. – С.64.

²⁹ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России: Ноябрь – декабрь 1913 г. – Т. II. – X., 1914. – С.7.

³⁰ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №24 – С.53.

³¹ Там же. – 1913. – №16. – С.49.

³² Горнозаводское дело. – 1914. – №26. – С.9202.

на початку ХХ ст., звертаючись до уряду, наполягав, що «подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Росії слід допомагати шляхом заходів державних, не вдаючись [...] до послаблення митного тарифу»³³.

Реагуючи на подібні зауваження, діячі Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії не приховували свого невдоволення. «Якщо і процвітає південна кам'яновугільна промисловість (завдяки високому миту на іноземне вугілля – *О.Ш.*), то, з іншого боку, страждає майже уся інша промисловість, що вимушена користуватися надмірно дорогим мінеральним паливом, страждає все населення району, яке також переплачує за донецьке вугілля», – підкреслювали вони³⁴. З останніми твердженнями фактично солідаризувалися і представники ліберально налаштованої столичної преси. Так, журнал «Народное хозяйство» з іронією писав: «Панове гірничопромисловці Півдня Росії становлять чудовий приклад [...] групової дисципліни, тому що члени з'їзду та рада з'їзду уособлюють собою інтереси великих підприємців, заради яких вони з великим задоволенням готові жертвувати не тільки загальними інтересами Росії, а й інтересами своїх зубожілих побратимів – дрібних шахтовласників та ін.»³⁵. У свою чергу, урядовий «Вестник финансов, промышленности и торговли» в 1912 р. був змушений визнати той факт, що «з часу встановлення митного заступництва вітчизняної металургії, сировина почала коштувати нашим машинобудівним заводам дорожче від того, ніж вона обходиться їх конкурентам (іноземним підприємствам – *О.Ш.*)»³⁶. Таким чином, настрої й уподобання різних об'єднань підприємців, що тоді існували в українських губерніях, часто відверто суперечили один одному. Не випадково часопис «Торгово-промышленный Юг» у той час констатував, що «діяльність окремих центрів Півдня Росії відбувалася в атмосфері розрізнених зусиль, часто навіть із проявами ворожнечі та злобною конкуренції»³⁷.

Зрештою, прагнучи добитися змін у митній політиці країни, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня порушила питання щодо перегляду російсько-німецького торговельного договору. На скликаній з цього приводу нараді (осінь 1912 р.), окрім власне представників торговельно-промислових організацій, були присутні і багато керівників органів місцевого самоврядування регіону. На нараді домінувала точка зору, що питання про наступний перегляд російсько-німецького договору «для Півдня Росії має свої особливі сторони, в яких відбивається колізія інтересів півдня та півночі»³⁸. У підсумку було створено комісію, до складу якої ввійшли представники одеських повітової земської та купецької управ (Г.Г.Лівшиц, Н.Н.Шретер), Херсонської губернської земської управи (І.Д.Зубенко та інженер П.Г.Манжур), катеринославських біржового комітету (Е.К.Бродський, І.І.Тіссен) і міської управи (інженер І.Я.Езау), Бердянської міської управи (Г.І.Грієвз), Ялтинської повітової земської управи, Кам'янець-Подільської міської управи, Подільської

³³ Российский государственный исторический архив. – Ф.32. – Оп.1. – Д.281. – Л.9.

³⁴ Торгово-промышленный Юг. – 1914. – №13. – С.6.

³⁵ Народное хозяйство». – 1901. – Октябрь. – Кн.8. – С.132.

³⁶ Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1912. – №33. – С.283.

³⁷ Торгово-промышленный Юг. – 1914. – №13. – С.3.

³⁸ Там же. – 1913. – №20. – С.45.

губернської земської управи тощо³⁹. Ця комісія повинна була виробити й конкретні пропозиції стосовно вдосконалення митної політики імперії з урахуванням інтересів промисловості та торгівлі губерній південного краю.

Для того, щоб пом'якшити негативні наслідки існування в імперії високого митного тарифу, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії також популяризувала ідею створення в Одесі «вільної гавані». Адже остання, на думку представників підприємницьких кіл краю, могла суттєво поживавити розвиток торгівлі і промисловості у причорноморських містах. Згадане питання було порушено ще на I Південноросійському торговельно-промисловому з'їзді в 1910 р. Однак уряд не поспішав із його вирішенням.

Ще одним полем для суперечок між буржуазією українських губерній і ділками центральних районів імперії Романових виявилася банківсько-кредитна сфера. Адже політика самодержавства в банківському секторі була спрямована на активне використання можливостей Державного банку, який через систему кредитів підтримував лише великі столичні банки, керівництво яких було достатньо близьким до урядових кіл або імператорського двору. Відповідно за допомогою урядових фінансових установ провідне місце у кредитно-грошовій системі імперії захопили декілька потужних петербурзьких банків (Санкт-Петербурзький міжнародний, Російський для зовнішньої торгівлі, Російсько-Азіатський та Азово-Донський), на частку яких припадала майже половина активів усіх акціонерних банків імперії. Спираючись на розгалужену мережу своїх філій по всій країні, петербурзькі банки витіснили провінційні банки й перешкоджали створенню на місцях нових фінансових установ. Тож не дивно, що загальний баланс комерційних банків, розташованих в Україні, наприкінці XIX ст. становив лише біля 3% балансу всіх банків імперії. Згодом їхня питома вага ще зменшується.

Отже, підприємці регіону вважали аномальним, що «майже усі великі банківські заклади Півдня являли собою відділення петербурзьких банків, котрі отримують свої директиви зі столиці і які живуть життям центру, його потребами, його прагненнями, інколи діаметрально протилежними інтересам провінційної промисловості»⁴⁰. При цьому часопис «Торгово-промышленный Юг» наголошував, що південні губернії «особливо потребують напливу іноземних капіталів, тому що природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів, яких «лінія» прямує на столицю»⁴¹. За таких умов Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії вважала, що «країна наша, без сумніву, потребує іноземних капіталів, тому що без них немає ніякої можливості організувати прибутковість наших природних багатств»⁴². Відповідно, буржуазію південноукраїнських губерній не влаштовував факт критичного ставлення до надходження іноземних інвестицій, яке часто демонстрували як окремі впливові політики, так і деякі центральні друковані видання імперії. «Ми зустрічаємося з націоналістичною теорією, яка не бажає

³⁹ Там же. – №2. – С.5.

⁴⁰ Там же. – 1912. – №2. – С.13–14.

⁴¹ Там же. – №4. – С.11.

⁴² Там же. – №3. – С.18.

нічого отримати від «гнилого Заходу»⁴³, – із роздратуванням писав на своїх сторінках журнал Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії в 1912 р.

Різке невдоволення підприємців краю викликало і вкрай погане становище із розвитком транспортної мережі, що суттєво заважало здійсненню торговельних операцій. Адже в усьому світі шляхи сполучення слугували основою для розвитку потенціальних економічних сил країни. І хоча згадана проблема була вкрай болючою для всієї Росії⁴⁴, представники великого капіталу південноукраїнських губерній небезпідставно вважали, що питання стану шляхів особливу гостроту мало саме в їхньому регіоні. Так, журнал «Торгово-промисловий Юг» в 1913 р. зазначав, що «ґрунтовими дорогами можна проїхати лише у деякі місяці», що останнім часом бездоріжжя в багатьох місцях «зруйнувало будь-які ознаки ґрунтових та шосейних шляхів», що «цілі міста й області відрізані від зовнішнього світу в результаті осінніх та весняних дощів»⁴⁵. У результаті, до 25% вартості продукту витрачалося на гужові перевезення поганими дорогами. При цьому редакція часопису підкреслювала, що «Південь Росії взагалі [...] стосовно шляхів сполучення» перебуває в гіршому становищі, «ніж центральні та східні губернії». На підтвердження цього наводився той факт, що на 100 квадратних верст площі Київської губернії припадало 1,1 версти шосейних і мощених шляхів, на Волині – 1,8, а на Херсонщині – лише 0,2 версти⁴⁶.

Підприємці півдня України вважали незадовільним і становище з розвитком залізничної мережі, адже у порівнянні з іншими частинами країни цей регіон був надто слабо забезпечений залізницями. Усе це відчутно стримувало економічний розвиток краю. Зокрема, автори «Торгово-промислового Юга» в 1913 р. наголошували: «Південним районом [...] відверто нехтують стосовно збільшення довжини залізничної мережі. Район не включено з достатньою рівномірністю порівняно з іншими районами до загальної мережі залізничних ліній країни»⁴⁷. І дійсно, якщо за 1908–1912 рр. довжина мережі казенних залізниць в європейській частині Російської імперії загалом зроста на 1099 верст, то на залізницю південного району з цієї цифри припадало всього 120 верст, тобто менше 11%⁴⁸.

З іншого боку, відомий підприємець А.А.Ауербах у своїх спогадах на початку ХХ ст. підкреслював, що «головною перешкодою для успішного розвитку кам'яновугільної промисловості на Півдні Росії була мала провозоздатність залізниць»⁴⁹. У зв'язку з цим слід згадати, що в той час рух вантажів значно перевищував пропускну здатність залізниць регіону, інколи на 30–40%. Тож на станціях мали місце численні факти закриття складових приміщень для

⁴³ Торгово-промисловий Юг. – 1912. – №3. – С.53.

⁴⁴ «Щодо шляхів сполучення ми найвідсталіша країна в Європі», – відверто наголошували сучасники (див.: Торгово-промисловий Юг. – 1912. – №23. – С.7).

⁴⁵ Торгово-промисловий Юг. – 1913. – №19. – С.38.

⁴⁶ Там же. – №2. – С.42.

⁴⁷ Там же. – №20. – С.12.

⁴⁸ Там же. – 1915. – №20. – С.34.

⁴⁹ Ауербах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – Июнь. – Т.138. – С.460.

прийому вантажів, що тривало протягом кількох місяців. «Найстаріша черга відправки [...] сягала інколи 3–4 місяців, спричиняючи вантажовідправникам величезні збитки», – зазначали сучасники⁵⁰. Так, на Катерининській залізниці станом на 1 березня 1912 р. знаходилося 73 вагони ще черги від 25 січня, на 16 травня нараховувалося 27 вагонів черги 27 квітня, а на 1 грудня – 85 вагонів черги 20 жовтня. Все це помітно ускладнювало роботу промисловості регіону. Адже керівництво підприємств не знало, коли залізницею до них зможуть надійти необхідні матеріали, паливо тощо. «Неакуратність доставки віднімає у заводів усіляку можливість розраховувати на своєчасну доставку вантажів», – відзначали фахівці на початку ХХ ст.⁵¹

Тож підприємці південноукраїнських губерній вважали за потрібне значно активізувати й розширити залізничне будівництво в регіоні. Задля цього Рада з'їздів пропонувала розвивати як приватну ініціативу, так і спиратися на відповідну урядову підтримку. «Розширення приватної ініціативи в залізничному будівництві повинно здійснюватися поряд із гарантіями, що захистили б країну від наслідків, з якими поєднувалося приватне залізничне будівництво у перший його період, коли хижачьку експлуатацію доріг клали в основу всієї справи і яка призводила до розорення навіть дуже потужних і міцних почиань», – зазначалося на шпальтах «Торгово-промислового Юга»⁵².

Слід також зазначити, що судовласники причорноморських та приазовських губерній постійно скаржилися на поганий стан морських портів, наголошуючи, що, на відміну від Балтики, уряд не приділяв уваги цьому питанню, що «наші порти цілковито занедбані» і «скоріше пристосовані до відсутності вивозу, ніж до його швидкого продукування»⁵³. Зокрема, для портів південних морів була характерною мала довжина причальних ліній, а звідси і тривалі простої суден. Так, в Одеському порту мав місце випадок, коли 30–40 пароплавів чекали черги впродовж 20 днів, щоб отримати можливість розпочати вантажні операції. М.Слабченко підкреслював у своїй праці, що «причали (в портах Азово-Чорноморського басейну – *О.Ш.*) були дуже малими, так що чужоземним кораблям доводилося чекати на чергу для розвантаження по півтора місяці»⁵⁴. Результатом цього були значні фінансові втрати судноплавних компаній. Зокрема, на зборах акціонерів Російського товариства пароплавання і торгівлі 1907 р. однією з головних причин збитків, яких зазнавало це підприємство, називався саме «величезний простій у портах»⁵⁵. До того ж переважна більшість портів були мілководні і відповідно до них не могли заходити великі пароплави.

Необхідно також вказати і на слабку технічну оснащеність майже всіх портів Чорного та Азовського морів. Так, заступник голови Ради з'їздів

⁵⁰ Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №21. – С.8.

⁵¹ Рагозин Е.И. Железо и уголь на юге России. – С.64.

⁵² Торгово-промышленный Юг. – 1916. – №2. – С.27.

⁵³ Там же. – 1912. – №20. – С.36.

⁵⁴ Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.: У 3 т. – Т.2. – Х., 1927. – С.226.

⁵⁵ Журнал общего собрания гг. акционеров Русского общества пароходства и торговли 14 июля 1907 г. – Санкт-Петербург, 1907. – С.5.

С.І.Соколовський вказував на відсутність у портах басейну «сучасних технічних приладів, які б полегшували навантаження та вивантаження, нестачу необхідного обладнання»⁵⁶. Багато з портів не мали і засобів для освітлення території вночі, що також уповільнювало проведення вантажних робіт. Зокрема, якщо в порту Ньюкасла англійське судно «Surr» змогло навантажити 2,2 тис. т вугілля приблизно за 4 год., то в Маріупольському пароплав «Інженер Авдаков» для завантаження 110 тис. пудів палива витратив 3 доби⁵⁷. Інколи ж портової території взагалі не вистачало для вивантаження вантажу. Так, за повідомленням з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, у порту Маріуполя мали місце випадки, коли для вивантаження завезеної для місцевого металургійного заводу залізної руди, не знаходилося вільного місця⁵⁸. Отже, це не лише збільшувало накладні витрати судновласників у портах, а й суттєво підвищувало морські фрахти, що, своєю чергою, негативно позначалося на конкурентоздатності компаній, які діяли під російським прапором. Усе це давало привід керівникам пароплавних товариств басейну, а відповідно і Раді з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, висловлювати невдоволення існуючим станом речей, наполягати, щоб уряд врахував їх нагальні потреби.

Щоправда, згодом Рада з'їздів та її друкований орган відчутно пом'якшили свою критику дій центральної влади. Можливо, тут далось взнаки те, що з ініціативи міністерства торгівлі та промисловості у Санкт-Петербурзі було скликано спеціальну нараду під головуванням товариша міністра П.І.Міллера для розгляду резолюцій I Південноросійського торговельно-промислового з'їзду і, «головним чином, для того, щоб [...] примирити наміри уряду з настроями громадськими, які були виражені на з'їзді»⁵⁹.

Необхідно зазначити, що в той час мало місце і «сприятливе для Півдня» рішення питання щодо портобудівництва. У цьому випадку йшлося про ухвалення в 1913 р. закону про фінансування робіт «із розширення та поліпшення Маріупольського порту» на суму в 9776 тис. руб. Крім того, 654 тис. руб. виділялося на обладнання Маріупольського порту механічними пристосуваннями для навантаження вугілля та ще 1610 тис. руб. – на роботи із поглиблення підходів до Миколаївського порту до 30 футів⁶⁰. Зауважимо також, що на 1914 р. влада виділяла 355 тис. руб. на облаштування в Одеському порту хлібної гавані, на роботи з будівництва порту-сховища у Судаку – 950 тис. руб., на розширення і поглиблення акваторії Бердянського порту – 440 тис. руб.⁶¹

Тож починаючи з 1913 р., у позиції Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії акценти були дещо зміщені й остання вже не стільки наголошувала на розходженні своїх позицій із центром, як підкреслювала необхідність спільних дій і спільних рішень задля досягнення загальної мети. Зокрема, у січні 1913 р. на шпальтах «Торгово-промислового Юга»

⁵⁶ Торгово-промышленный Юг. – 1916. – №4. – С.43.

⁵⁷ Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Ч.1. – X., 1898. – С.237.

⁵⁸ Там же. – С.52.

⁵⁹ Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №2. – С.3.

⁶⁰ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – С.23.

⁶¹ Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №22. – С.55.

зазначалося, що завдання Півдня полягає «у прогресі усієї Росії», що Другий (наступний) з'їзд представників промисловості й торгівлі Півдня повинен виробити «загальні примирювальні (курсив наш – О.Ш.) резолюції між інтересами обробної та видобувної промисловості». Адже «у сильному розходженні інтересів, – підкреслювали автори часопису, – приховується чимала небезпека для самої промисловості [...], джерело взаємного озлоблення»⁶².

Однак цей примирювальний тон не довго переважав у позиції керівництва організації. Після короткої перерви на шпальтах «Торгово-промислового Юга» знову запанували конфронтаційні нотки. Так, уже у жовтні 1913 р. автори журналу підкреслювали, що «Південь з цілого ряду питань має свої сепаратні економічні інтереси», що «інтереси Півдня Росії розвиваються [...] часто всупереч інтересам інших районів»⁶³, що «в історії економічного життя Півдня Росії неодноразово траплялися випадки, коли північ Росії [...] намагалася штучним шляхом спрямовувати на свою користь економічні вигоди»⁶⁴.

Тим паче, що російський уряд, якщо і здійснював у цей час окремі кроки для подолання паливної та металевої кризи (ввезення на пільгових умовах з-за кордону певної кількості вугілля для залізниць), то вони мали непослідовний та половинчастий характер, і лише викликали нове невдоволення підприємців регіону. Так, у зв'язку із закупівлею міністерством шляхів сполучення для потреб казенних та приватних залізниць 14 млн пудів англійського вугілля, на екстремому з'їзді судновласників Чорноморсько-Азовського району (1913 р.) промовці обурювалися, що таким чином пароплавні компанії «південного району позбулися каботажного вантажу». З'їзд наполягав на тому, щоб «закордонне вугілля відправлялося на північні залізниці [...] та, щоб певна кількість донецького вугілля, яке зазвичай відправляється з Маріуполя в Одесу для потреб південно-західних та південних залізниць, не була замінена дозволеним для безмитного ввезення іноземним вугіллям»⁶⁵.

Але знайти консенсусу у цьому питанні (як і в багатьох інших) Петербургу та представникам підприємницьких кіл південноукраїнських земель знову не вдалося⁶⁶. До того ж царизм і надалі не збирався відмовлятися від надмірного митного протекціонізму. Не випадково прем'єр-міністр В.М.Кокковцов, виступаючи на VI з'їзді представників промисловості й торгівлі імперії, наголошував, що митне заступництво повинне залишитися основною програмою уряду стосовно промисловості, зазначав, що він «був, є і буде переконаним прибічником заступницької системи»⁶⁷.

Тож напередодні Першої світової війни офіційний друкований орган Ради з'їздів підприємців південних губерній наполягав: «У порівнянні з усіма іншими районами нашої країни, південний район дає Росії значно більше, ніж він

⁶² Там же. – №2. – С.7, 12.

⁶³ Там же. – №20. – С.43.

⁶⁴ Там же. – 1914. – №13. – С.4

⁶⁵ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – С.7.

⁶⁶ Так, С.І.Соколовський згодом підкреслював, що «у нас вдавалися до будівництва та переоблаштування портів за застарілими планами, а саме будівництво відбувалося довго й повільно» (див.: Торгово-промышленный Юг. – 1916. – №4. – С.44).

⁶⁷ Промышленность и торговля. – 1912. – №8. – С.397.

у неї бере, і що, таким чином, він має всі права, щоб голосно та власно заявити про свої потреби і вимоги [...] і, не побоюючись загально визнаних жупелів, мати мужність [...], навіть розійтися з усією іншою Росією і вимагати для себе особливого місця»⁶⁸.

Більше того, у цей час журнал ризикнув навіть писати про певний сепаратизм Півдня імперії щодо політики центральної влади та об'єктивне (економічне) підґрунтя такого явища: «Якими б не були сильними національні почуття, що поєднують окремі частини національного організму, але економічні прагнення окремих районів будуть зовсім чужими один одному [...] і в питаннях економічного порядку ці самостійні, навіть сепаратні тенденції будуть завжди відігравати вирішальну роль». Останні ж, як уважав часопис, завжди будуть сильнішими, ніж будь-які «адміністративні прагнення об'єднати під одним дахом північ та південь, схід та захід»⁶⁹.

Таким чином, можна констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців регіону економічній політиці імперського центру. У жорстких умовах розгортання конкурентної боротьби на господарчому ринку імперії буржуазія південноукраїнських земель прагнула, перш за все, захистити свої соціально-економічні інтереси. Тож на цьому ґрунті спостерігалися різні форми суперництва, які з найбільшою повнотою знайшли прояв саме в діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії.

У зв'язку з цим зазначимо, що існування суперечності інтересів підприємців – представників різних регіонів Російської імперії не було таємницею для сучасників. Так, ще наприкінці XIX ст. учений-економіст І.І.Янжул відзначав, що «факт промислової конкуренції серединної Росії з її країнами не підлягає сумніву»⁷⁰. Своєю чергою, відомий український історик І.Лисяк-Рудницький наголошував: «Буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю»⁷¹. Утім, радянська історіографія наявність зазначеної проблеми фактично ігнорувала. Сучасні ж українські дослідники знову повертаються до цього питання. Зокрема, Ф. та Г. Турченко у своїй монографії зазначили, що підприємці середньої руки на півдні України, «захищаючи свої прибутки», ставали «на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикували політику царизму»⁷².

Так чи інакше Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії й надалі прагнула активно впливати на політику уряду, добиватися реалізації своїх законних інтересів. Зокрема, передбачалося незабаром скликати другий з'їзд організації. Про це вже йшлося на початку 1913 р. Зрештою, для його підготовки було створено спеціальну організаційну комісію, перше

⁶⁸ Торгово-промышленный Юг. – 1914. – №5. – С.10.

⁶⁹ Там же. – С.11.

⁷⁰ Янжул И. Часы досуга. – Москва, 1896. – С.95.

⁷¹ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.93.

⁷² Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси. – К., 2003. – С.65.

засідання котрої відбулося у жовтні 1913 р.⁷³ За рішенням комісії, другий з'їзд об'єднання підприємців південноукраїнських земель мав відбутися в лютому – березні 1914 р. Щоправда, згодом дату його проведення було вирішено відкласти на пізніший час.

Крім того, керівники організації вважали за необхідне активізувати діяльність Ради з'їздів, а задля цього провести її реорганізацію, створити штат постійних службовців, адже відсутність останнього негативно позначалася на функціонуванні цієї інституції, суттєво знижувала її ефективність. Зазначене питання розглядалося на спеціальній нараді, скликаній Радою з'їздів 9 березня 1914 р. На ній заступник голови об'єднання підприємців південноукраїнських губерній С.І.Соколовський запропонував встановити бюджет організації в сумі 15 тис. руб. При цьому заробітна плата управляючого справами повинна була скласти 3600 руб., помічника управляючого – 1200 руб., двох писарів – загалом 900 руб. На друкарські витрати організації планувалося виділити 2400 руб., на канцелярські товари та бібліотеку – 900 руб., на поштово-телеграфні – 2000 руб.⁷⁴ Утім, вирішення цих питань виявилось не таким уже й простим. Зокрема, бажаного взяти на себе обов'язки управляючого справами товариства (навіть за умови збільшення йому платні до 6 тис. руб., як це вирішили у грудні 1914 р.) все не вдавалось знайти.

Дієвим кроком на шляху розв'язання завдань організації, досягнення її цілей керівники товариства також вважали проведення представників Ради з'їздів до складу вищих представницьких інституцій Російської імперії. Першу таку спробу було здійснено ще у серпні 1912 р. Користуючись своїм правом висунути кандидата на виборах до Державної ради імперії (всього відповідна квота для підприємців країни становила 12 осіб), Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії провела в цей час в Одесі спеціальну нараду. На ній були представлені одеські біржовий комітет (секретар – Ф.К.Булатович), комітет торгівлі й мануфактур (Г.М.Пекаторос), купецька управа (Е.Г.Ройзман), біржові комітети Єлисаветграда (Н.Г.Рейберман), Маріуполя (П.П.Степанов), Кременчука (Л.С.Залкінд), Херсона (О.І.Неймарк), а також деякі інші установи⁷⁵.

У підсумку, нарада ухвалила рішення висунути як єдиного кандидата на виборах від підприємницьких кіл регіону голову Ради з'їздів А.К.Тімота. Пізніше його кандидатуру, «як енергійного та досвідченого діяча», підтримало більше двох третин від всього числа виборщиків південних губерній. При цьому А.К.Тімот наголошував, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику та інтереси цього класу він і буде [...] представляти»⁷⁶. Щоправда, реалізувати свої плани А.К.Тімоту і тим, хто його підтримував, тоді так і не вдалося. Адже до складу Державної ради імперії в 1912 р. було обрано керівника іншого впливового об'єднання підприємців країни – голову Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф. фон Дітмара.

⁷³ Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №19. – С.38.

⁷⁴ Там же. – 1914. – №6. – С.46.

⁷⁵ Там же. – 1912. – №18. – С.57.

⁷⁶ Там же. – С.65.

Утім, через три роки нова спроба провести свого представника до складу верхньої палати вищого законодавчого органу імперії виявилася більш вдалою. На загальноросійському з'їзді виборщиків для обрання двох членів Держради від промисловості, який відбувся в Петрограді 16 вересня 1915 р., представник Ради з'їздів підприємців Півдня Росії Г.Е.Вейнштейн (власник найбільшого борошномельного підприємства Одеси, інженер-технолог і громадський діяч) отримав 58 записок «за» та 51 «проти» і, таким чином, був обраний до складу цього органу⁷⁷. Зазначимо, що працюючи у складі Державної ради Росії, Г.Е.Вейнштейн приєднався до вимог міжпалатного парламентського об'єднання – «Прогресивного блоку»⁷⁸, який на тлі воєнних поразок імперії у ході Першої світової війни доволі різко критикував владу, висловлювався за створення у країні «уряду довіри».

У зв'язку з цим викликає інтерес ставлення Ради з'їздів підприємців південноукраїнських губерній до найбільш гострих політичних питань того часу. До того ж тут треба враховувати, що в реальному житті різниця між економічними проблемами (на яких власне концентрувалися у своїх вимогах керівничі організації) та політичними питаннями була доволі розмитою. Усе, що було пов'язане з повсякденням великих груп людей (ціноутворення, митний курс тощо) у тому чи іншому відношенні було саме політикою. А отже, можна вважати, що буржуазія південноукраїнських губерній тоді дійсно виявляла певний регіональний, місцевий патріотизм (або сепаратизм), який міг у майбутньому відчутно позначитися на суспільно-політичному житті краю. Не випадково (за даними Є.П.Назарової) одеська поліція повідомляла в Петербург, що «кадети знайшли потужного партнера в особі Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії у справі організації опозиційних елементів району»⁷⁹.

І дійсно, з вуст окремих діячів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії тоді лунали досить-таки радикальні політичні заяви і заклики, яких зазвичай не можна було почути від представників інших галузевих і територіальних об'єднань підприємців імперії. Так, на згаданій вище нараді з приводу висунення кандидата до Державної ради імперії представники одеських комітету торгівлі й мануфактур (Г.М.Пекаторос) та купецької управи (Е.Г.Ройзман) вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних»⁸⁰. Зокрема, Г.М.Пекаторос у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії – *О.Ш.*) повинен добитися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т.ін., тому що без основних свобод жодна торгівля і промисловість розвиватися не може». «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі і промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування і т.ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах

⁷⁷ Торгово-промышленный Юг. – 1915. – №19. – С.10.

⁷⁸ Зінченко О.В. Представники України в Державній Раді... – С.208.

⁷⁹ Назарова Є.П. Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України... – С.64.

⁸⁰ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.7.

усіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення «проклятих питань»⁸¹.

Певним проявом радикалізації настроїв буржуазії півдня України стала і нарада, проведена Радою з'їздів 17–18 жовтня 1915 р. На останній заступник голови організації С.Соколовський уже досить відверто критикував не лише економічну, а й національну політику самодержавства. «Це помилка, – підкреслював він, – поділ всього населення імперії на своїх та чужих, на вірних та невірних синів батьківщини, поділ імперії на центр та окраїни»⁸². Водночас голова Комітету з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району П.П.Регір на економічній нараді представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, яка була скликана Радою з'їздів у залі Одеської біржі 14 лютого 1916 р., наголосив у своєму виступі, що «дезорганізованою є вся Росія», а отже – треба «вимагати правових норм та відповідального керівництва. [...] Коли ж ми цього досягнемо, то займемося й облаштуванням економічного життя»⁸³.

Зазначимо також, що представники буржуазії південноукраїнських губерній значно ліберальніше ставилися до запровадження в імперії повноцінного робітничого законодавства, ніж це, приміром, демонстрували діячі великого капіталу столиці. Зокрема, у той час як голова робітничої комісії Державної думи, член партії октябристів, барон Є.Є.Тізенгаузен виступав проти «розбещуючого впливу страхування на народну душу», і навіть звинувачував уряд «ледь не у прихованому прагненні знищити інститут власності», то, за словами авторів журналу «Торгово-промышленный Юг», «у нас на Півдні законопроект (про страхування робітників – *О.Ш.*) вітали з моменту виникнення ідеї про нього»⁸⁴. І дійсно, на його підтримку висловлювалися і Одеський біржовий комітет, і Одеський комітет торгівлі й мануфактур, і Одеське товариство фабрикантів та заводчиків тощо.

Водночас в умовах продовження світової війни, керівництво спілки підприємців південноукраїнських губерній переважно концентрувало свої зусилля на вирішенні поточних питань господарського життя краю. У тому числі вживалися заходи для подолання дефіциту товарів першої необхідності для населення регіону. Зрештою, за підсумками своєї економічної наради (жовтень 1915 р.), Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі підготувала спеціальну доповідь щодо організації планомірної боротьби з дорожнечою, яку було розіслано «всім громадським організаціям Півдня Росії»⁸⁵.

Значна увага в цей час приділялася і вирішенню проблеми створення в Одесі «вільної гавані». У зв'язку з тим, що царизм (як уже зазначалося вище) не квапився із розв'язанням цього питання, Комітет з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району влітку 1915 р. розробив проект відповідного положення⁸⁶. Своєю чергою, нарада, скликана Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії в жовтні 1915 р., схвалила цей

⁸¹ Там же. – С.59.

⁸² Там же. – 1915. – №20. – С.21.

⁸³ Там же. – 1916. – №4. – С.55.

⁸⁴ Там же. – 1911. – №1. – С.33, 61.

⁸⁵ Там же. – 1916. – №2. – С.4.

⁸⁶ Там же. – №3. – С.15.

проект і рекомендувала відправити його на розгляд вищих урядових інстанцій. Зокрема, проект передбачав відвести для вільної гавані в Одеському порту «берег та водну поверхню, які ізолювалися б від прилеглого району огорожею, що зробило б неможливим проникнення неоподаткованих товарів за межу вільної гавані»⁸⁷. Відповідно, тут мало практикуватися безмитне зберігання товарів. Судна зі знаком вільної гавані заходили б до неї «цілком вільно, без усіляких формальностей [...] і могли негайно приступати до вантажних операцій»⁸⁸. Планувалося, що управління цією справою здійснюватиме рада, яка обере свого голову. До складу ж ради повинні були входити 10 офіційних осіб та 14 членів від громадськості, зокрема «по два представники від Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії та Ради з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району»⁸⁹. Згаданий проект було винесено на розгляд Особливої наради в Петрограді. Але якогось принципового рішення там знову не ухвалили. Не випадково у статті Є.Шатана «Південь та Північ», надрукованій у журналі «Торгово-промышленный Юг» у грудні 1916 р., відзначалося, що «проект вільної гавані в Одесі зберігається десь під канцелярським сукном [...], поряд з ігноруванням загальних економічних завдань Півдня Росії»⁹⁰.

Утім, організація великих та середніх підприємців південноукраїнських губерній усе ж максимально намагалася не загострювати свої стосунки із владою, адже в умовах воєнних дій це могло реально загрожувати висуненням звинувачень в «антидержавній діяльності». Певним чином ці настрої відбив у своїй розмові з одеським кореспондентом у 1916 р. і товариш голови Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії С.І.Соколовський, який зазначав, що підприємцям регіону треба «піднятися до висоти спільних інтересів [...] промисловості» країни, адже існує небезпека того, що «відцентрована сила зовсім захлисне усе»⁹¹.

Він же на економічній нараді представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, яка була скликана Радою з'їздів 14 лютого 1916 р., сформулював й основні завдання спілки на період після завершення світової війни⁹². Серед них були названі наступні: «устрій в Одесі вільної гавані, збільшення морського судноплавства на Чорному морі, підтримка залізничного будівництва на Півдні Росії, забезпечення в законодавчому порядку свободи праці та творчої заповзятливості в царині промисловості»⁹³. Усе це, на думку С.І.Соколовського, повинно було поставлено «у ряд першочергових завдань нової економічної політики Росії (аналогії з назвою курсу більшовиків, який здійснювався ними в 1920-х рр., тут виникають самі по собі – *О.Ш.*)»⁹⁴. Однак наступні події, що розгорнулися в 1917 р., радикальна зміна суспільно-політичної ситуації у країні,

⁸⁷ Торгово-промышленный Юг. – 1916. – №3. – С.8.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Там же. – С.10.

⁹⁰ Там же. – №24. – С.13.

⁹¹ Там же. – С.30.

⁹² Голова організації А.Тімрот на той час фактично відійшов від керівництва справами Ради з'їздів.

⁹³ Торгово-промышленный Юг. – 1916. – №4. – С.53.

⁹⁴ Там же.

зробили неактуальними як економічні завдання, що висувалися Радою з'їздів, так і саму організацію підприємців регіону, зумовили зрештою її неминучий кінець.

Таким чином, початок ХХ ст. позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу південноукраїнських губерній, їх намаганням більш рішучо добиватися реалізації своїх цілей. Яскравим свідченням цього стало утворення в 1911 р. певного координуючого центру – Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії та її діяльність упродовж наступних п'яти років. Зазначимо, що організація підприємців південноукраїнських губерній наполегливо відстоювала перед центральною владою свої інтереси у царині фінансово-банківської та митно-тарифної політики, питаннях розвитку транспортної інфраструктури в регіоні тощо. Зрештою, у поглядах представників підприємницьких кіл краю можна констатувати прояви своєрідного економічного сепаратизму. Також наголосимо, що з погіршенням становища у країні під час Першої світової війни політичні настрої членів Ради з'їздів помітно радикалізувалися.

Водночас цю опозиційність, як нам уявляється, не варто переоцінювати, адже згадана організація (як й інші подібні об'єднання підприємців імперії⁹⁵) за умов самодержавства так і не спромоглася висунути розгорнуту програму здійснення суто буржуазних реформ. До того ж хоча інтереси й наміри підприємців регіону далеко не завжди збігалися з політикою центральної влади, це все ж не ставало підставою для проявів з їх боку якихось автономістських прагнень на національному підґрунті. І дійсно, у заявах лідерів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії важко віднайти подібні положення чи декларації. Зрештою, про це переконливо свідчать і винесені у заголовок нашої статті слова одного з керівників організації – секретаря Одеського комітету торгівлі та мануфактур Я.С.Балабана (1915 р.).

⁹⁵ Як заявляв у 1912 р. голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар: «Ми (підприємці – О.Ш.) не хотіли і не могли дати програми – не прийшов ще час для російської промисловості у цілому» (див.: Горнозаводское дело. – 1912. – №36. – С.5753). Реагуючи на подібні заяви, газета «Киевская мысль» тоді підкреслювала «убозтво політичної думки вітчизняної буржуазії».

The emergence of Council of Representatives Congresses of Industry and Trade in the Russian South in 1911, the central structures of which were located in Odesa, is examined. The main forms and directions of the activity of entrepreneurs organization from Southern Ukrainian provinces are analyzed. Its attitude to customs tariff, to banking and financial policy of Tsar Government, its views on the solution of transport problem, its struggle for creation of free harbor in Odesa are shown. The author comes to the conclusion that during the World War I it radicalized greatly.

Keywords: Council of Representatives Congresses of Industry and Trade in the Russian South, Southern Ukrainian provinces, customs tariff policy, transport problem, economic separatism, party and political preferences.

О.М.ЛЕДАКОВ*

ПАРАЛЕЛЬНІ ОРГАНИ ОХОРОНИ ПОРЯДКУ У КРИМУ ВОСЕНИ 1918 р.: ПРОЕКТИ ТА РЕАЛІЇ

Досліджується процес створення в містах Кримського півострова альтернативних крайовій поліції (крайовій внутрішній варті) охоронних підрозділів наприкінці періоду діяльності уряду С.Сулькевича (підпорядкування, організаційна структура, комплектування, утримання). Розкрито регіональні відмінності паралельних органів охорони порядку, зумовлені етнічною та соціальною специфікою окремих міст. Показано низьку ефективність аморфних, територіально розпорощених і заполітизованих паралельних охоронних підрозділів.

Ключові слова: кримський крайовий уряд, Сулькевич, паралельні органи охорони порядку, міські думи та управи, профспілки, загони і дружини самоохорони.

Кримський крайовий уряд С.Сулькевича функціонував на півострові під час німецької окупації з 25 червня по 14 листопада 1918 р. Велика увага в той період приділялася створенню дієздатної поліції (кримської крайової внутрішньої варті). Проте через нестачу коштів та зміну влади завершити справу так і не вдалося. Тож місцеве самоврядування почало створювати паралельні органи охорони порядку. Це питання досі залишається «білою плямою» в історії. Нижче спробуємо визначити основних і другорядних ініціаторів, керівну ланку; розкриємо структурну неупорядкованість паралельних охоронних підрозділів; висвітлимо принципи їх комплектування й кадрової роботи; розглянемо плановані та справжні джерела утримання. Уважаємо доцільним регіональний підхід до викладу матеріалу, по містах.

Крайове місто Сімферополь: не надто успішний приклад для наслідування

1–2 жовтня 1918 р. наради Сімферопольської міської управи та представників районних органів опіки визначили напрями формування охорони з мешканців міста з представників усіх легальних політичних партій, профспілок, різних національностей та громадських груп. Пропонувалося відновити домові комітети, створити озброєні дружини для караульної служби «по вулицях і дворах». Але все це планувалося зі згоди уряду, натомість міністр внутрішніх справ С.Сулькевич не дав дозволу на цей проект¹.

2 листопада 1918 р. Сімферопольська міська дума обговорювала доповідь гласного Скловського щодо охорони міста:

* Ледаков Олексій Миколайович – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського (Сімферополь)
E-mail: ledakov_aleksey@mail.ru

¹ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.63. – Оп.2. – Спр.650. – Арк.2–3.

1. Створюється загін із 240 осіб «для забезпечення мешканців [...] від грабежів» або навіть у складі 700–800 осіб «для запобігання громадянській війні».

2. На службу приймаються робітники та колишні офіцери (не більше половини особового складу, як безробітні громадяни, а не як члени Спілки офіцерів).

3. Німецьке командування видає загону 300 гвинтівок.

4. Домові комітети несуть лише чергову, а не безпосередньо охоронну службу.

5. У комісії з охорони беруть участь представники профспілок².

Пропозиції низки гласних були суперечливими: про озброєння та «реальну охорону міста» домовими комітетами; формування їм на допомогу спеціального загону зі 150 осіб; про звільнення міліції, при її реорганізації з поліції, від зайвих функцій; інструкторську й дисциплінарну роль офіцерів у справі охорони; оподаткування містян на утримання охорони лише за законом нового уряду.

Рада районних органів опіки внесла свій проект облаштування охорони міста:

1. Структура: домові та квартальні комітети, районні загони під керівництвом органів опіки, їх рада й міська управа.

2. Функції: для патрулювання, кілька десятків дружинників у чергових загонах – для боротьби зі злочинністю.

3. Зброя – від німецької комендатури³.

6 листопада 1918 р. Сімферопольська міська дума обрала з гласних комітет охорони міста. Усі бажаючі запрошувалися до резервного загону громадської самоохорони – за наявності рекомендації від громадських організацій, спілок, установ та ін. Обов'язкова умова – володіння зброєю. Загін формувався тимчасово. Визначався місячний оклад рядовим і службовцям з одягом та харчуванням за власний кошт. Особовий склад мав проживати у відведеному управою приміщенні⁴.

У засіданнях комітету з охорони міста (три члени, секретар, голова – член міської управи Фосс) із 7 по 14 листопада брали участь, із правом дорадчого голосу при розгляді прохань добровольців, делегати громадських організацій (ради профспілок, районних органів опіки, офіцерських, солдатських та студентських товариств). Було призначено начальника загону (капітан М. Орлов, затверджений думою 13 листопада)⁵, секретаря його канцелярії та чотирьох начальників рот. Планувалися переговори з німецьким командуванням щодо видачі зброї (500 гвинтівок, 50 револьверів, 8 кулеметів), 6 автомобілів і бензину. Забезпечення продовольством покладалося на начальника загону (по 800 г хліба на день для кожного службовця). Огляди й стройові зайняття намічались з 15 листопада щодня до отримання зброї для караульної служби та патрулювання⁶. Звернімо увагу на повне ігнорування органами міського самоврядування поліції.

² Там само. – Спр.279. – Арк.1–1 зв.

³ Там само. – Арк.1 зв. – 2 зв.

⁴ Там само. – Спр.284. – Арк.3.

⁵ Там само. – Спр.279. – Арк.14–14 зв.

⁶ Там само. – Арк.15–18 зв.

Міська управа вжила заходів з фінансування охоронного загону. Нарада представників торгівлі, банків, промисловців і домовласників 5 листопада 1918 р. вирішила розверстати суму на його утримання серед груп населення. Міська дума уточнила, що ця матеріальна допомога розподіляється між групами підприємств, а всередині них збирається самими власниками. Планувалося встановити спеціальний збір з усього населення. До його затвердження крайовою владою внески заможних громадян до міської скарбниці вважалися позицією⁷. Утім, правління кондитерської фабрики «Ейнем» нібито через зайнятість відмовилося від стягнення коштів та запропонувало передоручити цю функцію представникові непрацюючих консервних фабрик. Упродовж 7–11 листопада на відкритий у Громадському банку поточний рахунок міста з організації охорони не було жодних надходжень. Спілка домовласників, як і всі інші підприємці, не сплачувала свого внеску до 15 листопада⁸.

Список тих, хто побажав вступити до загону громадської самоохорони, на 18 листопада 1918 р. нараховував 214 осіб. Фіксувалися прізвище, ім'я, по батькові, адреси добровольців, їх рекомендації, а також інформація про відхилення, прийняття або відкладання прохань, звільнення, загибель, службу в міліції тощо⁹. На переговорах із командуванням німецьких військ на Кримському півострові прем'єр-міністр М.Сулькевич переконав видати зброю не міській думі, а безпосередньо урядові¹⁰. Неспоряджений та незабезпечений охоронний загін так і не приступив до виконання своїх обов'язків.

Ялта: найкращі, але так і не втілені проекти

7 листопада 1918 р. Ялтинська міська дума розглянула два проекти організації самоохорони. У доповіді комісії з охорони міста, підготовленій за участі представників Товариства офіцерів, Спілки калічних воїнів, Центрального бюро профспілок, пропонувалося:

1. Комплектується постійний загін у складі 100 осіб із проживанням у казармі та щоденними заняттями, а також чотири допоміжних загони по 50 осіб (без відриву від роботи), котрі навчалися щотижнево. Місто розподіляється на чотири райони, у кожному з яких розміщується склад зброї. Члени загонів скликаються за тривоги, а в надзвичайних ситуаціях квартирують за особливі добові понад жалування.

2. При прийомі до загонів потрібні рекомендації громадських організацій. Кандидатуру начальника охорони (особа з бойовим досвідом) пропонує «авторитетна група», обирає його дума, їй він і підпорядковується. Молодший командний склад (двоє помічників начальника охорони, четверо начальників загонів із вісьмома помічниками) призначається начальником та затверджується думою.

3. Належить провести переговори з німецьким командуванням про видачу зброї під відповідальність місцевого самоврядування та начальника охорони¹¹.

⁷ ДААРК. – Ф.63. – Оп.2. – Спр.650. – Арк.19.

⁸ Там само. – Спр.650. – Арк.17; Спр.309. – Арк.3–5.

⁹ Там само. – Спр.304. – Арк.3–9.

¹⁰ Там само. – Арк.20.

¹¹ Там само. – Ф.522. – Оп.1. – Спр.2433. – Арк.182–183.

Ротмістр В.Трилицький представив свій проект:

1. Обов'язкова присяга членів загону щодо захисту встановлених Тимчасовим урядом законності й порядку, життя і майна громадян, підпорядковуватися всім вимогам демократичної думи м. Ялти, або органів влади, нею визнаних, дотримання дисципліни, внутрішнього розпорядку.

2. Постійний загін охорони складається з начальника та його помічника (з військовою освітою і знанням кулеметної справи), 10 кулеметників з 2 кулеметами на автомобілях та 20 запасних кулеметників. Загін комплектується з осіб, схвалених громадськими організаціями.

3. Дружина охорони складається з начальника з 4 помічниками зі строювої частини, діловода (він же ад'ютант), 100 солдатів (з них 10 унтер-офіцерів). 80 дружинників викликаються за тривоги, решта й начальство «розташовані казарменим порядком» разом із загonom охорони. Створюються взводні та загальний збірні пункти. Начальник дружини очолює всю охорону. До дружини приймаються члени профспілок і Спілки калічних воїнів із військовою підготовкою.

4. Службою зв'язку (4 телефоніста, 2 мотоцикліста, 2 вершника) завідує помічник начальника загону охорони, а за його відсутності – ад'ютант дружини.

5. Охорона домових комітетів: по 1 черговому від кожних 15 осіб. Вони об'єднуються у вуличні патрулі. Відповідальні за охорону ділянок вулиць (офіцери або унтер-офіцери) обираються зборами вповноважених домових комітетів і виконують командні, контрольні та зв'язкові функції. Домова охорона, як громадська повинність, не оплачується (крім відповідальних). Із патрулів за потреби створюються загони. Начальник охорони та начальники дільниць проводять навчальні огляди й перевірки.

6. Необхідна зброя: 30 карабінів, маузерів або револьверів для загону, по 100 гвинтівок – для дружини і начальників дільниць; 2 кавалерійських гвинтівки та 2 револьвери для мотоциклістів служби зв'язку. Особиста легальна зброя мешканців міста переходить у розпорядження домової охорони та передається від чергового до чергового.

7. Порядок здійснення варті: у першу чергу – організація охорони домових комітетів та облік наявної зброї, підбір особового складу для загону й дружини профспілками та Спілкою калічних воїнів. Обраний думою начальник охорони мав віднайти способи отримання зброї¹².

Серед гласних не було єдності думок щодо проблем охорони. Серйозною загрозою вважалися самочинні дії невідомих груп (арешти, обшуки, побиття). Частина гласних більше побоювалася політичних виступів, інші – розгулу злочинності та сутичок на міжнаціональному ґрунті. Не було налагоджено (хоч і планувалася) взаємодія з поліцією й татарською дружиною (мусульманською вартою), підпорядкованою повітовому начальникові. Підсумком тривалої дискусії стала постанова думи про відновлення міської міліції за законом Тимчасового уряду шляхом переформування (в місячний термін) тимчасового охоронного загону. Німецький комендант Ялти погодився видати міській охороні зброю під час уходу ґарнізону, але за умови довіри до її начальника.

¹² Там само. – Арк.183–185.

З огляду на відсутність кандидата на цю посаду Дума обрала тимчасовим начальником охорони виконувача обов'язків міського голови К.Перцева¹³. Зауважимо, що найбільш воєнізовані ялтинські проекти охорони втілено не було, адже дума віддавала перевагу відтворенню «типовою» міліції.

Євпаторія: зразкова охоронна самодіяльність

Євпаторійські паралельні органи охорони порядку розвивалися поетапно. 17–19 жовтня 1918 р. комітет самоохорони схвалив відповідний проект. Безпека мешканців міста та їхнього майна проголошувалися головною метою. Керівництво здійснював комітет громадської безпеки, до складу котрого входило по два представники від національних громад, по одному – від земського й міського самоврядування, а також правління ради профспілок та представник охорони з дорадчим голосом. Кожна національність, правління ради, міське й земське самоврядування мали по одному вирішальному голосу. Розпорядження комітету були обов'язковими для всіх євпаторійців.

Самоохорона складалася з квартальних загонів на чолі з виборними старостами, затвердженими комітетом громадської безпеки, районними керували призначені комітетом старости. Обов'язки начальника полягали в налагодженні зв'язку між районними загонами та особистому керівництві ними в екстрених ситуаціях; районні старости виконували ті самі функції стосовно квартальних загонів; квартальні старости займалися обліком особового складу та зброї, контролем за її зберіганням і несенням караульної служби на постах¹⁴.

Помітною організаційною проблемою став «егоїзм» деяких національних громад: відсутність делегацій у комітеті громадської безпеки та списків рекомендованих кандидатів, прагнення до захисту лише «своїх» кварталів. Не відзначалася конструктивністю позиція профспілкових лідерів, які принципово не довіряли повітовому начальству. Німецька комендатура погоджувалася лише на щоденну видачу 20 гвинтівок (для навчання) із наступним поверненням, очікуючи на результати переговорів щодо зброї, котрі вели командування німецьких військ на півострові та уряд М.Сулькевича¹⁵.

5 листопада 1918 р. міська дума обрала комісію щодо самоохорони з семи гласних і всього складу управи, котра наступного дня об'єдналася з комітетом громадської безпеки. За прикладом Сімферополя було вирішено сформувати постійний платний загін охорони з 200 осіб, котрі мали перебувати на казарменому режимі. До 15 листопада відбулася низка кроків у цьому напрямі за активної участі начальника повіту О.Базаревського: визначено штати загону (начальник, писар, 4 взводних, 16 начальників відділень, 120 дружинників); полковника-артилериста В.Стрелкова дума затвердила на посаді начальника загону; за рекомендаціями національних громад і Спілки калічних воїнів набрано 69 рядових дружинників; до командного складу прийнято 10 офіцерів. Фінансування загону (щодобове жалування) мало відбуватися за рахунок

¹³ ДААРК. – Ф.522. – Оп.1. – Спр.2433. – Арк.185–187.

¹⁴ Там само. – Ф.681. – Оп.2. – Спр.809 а. – Арк.1 зв. – 2.

¹⁵ Там само. – Арк.1–1 зв., 3–3 зв., 5–6.

позик із громадян. 15 листопада, залишаючи Євпаторію, німецький гарнізон передав комісії міської охорони 220 гвинтівок і 3 кулемети з боеприпасами. До евакуації німецька влада надавала перевагу постійній дружині, укомплектованій офіцерами, студентами й синами заможних громадян¹⁶. Як видається, поєднання національно-територіальних та регулярного загонів, співпраця самоврядування з повітовим начальником були оптимальним варіантом міських паралельних органів охорони порядку.

Керч і Феодосія: курс на профспілкову охорону

2 листопада 1918 р. Керч-Єнікальська міська дума «з огляду на можливий ухід німецьких військ» вирішила створити виконавчу комісію з охорони міста у складі п'яти осіб. Їй доручалися організація «громадської охорони», об'єднання інших подібних структур та «повний контакт» із комісією з охорони міста Центрального бюро профспілок¹⁷. Вони, своєю чергою, пропонували підпорядкувати поліцію, у тому числі кримінальну, місту; «порушити легально питання про зброю»; довірити профспілкам охоронну службу; самоврядуванню – прийняти фортецю і порт від німецького командування; асигнувати кошти на платню; організувати домову охорону¹⁸.

17 жовтня загальні збори правлінь профспілок і соціалістичних партій Феодосії ухвалили резолюцію про участь робітників в охороні порядку, котра містила такі пункти:

1. Створити спеціальний комітет, який би керував поліцією у справах охорони.
2. Не має бути ані національних, ані офіцерських збройних загонів.
3. У місті не повинні перебувати ніякі озброєні формування, окрім підпорядкованих комітету та профспілкам.
4. Комітет вільний від впливу влади та цензури.
5. Профспілкові дружини не виконують поліцейських обов'язків.
6. Профспілки організують свої дружини для охорони міста; ними керують обрані профспілками органи, котрі делегують представників із дорадчим голосом до Феодосійського комітету з охорони міста.
7. Термінове скликання демократичної міської думи – «єдиного органу, здатного керувати охороною міста»¹⁹.

Таким чином, не претендуючи на вичерпність, пропонуємо характеристику паралельних органів охорони порядку:

1. У першу чергу до їх формування було причетним міське самоврядування, що вже мало досвід управління міліцією в березні 1917 – липні 1918 рр. (певна перерва наступила за більшовицького режиму, у січні – квітні 1918 р.). Не менш активними творцями й керівниками паралельних органів охорони порядку виступали лідери профспілок, які завжди прагнули озброїти робітників

¹⁶ Там само. – Спр.809 а. – Арк.7–13 зв.; Спр.754. – Арк.3 зв. – 4 зв.; Спр.755. – Арк.2 зв. – 3.

¹⁷ Там само. – Ф.455. – Оп.1. – Спр.9344. – Арк.10 зв. – 11.

¹⁸ Там само. – Спр.9362. – Арк.4–4 зв.

¹⁹ Там само. – Ф.Р.999. – Оп.2. – Спр.402. – Арк.11.

для захисту їхніх інтересів від злочинців та «реакційної» влади. Також гуртували «одноплемінників» у дружини національні організації (татарські, єврейські, грецькі, німецькі). Доволі природним було об'єднання містян для самозахисту за місцем проживання навколо домових і квартальних комітетів. Найменш здатними до «охоронного менеджменту» уявляються створені зовсім з іншими цілями органи опіки. Навпаки, найбільш готовими до керівництва «самоохороною» виявилися офіцерські та солдатські товариства.

2. Структура паралельних органів охорони порядку була такою ж багаторівневою й розмаїтою, як і їх підпорядкування: регулярні (постійні) загони, добровільчі дружини (національні, профспілкові, територіальні), патрулі домових комітетів тощо. Тобто за організацією всі вони в однаковій мірі несхожі ані на дореволюційну поліцію, ані на революційну міліцію, котрі поділялися на міські управління.

3. За комплектуванням паралельні органи охорони порядку були подібними до міліції 1917–1918 рр. Серед особового складу мали переважати робітники та службовці, до командного складу приймалися офіцери, часто з великою «класовою підозрою». Загалом паралельні охоронні структури планувалися багатонаціональними, при цьому окремі підрозділи створювалися на моноетнічній, а деякі – на «інтернаціональній» основі. Обіймання командних посад за вибором міських дум, прийом у «рядові» за рекомендаціями різних організацій створювало «відчуття взаємної довіри», однак не гарантувало міцної дисципліни.

4. Міське самоврядування брало на себе утримання паралельних органів охорони порядку. Через брак грошей запроваджувалося «добровільно-обов'язкове» оподаткування мешканців міст на охоронні потреби. Найбільший тягар мав лягти на підприємницьку верству, яка надавала матеріальну підтримку доволі неохоче. У таких умовах багато хто з «паралельних правоохоронців» мав покладатися винятково на власні можливості.

Перспективи подальшого дослідження історії паралельних органів охорони порядку полягають у пошуку даних про їх діяльність (якщо вона мала місце). Також було б корисним вивчення цього феномену для інших кримських міст, що дозволить створити якомога ціліснішу загальну картину.

The phenomenon of regional history of law enforcement agencies has been researched for the first time – the creation of the alternative to the Crimean Regional Police (the Crimean Regional Internal Guard) defense units in the cities of the Crimea at the end of the S.Sulkevich Crimean Regional government. Their main features have been described: subordination, organization structure, formation and contents. The regional features of the parallel law enforcement agencies with the view to ethnic and social specific characteristics of the separate cities have been described. The founders' attitude to the police structure has been shown, from ignorance to attempts of cooperation. The low efficiency of structurally formless, territorially scattered and politically engaged parallel enforcement units has been proved.

Keywords: *crimean regional government, Sulkevich, parallel law enforcement agencies, city councils, trade unions, self-defense units.*

І.Б.МРАКА*

ПЕРШИЙ ПРИЗОВ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДО ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ (1922–1923 рр.)

Аналізуються підготовка та проведення військово-політичним керівництвом Польщі першого загального призову в армію на території Східної Галичини, визначаються труднощі цього процесу, відображається ставлення новобранців до служби в польському війську.

Ключові слова: Східна Галичина, Польща, польська армія, військовий призов, «добровольці», повітова команда поповнення.

Тема першого призову українців Східної Галичини до польської армії восени 1922 р. предметом спеціального дослідження не була, хоч окремі її аспекти частково висвітлено у працях вітчизняних¹, російських² та, особливо, польських³ фахівців. З огляду на таку ситуацію, мета нашої статті – проаналізувати підготовку й обставини проведення першого загального військового призову у Східній Галичині, визначити ставлення новобранців до служби в польському війську.

Відродження незалежності Польщі та її утвердження відбувалося в умовах масштабних геополітичних змін наприкінці Першої світової війни й у перші повоєнні роки. Нові кордони держави визначалися завдяки активній діяльності польської дипломатії в умовах збройної боротьби у Східній Галичині. Не обійшлося без використання зброї й на західному та північно-східному рубежах країни. Реалізація державотворчих концепцій змушувала негайно вирішувати низку соціально-економічних завдань, передовсім – військово-політичних. Створення армії, яке розпочалося ще напередодні проголошення незалежності, стало чи не найголовнішим напрямом діяльності польського керівництва. Одну з перших відозв Регентської ради⁴ від 12 жовтня 1918 р. було

* Мрака Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

E-mail: igor_mraka@yahoo.com

¹ Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.) // Військово-історичний альманах. – Ч.2. – К., 2002. – С.54–65; Його ж. Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.) // Там само. – Ч.3. – К., 2002. – С.16–30.

² Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 (інтеграція галицьких українців до польської держави у 1920–1930-ті рр.). – К., 2009.

³ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989; Kowalski T. Pobór mniejszości narodowych do wojska II Rzeczypospolitej // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1996. – №1; Idem. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). – Toruń, 1997; Krotofil M. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939: Zbiór studiów pod red. Z.Karpusa, W.Rezmera. – Toruń, 2001; Stawecki P. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej // Ibid.

⁴ Створено у вересні 1917 р. після розпуску Тимчасової державної ради (діяла з січня того року) й оголошення німецьким та австрійським генерал-губернаторами декретів двох імператорів про державну владу майбутнього королівства. До часу покликання короля вища влада

адресовано офіцерам і солдатам колишніх польських військових формувань із закликом вступати до створюваної армії⁵.

Комплектація війська відбувалася в той час здебільшого на добровільній основі через украй скромні, а інколи навіть нужденні умови забезпечення й утримання армії⁶. Підтвердження цього – відкритий лист одного з військово-службовців як відповідь прихильникові запровадження загальної військової повинності генерал-поручникові Е.Міхаелісу⁷. Такий стан справ мав і свої переваги: в армію, сформовану на добровільній основі, ішли здебільшого особи з високою національною свідомістю та почуттям відповідальності щодо рідної держави. За свідченням офіцера Ст.Жоховського, «майже 70% особового складу [...] становила молодь, [...] яка готова була зі зброєю в руках обороняти відроджену незалежність спільної вітчизни»⁸.

Згодом добровільність поступово перейшла у загальну військову повинність. Перший обов'язковий набір до армії відбувся на території Краківського генерального округу⁹. Згідно з наказом Ю.Пілсудського від 5 грудня 1918 р.¹⁰, осіб 1896–1899 років народження було призвано на військову службу терміном на чотири місяці. Згодом, за ухвалою сейму від 7 березня 1919 р., відбувся додатковий набір до війська на тих теренах, де «ще не було проведено призов»¹¹.

На той час у рішеннях влади йшлося про мобілізацію етнічних поляків. Нововведення не поширювалися на території, державно-правовий статус яких ще не було визначено, та на осіб не польської національності. Східної Галичини ці ухвали сейму не стосувалися з огляду на польсько-українську війну й міжнародну дискусію про політичний статус регіону, що тривала на Паризькій мирній конференції.

покладалася на Регентську раду у складі трьох осіб – архієпископа А.Коковського (1862–1938 рр.), князя З.Любомирського (1865–1943 рр.) і землевласника Ю.Островського (1850–1923 рр.). Регентська рада проіснувала до листопада 1918 р. (див.: *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.439).

⁵ Dziennik Rozporządzeń Komisji Wojskowej. – 1918. – №1. – С.3.

⁶ *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945. – Т.2. – Londyn, 1956. – С.372–373.

⁷ У листі, підписаному «Kaprał Szczapa», йшлося:

«Пан генерал як спеціаліст повинен добре усвідомлювати політичну ситуацію у країні й розуміти, чим може обернутися оголошений зараз призов [...]. Якби пан генерал опинився в одному з батальйонів у провінції та поглянув на спорядження солдатів, то не захотілося б йому призову. Що витерпить солдат, котрий іде до армії з власної волі, того, пане генерале, не витерпить солдат, який у війську з примусу. За всієї своєї фаховості генерал Міхаеліс не дасть зараз солдатам ані карабінів, ані мундирів, ані взуття чи, наприклад, матраців»

(див.: *W sprawie organizacji wojska // Rząd i Wojsko.* – 1919. – №1. – С.8).

⁸ Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Wrocław; далі – ZNiO). – Dział rękopisów. – Rkps.16175/II. – С.38.

⁹ У листопаді 1918 р. територію Польщі було поділено на 15 округів і 5 генеральних округів. До Краківського генерального округу входили терени Краківського та Перемишльського округів (див.: *Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych.* – 1918. – №6. – С.55–56).

¹⁰ *Dziennik Rozkazów Wojskowych.* – 1918. – №12; *Kowalski T.* Pobór mniejszości narodowych do wojska II Rzeczypospolitej. – С.72–73.

¹¹ *Dziennik Rozkazów Wojskowych.* – 1919. – №33. – С.846.

Попри тимчасову невизначеність статусу східногалицьких, як, зрештою, й інших спірних теренів, польське військово-політичне керівництво поступово готувало правове підґрунтя для залучення національних меншин на військову службу. Одним із перших документів, який регулював призов до польської армії, став «Тимчасовий закон про загальну військову повинність», виданий Регентською радою 27 жовтня й опублікований на початку листопада 1918 р.¹² У ст.1 документа зазначалося, що «військова служба є обов'язком кожного громадянина Польської держави. Кожен громадянин повинен виконати цей обов'язок особисто»¹³. У розд.18 прописувалися положення, які не стосувалися безпосередньо українців чи інших осіб непольської національності, проте могли бути використані для їх залучення/призову до армії в майбутньому. Згідно зі ст.109, громадяни іноземних держав військовозобов'язаними не вважались¹⁴. Утім, судячи з дальшого змісту, особи, які набули польське громадянство, призиватимуться навіть у випадку «проходження військової служби у своїй попередній Вітчизні» (ст.110). Закон передбачав, що ті, хто не має громадянства, але тривалий час проживає в Польщі, «будуть призиватися на строкову службу нарівні з громадянами Польської держави, якщо не зможуть довести, що є громадянами іншої держави» (ст.111)¹⁵.

Восени 1918 р., коли польсько-українське протистояння у Східній Галичині лише починалося, а його наслідки важко було спрогнозувати, про реалізацію положень цього закону не йшлося. Проте вже за рік Польща володіла цими територіями де-факто та прагнула закріпити їх де-юре, домагаючись визнання з боку європейських держав. Захоплення Східної Галичини означало початок поступової її інтеграції до складу Польщі. Для цього було ухвалено низку нормативних актів, у тому числі закон, який доповнював правову базу для залучення в майбутньому підданих колишньої Австро-Угорської імперії до війська. Так, згідно із законом про польське громадянство від 20 січня 1920 р., мешканці Східної Галичини ставали громадянами Польщі, якщо вони «мали право власності або постійно проживали в одній із гмін на території Польської держави, що попередньо входила до складу Австро-Угорщини» (ст.2, п.1 б). Водночас особи, прийняті на роботу в державні органи влади або ж на військову службу, отримували польське громадянство автоматично, якщо не висловили до того якихось застережень чи відмови (ст.4)¹⁶. Після набуття законом чинності всі мешканці Східної Галичини вважались громадянами Польщі. Згодом це було підтверджено циркуляром міністра внутрішніх справ від 20 листопада 1922 р., в якому зазначалося: «Згідно зі ст.2, п.1 б закону про громадянство, особи, що мають право приватної власності або постійно проживають в одній із гмін Східної Малопольщі, стали громадянами Польської держави»¹⁷. Аналогічну позицію займали

¹² Dziennik Rozporządzeń Komisji Wojskowej. – 1918. – №2. – 1 listopada.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – №7. – S.82–83.

¹⁷ Dziennik urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. – 1923. – №1. – 28 lutego. – S.9–10.

польські дипломатичні представництва щодо українців, котрі прагнули повернутися додому – у Східну Галичину¹⁸.

У розпорядженні міністра внутрішніх справ від 7 червня 1920 р. щодо виконання згаданого нормативного акта зазначалося: «До остаточного визначення кордонів територією Польської держави, на яку поширюється закон від 20 січня 1920 р., є місто Варшава, воеводства Варшавське, Лодзьке, Келецьке, Люблінське, Білостоцьке, Познанське, Поморське, а також колишнє королівство Галичини й Лодомерії з Великим князівством Краківським»¹⁹. Наступним підтвердженням дії цього закону на теренах Східної Галичини стало розпорядження керівника МВС від 20 квітня 1921 р.²⁰ Зрештою, ст.91 конституції 1921 р. остаточно закріпила: «Усі громадяни зобов'язані пройти військову службу».

Отже наявна нормативно-правова база давала військово-політичному керівництву країни законні підстави для проведення на території Східної Галичини призову до польської армії серед представників національних меншин. Слід зазначити, що архівні матеріали, як і мемуарні твори, практично не містять згадок про випадки відмови від польського громадянства. На думку російського дослідника К.Федевича, набуття його галицькими українцями, вочевидь, відбулося після визнання Лігою Націй належності Східної Галичини до Польщі в березні 1923 р.²¹

Перша спроба призвати до армії осіб непольської національності, у тому числі й українців зі Східної Галичини, припала на період польсько-більшовицької війни. Рішення про це ухвалила Рада оборони країни 15 липня 1920 р. – воно мотивувалося необхідністю «раціонального розподілу зусиль» для захисту держави. Саме тоді червоні війська вступили на східногалицькі терени. Перед лицем загрози серед частини польських військових нерідко проявлялися панічні настрої, випадки втечі вглиб країни. Цікавий феномен: рядовий склад армії виявився морально стійкішим за офіцерство. Це підтверджує доповідна записка на ім'я керівника держави Ю.Пілуздського від 20 липня 1920 р.:

¹⁸ Щодо цього в меморандумі від 20 вересня 1923 р., розісланому польським дипломатичним представництвам за кордоном, йшлося:

«З огляду на чинні закони (ст.2 закону про громадянство від 20 січня 1920 р.) польським громадянином є кожен, хто належить до іміни, котра входить до складу Речі Посполитої. Польському громадянину не можна відмовити в наданні паспорта, а оскільки він не підлягав вигнанню, йому не можна відмовити й у візі на в'їзд до країни»

(див.: Archiwum Akt Nowych (Warszawa). – Zesp. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn.2249. – S.17).

¹⁹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – №52. – S.907.

²⁰ Так, у ст.1 документа зазначалося:

«До остаточного встановлення кордонів територією Польської держави, на яку поширюється закон від 20 січня 1920 р. [...], уважається місто Варшава, воеводства Варшавське, Лодзьке, Келецьке, Люблінське, Білостоцьке, Познанське, Поморське, Краківське, Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське, Поліське, Новоградське, а також ті землі князівства Тешинського, Спішу та Орави, які ввійшли до складу Польської держави»

(див.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – №39. – S.544).

²¹ Федевич К. Галицькі українці у Польщі... – С.93–94.

«Офіцери, а серед них і вище командування, є головними винуватцями паніки. Вони передбачають поразку, видають рядовим накази, які провокують їх до втечі, самі ж не супроводжують відступаючих, а на автомобілях чи кінно випереджають їх, не думаючи, як зібрати особовий склад. У Білостоку та у Східній Галичині цивільна адміністрація виступала проти евакуації. Проте військове керівництво видало загальний наказ про поспішну евакуацію, чим спровокувало безлад»²².

Іншим важливим чинником, який не давав змоги успішно провести призов, залишався невизначений державно-правовий статус Східної Галичини²³. Пам'ять про недавні бої за незалежність і відчуття національної кривди зумовили неприхильне ставлення українців до Польщі, яку вони вважали окупантом і не визнавали польську адміністрацію у краї²⁴. Власне, обидві ці обставини, а також заклики екзильного уряду ЗУНР бойкотувати призов спонукали українців уникати служби у чужій для них армії²⁵. Зауважимо, що якогось повального вступу до війська не було й серед місцевих поляків. Загалом немає інформації про кількість мешканців Східної Галичини, котрі поповнили ряди армії. Найімовірніше, як стверджує польський дослідник П.Ставецький, перший загальний призов у цьому регіоні виявився провальним²⁶. Вище керівництво країни було вкрай стурбоване такими результатами призовної кампанії. 11 серпня 1920 р. Рада оборони країни видала розпорядження, яким погрожує втратою громадянства за невиконання військового обов'язку²⁷.

Утім, фіаско першого офіційного призову українців Східної Галичини не означало відмови властей від залучення їх до лав польської армії. Поодинокі випадки насильного призову українців зафіксовано навесні 1919 р. Газета «Український прапор» постфактум повідомляла про випадок примусової відправки до війська 7 українців – мешканців села В'язниця Ярославського повіту, у лютому того року. Попри протести місцевих жителів, подібні ситуації виникали й в інших селах, зокрема Неліковичах, Монастирі, Червоній Волі, Шивському²⁸.

Наприкінці 1920 р. приклади насильного призову українців почастишали. Промовистим фактом зловживань із боку польської влади став випадок,

²² ZNiO. – Dział rękopisów. – Papiery Kazimierza Sosnkowskiego. – Rkps.16501/II. – S.31.

²³ Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej... – S.95–96.

²⁴ Krotofil M. Ukraińcy w Wojsku Polskim... – S.125.

²⁵ Мобілізація в Сх. Галичині // Український прапор. – 1920. – 8 травня. – С.3.

²⁶ Stawecki P. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej. – S.12.

²⁷ У п.1 передбачалося три випадки, коли особа може втратити громадянство:

«Самовільно залишив службу в польському війську й перебуває за межами країни або ж на території, окупованій ворогом; із метою ухилення від проходження військової служби залишив межі країни та перебуває за кордоном; постійно перебуває за межами країни й упродовж трьох місяців, починаючи від дня вручення іменного виклику на військову службу чи від дня оголошення загального призову на військову службу, не зголосився для виконання військового обов'язку в консульство, дипломатичне представництво чи військові органи влади»

(див.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – №81. – S.1474).

²⁸ Ляхи насильно беруть українців до своєї армії // Український прапор. – 1919. – 1 жовтня. – С.4.

котрий трапився з мешканцем села Ставчани Городоцького повіту Михайлом Залеським. Після повернення з лав Української галицької армії восени 1920 р. його було заарештовано та ув'язнено в Городку, звідки й відправлено до польського війська. Отримавши відпустку, він в армію більше не повернувся. Наслідком цього кроку стали погрози на адресу його батьків з боку місцевої поліції, а також неодноразові обшуки в помешканнях його родичів²⁹. За декілька днів замість нього до війська взяли його брата Івана. Зрештою, через загрозу призову третій брат змушений був переховуватися, залишивши дружину й дітей³⁰. Випадки примусового призову траплялись і в інших місцевостях, зокрема у Дрогобицькому повіті Львівського воеводства, у Чортківському та Збаразькому повітах на Тернопільщині. Обурення у мешканців Східної Галичини викликали наміри польських властей на місцях скласти, за наказом повітових команд поповнення, списки чоловіків, які в майбутньому могли підпасти під призов³¹. Про ці випадки уряд ЗУНР в екзилі повідомив Лігу Націй. Під тиском західних держав міністерство військових справ Польщі зупинило призов українців у краї³². І все ж поодинокі випадки насильної мобілізації траплялися навіть 1921 р.³³

Попри скасування призову українців у Східній Галичині, у лавах польської армії служило їх уже чимало. Так, за підрахунками польського дослідника Р.Тожецького, станом на 1 квітня 1922 р. нараховувалося 12 397 українців, що становило 8,4% загальної кількості армії Польщі³⁴. Головним чином це були вихідці з Волині, Холмщини, Лемківщини, оскільки, як стверджують сучасні польські дослідники, у війську існував поділ на «українців» та «русинів»: перші – вихідці з теренів колишньої Російської, другі – Австро-Угорської (головним чином зі Східної Галичини) імперій³⁵. При цьому, за даними М.Кротофіла, станом на 1 квітня 1922 р. у лавах польської армії налічувалося також 2497 «русинів»³⁶. Подібні цифри наводить і П.Ставецький³⁷.

²⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.1. – Оп.4. – Спр.20. – Арк.8–8 зв.; Нота галицького уряду до Ради амбасадорів в справі нових безправств польської окупаційної влади у Східній Галичині // Український прапор. – 1921. – 22 мая. – С.3.

³⁰ Нота галицького уряду до Ради амбасадорів в справі нових безправств польської окупаційної влади у Східній Галичині. – С.3.

³¹ Там само.

³² *Kowalski T.* Pobór mniejszości narodowych do wojska II Rzeczypospolitej. – S.77.

³³ Попри заяви уряду, що українців не призватимуть до війська, галицька преса не раз повідомляла про поодинокі випадки «добровільного призову». Підтвердженням цьому – призов у грудні 1921 р. колишнього бійця УГА, українця, греко-католика Івана Процика з Полтви Львівського повіту (див.: Військова повинність у Східній Галичині // Громадський голос. – 1922. – 14 жовтня. – С.2).

³⁴ Українців спрямовували на службу в піхоту, кінноту, артилерію. Наприклад, у піхотних військах служило 6,5 тис. осіб, або 9,34% від загальної кількості піхоти й 52,4% від загальної кількості всіх українців у польському війську; у кавалерії – 2,5 тис. українців, або 13,8% від загальної кількості та, відповідно, 20% усіх українців-призовників; в артилерії цей показник дорівнював 2,4 тис., тобто 11,99% усіх військовослужбовців і, відповідно, 19,5% із-поміж усіх українців. Випадки служби українців в авіації (184 особи) або ж у частинах зв'язку (20 осіб) були поодинокими (див.: *Torzecki R.* Kwestia ukraińska... – S.138).

³⁵ *Krotofil M.* Ukraińcy w Wojsku Polskim... – S.128; *Matelski D.* Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 r. – Poznań, 1995. – S.27; *Руккас А.* Вояки-українці в польській армії... – С.21.

³⁶ *Krotofil M.* Ukraińcy w Wojsku Polskim... – S.128.

³⁷ У результаті проведеного призову у грудні 1921 р., у тому числі на територіях, що входили

Перший загальний офіційний призов у Східній Галичині міністерство внутрішніх справ Польщі оголосило 29 листопада 1922 р. на підставі рішення уряду від 20 листопада та листа міністра військових справ від 29 листопада 1922 р. Згідно з рескриптом МВС, призов відбувався у два етапи: на першому діяли лікарсько-оглядові комісії, що визначали придатність юнаків до служби, на другому – придатні до служби у війську призовники повинні були з'явитися до повітових команд поповнення для відправлення у військові частини³⁸.

Згідно з розпорядженням міністерства внутрішніх справ, роботу лікарсько-оглядових комісій було призначено на 10–24 грудня. Упродовж цього часу до них мали з'явитися юнаки, у тому числі непольської національності, 1900 і 1901 років народження всіх повітів Тернопільського, Станіславського та частини Львівського воеводств. В останньому рескрипт міністра поширювався на такі повіти: Бібрка, Бжозув, Цешанув, Добромиль, Дрогобич, Городок (Грудек Ягеллонський), Ярослав, Яворів, Львів (місто й повіт), Ланьцут, Мостиська, Ніско, Перемишль, Пшеворськ, Рава-Руська, Рудки, Самбір, Сокаль, Старий Самбір, Жовква³⁹. Згідно з цим самим рескриптом, лікарському огляду підлягали також ті особи, які раніше отримали відтермінування від призову, були визнані тимчасово непридатними до служби або придатними тільки для народного ополчення, а також ті, хто перебував у війську й був звільнений⁴⁰. Про час і місце прибуття призовників мали сповістити повідомленнями, видрукуюваними українською та польською мовами у військовій друкарні й завчасно розісланими кур'єрською поштою старостам гмін для подальшого розповсюдження. Водночас останні, згідно з розпорядженням властей воеводства, повинні були здійснити підготовку для належного проведення призовної кампанії.

Керівництво країни прагнуло, щоб перший загальний призов у Східній Галичині відбувся спокійно, без ексцесів – цього, за словами інспектора армії генерала Ст.Галлера, вимагали «загальнодержавні інтереси і світова громадська думка»⁴¹. Тож старости гмін повинні були ретельно підготувати списки призовників на основі парафіяльних церковних метрик, а також надати приміщення для діяльності лікарсько-оглядових комісій. Крім того, старост зобов'язували провести роз'яснювальну роботу серед молоді, повідомити про кримінальну відповідальність за невиконання військового обов'язку. При цьому для забезпечення правопорядку залучалися посилені наряди поліції у співпраці з військовими⁴². На час діяльності комісій було заборонено продаж алкоголю⁴³.

раніше до складу Російської імперії, польська армія налічувала 188,2 тис. осіб: 147,4 тис. становили поляки, 12,4 тис. – українці, 12,5 тис. – білоруси, 8,9 тис. – євреї, 2,5 тис. – «русини», 2,3 тис. – росіяни, 1,8 тис. – німці, 224 особи – чехи (див.: *Stawecki P. Polityka narodowościowa w woj-sku Drugiej Rzeczypospolitej.* – S.13).

³⁸ ДАЛЮ. – Ф.243 а. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.6; *Руккас А.* Вояки-українці в польській армії... – С.17.

³⁹ ДАЛЮ. – Ф.243 а. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.6.

⁴⁰ Там само. – Арк.6–6 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.14.

⁴² Там само. – Арк.6 зв.

⁴³ Там само. – Арк.7.

Військово-політичне керівництво країни допускало ймовірність більшовицької агітації та спроб місцевих активістів перешкодити проведенню призову й відправці юнаків до військових частин⁴⁴. Ці побоювання загалом виявилися перебільшеними, хоча поодинокі спроби завадити перебігу призовної кампанії у Східній Галичині все ж були. Наприклад, випадок, що трапився у Львові в ніч на 4 грудня 1922 р., коли, за повідомленням місцевої поліції, «невідомі особи» позивали оголошення про час і місце діяльності лікарсько-оглядових комісій. Щоправда невдовзі аналогічні оповіщення було поновлено⁴⁵.

5 грудня 1922 р. Львівське воеводське управління видало розпорядження, в якому окреслювалися основні заходи, спрямовані на забезпечення порядку й успішного проведення призову⁴⁶. Наступного дня дирекція місцевої поліції розіслала значну кількість примірників оголошення про заборону агітації проти проходження медичного огляду, а отже й військової служби, із вимогою затримувати та карати винних (від 6 годин до 14 днів)⁴⁷.

Попри всі організаційні заходи перші дні діяльності лікарсько-оглядових комісій засвідчили, що більшість новобранців відмовлялася з'являтися добровільно. Небажання вступати до польського війська проявляли юнаки не тільки Львова, а й інших теренів Східної Галичини. Примітно, що ухилялися від призову не тільки етнічні українці. За повідомленням тернопільського воеводи від 14 грудня 1922 р., чимало євреїв призовного віку з Бережанського повіту напередодні явки до медичної комісії втекли до Львова⁴⁸. Тож 20 грудня 1922 р., ще до офіційного завершення першого етапу призовної кампанії, інспектор 5-ї армії видав розпорядження про продовження діяльності лікарсько-оглядових комісій до 8 січня наступного року. При цьому передбачалося, що «поліція при асистуванні військових якнайенергійніше доставлятиме новобранців для медогляду, для чого створюються додаткові комісії». Військові мали відігравати лише допоміжну функцію ескортів. Водночас, за задумом влади, проведення «додаткового» призову «повинно було зламати в населення думку, що розпорядження державної влади можна ігнорувати»⁴⁹.

Як наслідок, із другої половини грудня 1922 по 8 січня 1923 рр. органи поліції за допомогою військових активно забезпечували «добровільну» явку призовників для лікарського огляду. За свідченням галицьких часописів, головним чином «Громадського вісника», зловживання з боку армії та правоохоронців були доволі частими. Польська преса, за винятком окремих коротеньких повідомлень, цієї теми взагалі не торкалася⁵⁰.

⁴⁴ ДАЛО. – Ф.243 а. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.14.

⁴⁵ Там само. – Арк.18.

⁴⁶ Там само. – Спр.372. – Арк.12.

⁴⁷ Там само. – Спр.374. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Арк.23.

⁴⁹ Там само. – Арк.20.

⁵⁰ Наприкінці 1922 р., у час, коли поліція за допомогою військових «заохочувала» новобранців з'являтися до оглядово-лікарських комісій, одна з газет повідомляла: «Військовий призов пройшов спокійно. Рекрути, які заспівали гарну пісню, на правду будуть, згідно з традицією, добрими жовнірами, а старше селянство, виховане у шляхетному дусі, привітало призов як щось надзвичайне» (див.: Rusini a pobór wojskowy // Kurjer Lwowski. – 1922. – 24 grudnia. – S.2).

На шпальтах українських газет друкувалися також численні повідомлення про недотримання припису щодо заборони військовим проводити обшуки у приватних садибах. Більше того, для родин новобранців стали звичними не тільки погрози⁵¹, побиття, приниження, а й обкрадання солдатами та поліцейськими, арешти тих, хто агітував проти служби в польському війську⁵². Доволі часто мешканців сіл, де відбувався «добровільний» набір, змушували постачати продукти харчування для поліції й армії. Крім того, вони самовільно додатково забирали для себе продовольство, фураж для коней. Остерігаючись грабунків, батьки «виписали синів до бранки, щоби тільки охоронити свої комори і курники від грабунку»⁵³. Траплялися й поодинокі смертельні випадки. Так, у ніч із 2 на 3 січня 1923 р. під час обшуку садиби військовослужбовець застрелив мешканця села Герин Долинського повіту Станіславського воеводства Йосифа Гошовського. Це сталося при спробі втечі новобранця, коли поліція, за допомогою військових, мала намір силоміць допровадити його до місця засідання лікарсько-оглядової комісії⁵⁴.

На 22–24 січня 1923 р. було заплановано збір призовників до повітових команд поповнення й, відповідно, відправлення їх у війська. Осіб, які свідомо уникали мобілізації у січні 1923 р., власті намагалися доправляти у примусовому порядку. Пошуки у приватному житлі могла здійснювати тільки поліція. Правоохоронці, згідно з розпорядженням інспекторату 5-ї армії від 17 січня, мали право звертатися по допомогу до військових тільки для ескортування новобранців до повітових команд поповнення⁵⁵.

Як свідчать документи, більшість призовників у визначений час до пунктів збору не з'явилися. Так, у місті Львові зі 170 новобранців, запланованих для відправки у війська 22 січня, прибуло лише 30 осіб, наступного дня з 200 очікуваних – тільки 75⁵⁶. Аналогічна ситуація спостерігалась і

⁵¹ Яскравим прикладом «агітації» призовників прибути до оглядово-лікарських комісій став випадок, який трапився на Косівщині, коли «перед асентерунком (набір у військо – *І.М.*) грозили жандармерія і військо, що утікачі (від бранки) будуть розстріляні, а хати їх – спалені» (див.: Громадський вісник. – 1923. – 4 січня. – С.3).

⁵² У січні 1923 р. український часопис повідомляв про один із випадків боротьби з агітацією проти призову:

«Дня 20 грудня 1922 р. арештувала поліція з Гасендорфу (вулиця у селі Уличне Дрогобицького повіту – *І.М.*) студента Івана Гарасимяка і закованого відпровадила на постерунок, де він просидів ще три години скований. Другого дня без переслухання відвезено його до староства в Дрогобичі під закидом агітації проти асентерунку. В старостві комісар Русинський сказав до нього: «Пан мувіл попівсовим – не йдїть до асентерунку, бо як підете, то ви пропали і Україна пропала» і засудив на 14 день до арешту. Коли заарештований зажадав свідків, комісар відповів, «то пану ніц не допоможе»

(див.: Військова бранка у Сх. Галичині // Громадський вісник. – 1923. – 17 січня. – С.4).

⁵³ Про подібні випадки в Бучацькому (села Переволока, Губин, Соколів), Гусятинському (с. Целїв) повітах Тернопільського воеводства, Дрогобицькому (с.Уличне), Рудківському (села Чайковичі, Кубайовичі, Купновичі) повітах Львівського воеводства повідомляла тогочасна галицька преса (див.: Військова бранка у Сх. Галичині // Громадський вісник. – 1923. – 2 січня. – С.1; 17 січня. – С.4; 18 січня. – С.3; 19 січня. – С.5).

⁵⁴ Там само. – 1923. – 1 лютого. – С.4.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф.243 а. – Оп.1. – Спр.372. – Арк.37 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк.38.

в повітах Львівського⁵⁷, а також Тернопільського та Станіславського воеводств. Про небажання українців добровільно йти до лав польської армії свідчили випадки, котрі трапилися в Косівському⁵⁸, Снятинському⁵⁹ повітах Станіславщини. Зокрема, місцеві юнаки, аби уникнути відправки до війська, часто переховувалися в лісах або ж тікали в УСРР, на Буковину (в той час перебувала в складі Румунії) чи до Чехословаччини⁶⁰. Окрім утеч поширеною спробою уникнути військової служби тут стали численні випадки травмування напередодні призову, інколи, як повідомляла поліція, навіть самоушкодження⁶¹. Доволі напружено призов проходив у Тернопільському воеводстві, де неявка до повітових команд поповнення була поширеним явищем. До речі, саме тут стався чи не єдиний випадок збройного опору. 23 січня 1923 р. призовники з села Денисова й навколишніх поселень ухвалили рішення не йти до війська та розійшлися по домівках, будучи озброєними. Спроби поліції, військових локалізувати спонтанний виступ призвели до перестрелки, під час якої загинуло декілька солдатів і поліцейських. Коли ж підійшло підкріплення «з 60 кінними і пішими поліціантами і машиновими крісами (кулеметами – *І.М.*)», то «рекрути розбіглись в невідомім напрямку»⁶².

Призов завершився 24 січня 1923 р., однак поліція у супроводі військових надалі продовжувала мобілізацію юнаків зі Східної Галичини за звичним сценарієм. Про випадки погроз, облав і примусової відправки до війська місцеві часописи повідомляли ще в березні, квітні й навіть на початку травня 1923 р. При цьому кількість новобранців, котрі мали прибути в повітові команди поповнення, була доволі великою. Наприклад, у Самборі на 5 березня з запланованих 107 призовників у цих командах було зафіксовано лише 15 осіб. Аналогічною була ситуація у Стрийському, Жидачівському, Золочівському, Радехівському, Збаразькому й інших повітах⁶³. До початку травня 1923 р. призов в основному було завершено.

На тлі призовної кампанії відбулася подія, яка визначила долю Східної Галичини до самого початку Другої світової війни: 15 березня 1923 р. Рада

⁵⁷ Громадський вісник. – 1923. – 11 лютого. – С.7; 23 лютого. – С.5.

⁵⁸ У перший день призову на Косівщині ніхто з новобранців до повітових команд поповнення не прибув. Власті розпочали примусовий набір із використанням військових, які вилучували новобранців по лісах та інших схованках. При цьому в с. Микитинець «на покриття коштів експедиції забрано в кожного з батьків по пів сонтара збіжа», а у с. Хімчин «виносила аналогічна «контрибуція» по 1 сонтарі сіна і по 1000 марок на «свента» для жовнірів» (див.: Дописи з краю (Бранка, реєстрація, карні експедиції, господарка поліції і війська) // Громадський вісник. – 1923. – 15 лютого. – С.5).

⁵⁹ Там само. – 1923. – 23 січня. – С.7.

⁶⁰ Про обставини проведення призову у Снятинському повіті преса повідомляла: «Значна часть новобранців з північної частини повіта, около 100 людей, ще перед бранкою «виемігрували» за Збруч і на Буковину. З полудневих сіл коло 30 людей опинилося на Чехо-Словаччині, решта біля 700 хлопців криється по лісах». Аналогічна інформація наводилася стосовно Косівського повіту (див.: Громадський вісник. – 1923. – 13 лютого. – С.3; 1 марта. – С.7).

⁶¹ ДАЛО. – Ф.243 а. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.49 зв.

⁶² Виступ рекрутів в повіті Тарнопольськім // Українське життя. – 1923. – 11 лютого. – С.3.

⁶³ Громадський вісник. – 1923. – 11 лютого. – С.7; 21 лютого. – С.5; 28 лютого. – С.5–6; 14 березня. – С.5; 20 березня. – С.3.

амбасадорів визнала належність регіону до Польщі. Це автоматично перетворило східногалицьку проблему з міжнародної на суто внутріпольську справу й, за словами Р.Тожецького, «стало поворотним моментом у житті галицького суспільства»⁶⁴. Відтепер продовження проведення призову стало цілком правомочним, попри численні зловживання й порушення.

Таким чином, у результаті проведення першого загального призову у Східній Галичині до лав польської армії було мобілізовано 24 859 українців («русинів»), що становило 73,65% від усіх новобранців зі Станіславського, Тернопільського і 21 повіту Львівського воєводств. Станом на 1 травня 1923 р. у війську служило 24 517 «русинів» і 18 744 «українців» (відповідно 9,59% і 7,33%). Загалом у польській армії перебували 43 261 особа українського походження, або 16,92% загальної чисельності збройних сил⁶⁵. Для більшості з них військова служба виявилася не виконанням обов'язку, а вимушеною повинністю. За словами українського посла у сеймі, це для українців було «найтрагічнішим, просто незносним тягарем»⁶⁶.

Попри різні суб'єктивні/об'єктивні чинники, українці поступово сформували позитивний образ українця-військовослужбовця та створили собі добру репутацію в очах офіцерів⁶⁷. Позитивні відгуки публікувалися й у пресі. Так, у 1926 р. газета «Український революціонер», покликаючись на німецький часопис «Danziger Neuste Nachrichten», повідомляла: «Зачудовання мусять викликати звістки про те, що білоруси і українці, втягнені здебільша до познанських полків, є як виказалось добрими польськими жовнірами, яким можна довірити і які без вагання йдуть за своїми полководцями»⁶⁸.

Аналіз джерел та дотичних наукових розвідок дає підстави зробити певні висновки:

1. Від початку створення польської армії восени 1918 р. військово-політичне керівництво країни не розглядало терени Східної Галичини як джерело поповнення військ з огляду на польсько-українську війну, а після її закінчення – невизначений державно-правовий статус цих територій. Саме ця обставина, а також несприятлива воєнно-політична ситуація (польсько-більшовицька війна) стали перешкодою для проведення влітку 1920 р. першого загального призову на теренах Східної Галичини. Поодинокі випадки призову українців до польської армії були здебільшого результатом насильницьких і протиправних дій місцевої адміністрації.

2. Упродовж 1918–1921 рр. керівництво Польщі, прагнучи інтегрувати території колишньої Австро-Угорської монархії, готувало правове підґрунтя для залучення українців, як і представників інших національностей, до служби в польській армії.

3. Перший призов, ініційований державною владою восени 1922 р., відбувся на тлі невизначеності юридичного статусу території Східної

⁶⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska... – S.6.

⁶⁵ Krotofil M. Ukraińcy w Wojsku Polskim... – S.128.

⁶⁶ Sprawozdanie stenograficzne z 193 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 3 kwietnia 1925 r. – Warszawa, 1925. – S.67.

⁶⁷ Stawecki P. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej. – S.30–31.

⁶⁸ Русин добри жолнеж // Український революціонер. – 1926. – 10 липня. – №1. – С.3–4.

Галичини, що суперечило нормам міжнародно-правових документів. Це, а також небажання українців служити в армії Польщі, яку вважали винуватцем втрати державності, спонукало багатьох новобранців усіма можливими способами уникати мобілізації: вони переховувалися, тікали за кордон або ж удавалися до самотравмування, про що неодноразово повідомляла місцева поліція.

The article analyzes the preparation and performance of the first conscription in Eastern Halychyna, organized by military and political authorities. The author shows the difficulties of the campaign and the attitude to newcomers in Polish armed forces.

Keywords: *Eastern Halychyna, Poland, Polish armed forces, conscription, "volunteers", district recruitment team.*

Р.Я.ГЕНЕГА *

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ У ЛЬВОВІ (1944–1953 рр.)

Простежується утвердження радянського режиму у Львові крізь призму зміни етимології міських назв. Проаналізовано процес створення нового генерального плану, основні напрями розвитку радянського Львова. Показано шляхи формування нового соціального простору.

Ключові слова: *Львів, львів'яни, архітектура, генеральний план міста, вулиці, перейменування, соціальний простір.*

Кожна нова влада, яка приходила до Львова намагалася якнайшвидше адаптувати його до своїх політичних умов. Ці процеси не проходили безслідно, вони залишили по собі певні особливості, які сприяли створенню неповторного міського колориту, що вилилось в утвердженні Львова як мультикультурної столиці Галичини. Серйозно вплинула на формування міського простору і радянська окупація, подекуди започаткувавши такі соціальні зміни, що з боєм відгукуються у Львові і дотепер. Еволюція впроваджень радянських нововведень, їхня мотивація і досі привертають увагу дослідників. У різний час до цієї проблеми зверталися такі знані дослідники, як Б.Мельник¹, Я.Грицак², Б.Черкес³, С.Дяк⁴, І.Лемко⁵, В.Михалик, Г.Бегляров, І.Мельник, Р.Масик⁶. Висвітлюючи різні аспекти міської історії, шановані автори тією чи іншою мірою торкалися і теми радянського соціального простору. Але саме в такій конотації дана проблема не розглядалася. Насамперед нас цікавить візуальне, зорове бачення тих перетворень, що здійснювалися через широке використання ідеологічної скульптури, специфічних архітектурних впроваджень, зміни в топонімії міста.

На початках нова влада не дуже замислювалася над соціальним сприйняттям Львова. Мало того, вона не дуже точно орієнтувалася в міській етимології. Так, вересневий випуск газети «Вільна Україна» за 1944 р. відкриває стаття доктора історичних наук, професора М.Петровського під промовистою

** Генега Роман Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*

E-mail: r_genega@yahoo.com

¹ Мельник Б.В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова: XIII–XX ст. – Л., 2001. – 128 с.

² Грицак Я. Конструювання національного міста // Критика. – Ч.1/2 (111/112). – 2007. – Січень – лютий. – С.13–17.

³ Черкес Б.С. Архітектурні трансформації ідентичності історичного Львова // Досвід та перспективи розвитку міст України. – Вип.11. – К., 2006. – С.79–91.

⁴ Дяк С. Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проєкт та його урбаністичне втілення // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.9/10: Patria / За ред. В.Кравченка. – Х., 2008. – С.75–86.

⁵ Лемко І., Михалик В., Бегляров Г. 1243 вулиць Львова. – Л., 2009. – 528 с.

⁶ Мельник І., Масик Р. Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова. – Л., 2012. – 320 с.

назвою – «Богдан Хмельницький» з фотографією львівського пам'ятника польському королеві Янові Собеському, ззовні трохи схожого на київський пам'ятник Б.Хмельницькому⁷.

Уже згодом розібравшись у ситуації, було виділено декілька пріоритетів, на які радянські можновладці звертали особливу увагу. По-перше – перебудова міста на основі нового генерального плану розвитку Львова за зразком інших радянських міст; по-друге, повна зміна топоніміки міста (назв районів, вулиць, готелів, кінотеатрів тощо); і по-третє, усі тогочасні нововведення мали мати чіткі ознаки радянського стилю, що, на думку комуністичних будівничих, повинно вигідно вирізняти їх від попередників.

Усі зміни у місті патрунувала й контролювала комуністична партія. Під час однієї з перших сесій Львівської міської ради, на початку 1945 р., присутній там перший секретар Львівського обласного комітету КП(б)У І.Грушецький накреслив орієнтири на 1945–1946 рр. За цей час Львів мав перетворитися не тільки у промисловий, але й у новий політично-культурний центр⁸. Першим кроком у цьому напрямку, з огляду на вказівку І.Грушецького, було рішення міськвиконкому відразу ж зобов'язати власників будинків, крамниць, будинкоуправлінь негайно зняти старі вивіски, розпорядження, плакати й оголошення, незалежно від мови якою вони були написані⁹ і замінити їх новими, радянського зразка.

Надалі архітектурно-художнє оформлення міста мало контролювати Управління головного архітектора Львова, що функціонувало при виконкомі Львівської міської Ради депутатів. Також управління надавало земельні ділянки для будівництва, контролювало планування, забудову. Головним архітектором міста влада призначила росіянина А.Натальченка, інваліда війни, який доти працював у Москві¹⁰. На початку жовтня 1944 р. до Львова прибув і його довоєнний головний архітектор, а тепер головний архітектор Харкова – О.Касьянов, попередні здобутки якого мали стати фундаментом при складанні нового генерального плану¹¹. Запрошення А.Натальченка та О.Касьянова було своєрідною декларацією намірів нової влади, встановлення певних пріоритетів, що визначали рівень міста у загальносоюзній шкалі радянських цінностей. Якщо говорити про національний склад управління в цілому, то на 90% воно складалося з росіян. Решта припадала на українців зі сходу республіки та євреїв. Місцевих архітекторів, як впливає з річного звіту головного архітектора за 1946 р., в управлінні не було¹².

Слід зауважити, що, як виняток, місцеві інженери працювали в інших архітектурних конторах міста. На момент звільнення Львова від нацистів у місті перебувало 62 архітектори, більшість з яких працювала в різних комунальних організаціях – обласному відділі у справах архітектури, обласній архітектурно-проектній конторі, архітектурно-модельній майстерні. З названої кількості

⁷ Вільна Україна (Львів). – 1944 р. – 2 вересня.

⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.76. – Арк.31.

⁹ Там само. – Ф.6. – Оп.2. – Спр.35 в. – Арк.1.

¹⁰ Там само. – Ф.Р-1660. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.5.

¹¹ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.368.

¹² Там само. – Ф.Р-1660. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.1–6.

більшість (48 осіб) становили поляки, які потроху виїжджали в Польщу. До загального числа архітекторів входило і 6 місцевих українців¹³, серед яких відомі галицькі архітектори Є.Нагірний та М.Мікула. Місцевим архітекторам не довіряли – забороняли використання місцевого досвіду будівництва, звинувачували в модернізмі, конструктивізмі та інших гріхах, які нібито були несумісні з принципами радянської архітектури¹⁴.

Оперуючи наявним інженерним ресурсом, виконком Львівської міської ради видав розпорядження від 29 вересня 1944 р. про «реконструкцію центру міста Львова». Воно передбачало, в перехідний період протягом 1944–1945 рр. (на час розробки генерального плану), змінити архітектурне оформлення центральної частини міста і прилеглих до неї площ, магістралей і вулиць. Насамперед зміни стосувалися будинків на вулицях – 1 Травня, Коперніка, Казимира, Рутовського, Підвальной, Академічній, Городоцькій, Жовківській, Вокзальному бульварі та площах – Магістрату, Марійській, Академічній, Краківській, Галицькій, Вільчевського, Старому Ринку. Їх фасади до 1 січня 1945 р. мали бути тільки відреставровані й наново пофарбовані. Значно гірша доля чекала на синагогу та будівлі №7 і 10 на площі Теодора, які мали бути зруйновані. Знесенню підлягав будинок №29 на Краківській площі (тепер Ярослава Осмомисла), а також декілька будинків на пл. Голуховських (тепер Торгова). Чимало будівель планувалося знищити на вул. Божничій (тепер Сянська), №1, 16, 22 та Сонячній (тепер П.Куліша), пл. Пруса (тепер вул. І.Франка), Овочевій (тепер не існує), Штерншуса (тепер Підмурна). Люди, які мешкали в перелічених будинках, мали бути переселені, а на їхньому місці постати – центральна міська площа для проведення «революційно-громадських міроприємтів і парадів частей Червоної армії», зазначалося в постанові¹⁵. Архітектурний проект рішення щодо площі мав бути готовий до 15 січня 1945 р. При виконанні підготовчих робіт з 15 лютого до 1 травня 1945 р. планувалось розібрати, на місці нової площі, 11 пошкоджених будинків загальною площею 26 890 тис. кубометрів. Це не враховуючи кількох заселених будинків, які також підлягали знесенню. У дусі тоталітаризму, з ініціативою про стислі терміни робіт виступили трудові колективи газового та нафтоперегонного заводів¹⁶.

Наступним кроком виконкому стало зобов'язання головного архітектора А.Натальченка приступити до складання генерального плану реконструкції Львова. Із цією метою у травні 1945 р. при управлінні головного архітектора було створено архітектурно-проектну майстерню – «Львівпроект»¹⁷. Основні завдання новоствореного органу полягали у забезпеченні львівських реконструкцій та новобудов архітектурними проектами й кошторисами. Саме архітектори «Львівпроекту» стали основними виконавцями генерального плану Львова. Для кращої координації роботи у червні 1945 р «Львівпроект» створив у своїй системі спеціальну проектну групу, яка займалася виключно

¹³ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.66.

¹⁴ Там само. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.2 а – 3; Спр.16. – Арк.23–24.

¹⁵ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.41–42; Спр.79. – Арк.98.

¹⁶ Там само. – Спр.58. – Арк.271.

¹⁷ Там само. – Ф.Р-1660. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1.

створенням генерального плану міста. Дефіцит архітекторів планували поповнити шляхом «рекрутування» в Росії та Сходу України. Одним з перших архітекторів, запрошених до Львова, став ідеологічно перевірений і доволі досвідчений дніпропетровець Г.Швецько-Вінецький. На нього й було покладено завдання розробити генеральний план міста Львова.

Орієнтуючись на «лінію партії», Г.Швецько-Вінецький висунув концепцію, в основу якої була покладена індустріалізація, а відтак, саме на її основі почали укладати перспективні плани розвитку міста. Часові рамки втілення генерального плану обмежувались п'ятнадцятьма роками. Саме за цей період планувалося перетворити Львів у «грандіозне радянське місто»¹⁸. Для здійснення цього задуму передбачалося створити величезну вулицю-проспект, взявши за основу центральну вулицю 1-го Травня (тепер просп. Свободи). Вулицю мали розширити і продовжити на південь до теперішньої пл. Петрушевича (там планували збудувати театр російської драми) та на північ через залізничну колію (сучасна 700-річчя, аж до вул. Липинського). За словами ініціатора таких перетворень, архітектора Г.Швецько-Вінецького, це мав бути великий стержень міського зв'язку Львова. Не забули зодчі і про велику міську площу для парадів та різних святкових подій. На їхню думку, найкраще місце для неї – територія тодішнього Краківського ринку (за оперним театром)¹⁹. Були в генеральному плані і доволі екстравагантні рішення. Наприклад, планувалося прорити канал через Брюховичі, з'єднавши річки Дністер, Віслу та Дніпро і таким чином забезпечити зростаючі потреби львівської промисловості в матеріалах²⁰.

Уже під кінець року, 22 жовтня 1946 р., «генеральну схему м. Львова» було затверджено виконкомом Львівської міської ради, але не вищим державним керівництвом. Відбулося декілька обговорень проекту на міській конференції архітекторів, в результаті чого він набрав більш чітких образів. Як і передбачалося, наріжним каменем майбутнього розвитку Львова мала стати індустріалізація, орієнтована на точне та середнє машинобудування. Поруч з цим значна увага приділялася легкій промисловості та виготовленню будівельних матеріалів. Індустріалізація повинна була розвиватися у трьох напрямках – північно-східному (Замарстинів – Знесення), південно-східному та західному (Городоцька – Ільницька – Левандівка). У зв'язку з цим загальний архітектурний план Львова передбачав певну ексцентричність розвитку на південь. Згідно з демографічними розрахунками, передбачалось, що з 500 тис. майбутнього населення міста 76 тис. будуть залучені у промисловості. Важливим містоутворюючим фактором мав стати канал, від ідеї будівництва якого так і не відмовилися, а лише констатували необхідність належних розрахунків²¹. На кінець 1951 р. генеральний план так і не було затверджено. Відсутність його негативно відбивалася на реконструкції та забудові міста. Окрім цього, частина розділів плану явно застаріли, і вимагали серйозного доопрацювання. У зв'язку з цим траплялися випадки самовільного перепланування деяких

¹⁸ ДАЛО. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.6.

¹⁹ Там само. – Арк.15–16.

²⁰ Там само. – Арк.10.

²¹ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.208. – Арк.49–51.

проектів забудовниками²². Проте, хоча генеральний план і не затвердили, львівські архітектори при плануванні будівництва намагалися дотримуватись задекларованих у ньому напрацювань.

Паралельно з дискусіями навколо генерального плану влада впроваджувала нові принципи радянської візуалізації Львова. За порівняно короткий відрізок часу місто мало замінити назви вулиць та позбутися таких рудиментів попередньої епохи, як пам'ятники. Таким чином, хоча б зовні відповідаючи радянській концепції містобудування. У порівнянні із перерахованими вище архітектурними змінами, перейменування видавалися простими і легкими у виконанні, хоча згодом їхня остаточна реалізація затягнулася на десятиліття.

Перейменування мало здійснюватись одночасно у чотирьох районах, назву яких Львів отримав ще до війни – Сталінському, Червоноармійському, Залізничному та Шевченківському. Трохи згодом, 5 квітня 1951 р., вийшов указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про утворення в місті Львові п'ятого – Ленінського району». Аналогічну постанову виконкому датовано 24 квітня, що ще раз засвідчує несамостійність у прийнятті рішень міськвиконкомом. Ленінський район мав стати центральним у місті за рахунок розукрупнення Сталінського, Залізничного та Червоноармійського²³. Як влучно зауважив відомий львівський дослідник Б.Черкес, у назвах районів було відображено основні символи й міфи, які радянська влада збиралася запровадити у Львові. Зокрема, утвердження нової влади на основі армії та пролетаріату під егідою українізації²⁴. Яскравим прикладом такої «українізації» була спроба у 1947 р. змінити українську топоніміку Червоноармійського та Залізничного районів на російську з українською транскрипцією. Проти цього різко виступив навіть Я.Галан, відомий своїми проросійськими переконаннями. На міській нараді інтелігенції Львова, що відбулася у січні 1947 р., він публічно розкритикував рішення про перейменування, назвавши його безглуздом, науково необґрунтованим та політично неправильним²⁵.

Про пріоритетність зміни назв вулиць свідчить спільна постанова міської ради та міськкому КП(б)У від 30 серпня 1944 р. Згідно з нею, упродовж п'яти днів належало зняти всі без винятку таблички і вказівники вулиць німецькою мовою та до 30 вересня замінити їх на українські згідно зі встановленим зразком. Назви вулиць подавалися станом на червень 1941 р.²⁶ Слід зазначити, що у 1939–1941 рр. радянська влада, не відчувуючи себе надто впевнено у Львові, перейменувала тільки одинадцять вулиць²⁷. Значним стримуючим елементом у даному випадку було польське населення міста. Тому запропоновані на той час назви вулиць скромно нагадували львів'янам про недавню окупацію – 17 Вересня, Жовтнева, Радянська, 1 Травня тощо. Не було навіть вулиці Леніна – основи основ будь-яких більшовицьких починань.

²² Там само. – Спр.451. – Арк.41.

²³ Там само. – Спр.424. – Арк.99–101.

²⁴ Черкес Б. Архітектурні трансформації ідентичності історичного Львова. – С.82–83.

²⁵ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.2. – Спр.79. – Арк.96.

²⁶ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.35 а. – Арк.12.

²⁷ Там само. – Спр.8. – Арк.542.

На час другого приходу більшовиків ситуація кардинально змінилася. Тепер нова-стара влада була впевнена в собі і поводитися більш прямолінійно. Зважаючи на повсякденну потребу львів'ян в комунікації, в якій назви вулиць відігравали ключову роль, їхня заміна на радянський лад видавалася першочерговою. Назви вулиць, які були у всіх на слуху, повинні були створювати ілюзію непохитності радянського режиму, стверджувати безповоротність комуністичних ініціатив. Тому такою важливою справою займався не виконком міськради, а спеціально створена комісія при міськкомі КП(б)України. Міській раді залишалося тільки затверджувати сформовані без них пропозиції.

Формально при міськвиконкомі постійно діяла депутатська комісія по перейменуваннях, до якої входили знані у Львові науковці та вчені. Слід зауважити, що до складу комісії чи радше бригади, як її ще тоді називали, в основному входили україномовні депутати міськради Л.Левицький, М.Рудницький, В.Петльований та інші, які, проте, ніяк не могли впливати на прийняті міськкомом КП(б)У рішення. Усе, що їм залишалося – затверджувати назви вулиць, подані згори, подеколи навіть заднім числом²⁸.

Перейменування здійснювались поступово, у кілька етапів. У той час у Львові налічувалося 990 вулиць²⁹. Уже наприкінці грудня 1944 р. вийшла перша постанова виконкому (№449) про перейменування. Було вирішено переглянути назви 140 вулиць, з яких 75 отримали нові, а у 65 назви поки що залишили без змін. Звертає на себе увагу той факт, що попри поспіх і аврал, у пресі постанова №449 «Про перейменування вулиць у м. Львові» з'явилася тільки 13 березня 1945 р.³⁰

Запропоновані чиновниками нововведення базувалися в основному на російській етимології, тому важко сприймалися місцевим населенням. Під час першого етапу перейменувань частка російських назв складала близько 60%. Перевага надавалася іменам радянсько-російських письменників, державним діячам та географічним назвам метрополії. Показово, що станом на 1944–1945 рр., радянське керівництво з обережністю підходило до використання в назвах львівських вулиць імен героїв війни, попри їх чільне місце в радянській ідеології. Із 75 нових назв даній проблемі було присвячено тільки 4 вулиці – Марченка, Ватутіна, Гвардійська, Партизанська. Натомість на честь героїв громадянської війни було названо 6 вулиць (Дзержинського, Котовського, Чапаєва, Пархоменка, Боженка, Щорса). Серед українських (16 назв) переважали географічні – Чернігівська, Полтавська, Донецька, Дніпровська, Дністровська тощо. Незначна частка назв була нейтральною (Вокзальна, Театральна, пл. Липнева тощо).

Другу чергу перейменувань було здійснено 30 жовтня 1945 р. (постанова №708). В цілому було змінено назви 93 вулиць, а 20 залишено зі старими³¹. Нові зміни були дещо збалансованішими порівняно з першою хвилею перейменувань. Радянські назви становили 53%. Натомість українським (Харківська,

²⁸ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.403. – Арк.5.

²⁹ Там само. – Спр.63. – Арк.222.

³⁰ Вільна Україна. –1945. – 13 березня.

³¹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.62 д. – Арк.93–96.

Каховська, Ніжинська, Глібова) відводилось близько 11%. Значно зросла частка нейтральних і старих українізованих назв – 24%. Влада свідомо обмежувала використання української етимології в нових назвах, удавшись до неповної українізації радянських (російських) назв.

Третя черга перейменувань, одна з найбільших, відбулася 25 жовтня 1946 р. (постанова виконкому №1132). Нові назви одержали 374 вулиці³². Аналіз їх показує, що порівняно з попередніми роками частка радянських і російських назв зменшилася до 30%. Серед українських (11%) знову ж таки переважали географічні назви з незначними вкрапленнями на честь культурно-мистецьких діячів. Натомість дещо зросла частка назв на честь діячів світового комуністичного руху – 3%. І найбільшу групу вулиць (близько 65%) було названо відносно нейтрально (Горішня, Вузька, Мучна, Пряма, Колумба тощо).

Після масштабних перейменувань 1944–1946 рр. протягом чотирьох наступних років назвами львівських вулиць особливо ніхто не займався. Виняток становили перейменування, пов'язані із знаковими чи резонансними подіями більшовицького режиму, які траплялися не так уже й часто. Так, з нагоди 30-річчя «ленінсько-сталінського комсомолу», 28 жовтня 1948 р., з ініціативи першого секретаря львівського обкому ЛКСМУ І.Чирви було перейменовано вул. Сонячну Шевченківського району на ім. Н.Ботвівна – комуністичного підпільника, розстріляного польською поліцією в 1925 р.³³

Згодом, у лютому 1949 р., із нагоди 375-ї річниці виходу першої друкованої книги в Україні – московського друкаря Івана Федорова, вул. Бляхарську (де нібито знаходилася його друкарня) було перейменовано на ім. І.Федорова. А вже існуючу вул. Івана Федорова (колишня Гродзицьких) перейменовано на вул. Друкарську. Окрім цього, до 15 березня 1949 р. мав бути виготовлений проєкт меморіальної дошки на честь І.Федорова, яку збиралися встановити на будинку друкарні. Вивіски з новими назвами вулиць мали бути замінені на будинкових ліхтарях у десятиденний термін³⁴.

Появу нової вулиці спричинила також трагічна смерть відомого радянського публіциста Я.Галана. Уже невдовзі після його загибелі 28 жовтня 1949 р. відбулося засідання постійної депутатської комісії Львівської міської ради з питань культури і народної освіти, на якому було вирішено клопотати перед виконкомом назвати одну з вулиць або площ Львова іменем Я.Галана, а також встановити на будинку, де мешкав письменник, меморіальну таблицю³⁵. Через два місяці, у січні 1950 р., виконком Львівської міської ради ухвалив рішення «Про увіковічення пам'яті письменника-публіциста Ярослава Галана». Відповідно, на будинку №46/б на вул. Стрийській та будинку №18 на вул. Гвардійській, в яких проживав Я.Галан, мали встановити меморіальні дошки, а на могилі – спорудити пам'ятник. Із цією метою оголосили конкурс на проєкт монумента і виділили кошти в розмірі 50 тис. руб. Окрім цього, у

³² Там само. – Спр.209. – Арк.95–106.

³³ Там само. – Спр.283. – Арк.51–52.

³⁴ Там само. – Спр.314. – Арк.70.

³⁵ Там само. – Спр.347. – Арк.128.

Залізничному районі міста вул. Браєрівську перейменували на ім. Я.Галана³⁶. Дружині письменника – Марії Кротковій – виконком надав трикімнатну квартиру письменника (63 кв. м житлоплощі) на вул. Гвардійській, 18/10, у довічне користування, без права ущільнення та вилучення³⁷.

Остання, четверта за ліком, хвиля великих вуличних перейменувань відбулася у вересні 1950 р. Згідно з постановою виконкому Львівської міської ради №1158 від 14 вересня 1950 р. «Про перейменування вулиць і площ міста Львова», попередні рішення виконкому щодо перейменувань вулиць були частково змінені та доповнені. Зокрема, незначні зміни торкнулися рішень від 29 грудня 1944 р. №449, від 30 жовтня 1945 р. №708, від 25 жовтня 1946 р. №1132, а також рішень від 28 жовтня, від 22 лютого 1949 р. №213 і 17 січня 1950 р. №42. В цілому було перейменовано 245 вулиць і площ міста. Перше місце, як і в попередні рази, посідали радянські назви – 42%; на другому місці – 31% нейтральні назви. Примітно, що вдвічі до 25%, порівняно з попередніми перейменуваннями, зросла частка українських назв. Цього разу вони включали не тільки географічні, але й деякі історичні назви, утворюючи тим самим певні етапи розвитку та формування української радянської ідеології. Для прикладу, близько десяти вулиць стосувалися історії Русі (Щекавицька, Дулібська, Древлянська, Полянська, Сіверянська, Тиверська, Вічева тощо). Дванадцять вулиць відображали історію козаччини та Коліївщини (Наливайка, Сулими, Д.Гуні, І.Гонти, Пушкаря, пл. Коліївщини та ін.). Ще десять вулиць відображали участь українців у війні (Червона, Кожедуба, Руднева, Танкістів). Знайшла своє відображення у назвах вулиць повоєнна відбудова, у зв'язку з чим у місті появились такі вулиці, як Склязоводська, Інструментальна, Колгоспна, Трактористів, Урожайна, Учителівська та ін. У цей час у Львові з'являється вул. І.Франка, культ якого почали формувати на рівні з Т.Шевченком. Шляхом об'єднання окремих вулиць Тимірязєва, Чернишевського, Червоноармійська, пл. Пруса і аж до площі Возз'єднання було утворено величезну вулицю, названу на честь І.Франка. Окрім того, верхня вул. Тимірязєва отримала назву Івана Франка Бічна і тепер нараховувала 41 номер. Відповідно було замінено і нумерацію будинків на новоутвореній вулиці Івана Франка, яка тепер починалася від пл. Возз'єднання і нараховувала 159 номерів³⁸.

У наступні роки і аж до кінця свого існування радянська влада вже не змінювала назви вулиць десятками, застосовуючи в основному точкові перейменування. Насамперед це стосувалося вулиць, котрі якимось чином зберегли свої назви під час попередніх змін, а також при будівництві нових кварталів, чи появи нових героїв. Для прикладу, наприкінці серпня 1951 р. виконком прийняв рішення про будівництво головного корпусу Львівського державного ветеринарно-зоотехнічного інституту на розі вулиць Марченка - Пекарської, 50. При цьому вул. Марченка було продовжено від вул. Чкалова аж до Пекарської³⁹. У кінці грудня 1952 р. з'явилося ще одне рішення викон-

³⁶ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.358. – Арк.131.

³⁷ Там само. – Спр.448. – Арк.230.

³⁸ Там само. – Спр.382. – Арк.83.

³⁹ Там само. – Спр.442. – Арк.101.

кому №1709 «Про часткову заміну рішення Львівської міської ради депутатів трудящих від 25.10.1946 р. №1132 «Про перейменування вулиць і площ міста Львова». Перейменувати колишню вулицю Кресову на вулицю Хімічну, що в Шевченківському районі Львова⁴⁰.

Із розвитком міста виникала потреба у проектуванні нових вулиць. Одним з перших проєктів було здійснено на початку червня 1953 р. в урочищі Кульпарків-1, що на околиці Львова. Даний район планували віддати під індивідуальну забудову. Новоутворені п'ять вулиць вписувалися в загальний ансамбль міста, ділячи район на чіткі квадрати. Наявність у районі лікувальних установ, до певної міри обумовлювало назви вулиць. Саме тому на початковому етапі планувалося надати вулицям назви на честь людей, пов'язаних із радянською медициною – С.Боткіна, М.Семашка, М.Бурденка, Л.Пастера, М.Гамалії. Останній частково був пов'язаний з Україною, оскільки деякий час проживав у Одесі. Це робило нові назви більш адаптованими і виваженішими для сприйняття місцевими мешканцями. На жаль, цей погляд не знайшов підтримки в міськвиконкомі, тому наступний проєкт, який і було затверджено, уже не передбачав у назвах жодного українського елемента. Мало того, запропоновані назви явно вказували на етнічну та ідеологічну перевагу прибульців. Відтепер район Кульпарків-1 отримав такі вулиці: С.Боткіна, Черепанових, Шухова, Кулібіна, Костичива⁴¹. Мабуть, влада таким чином формувала лояльність до потрібних назв серед місцевого населення.

Окрім зміни назв вулиць, нагальною проблемою того часу було встановлення табличок з новими найменуваннями вулиць та впорядкування нумерації будинків. Старі назви вулиць було знято, а нові ще не встановлено, що спричиняло плутанину серед мешканців. Тому, починаючи з 1944 р. планувалося виготовити 2000 бляшаних табличок (70x18 см, білого кольору із темно-синіми буквами заввишки 9–5 см⁴²) з новими назвами загальною вартістю 28 тис. руб.⁴³ Попри скромні потужності, замовлення отримала Львівська граверна фабрика «Укрполіграфтресту». Зважаючи на стислі терміни виконання і реально оцінюючи свої можливості, керівництво фабрики спробувало зменшити замовлення вдвічі. Натомість колектив зобов'язали працювати у дві зміни, установивши норму – 40 табличок щоденно на 1 робітника. Станом на 1 лютого 1945 р. над замовленням працювало тільки 2 робітники, які виготовили 70 табличок, в основному для забезпечення центральних вулиць – В.Леніна та Й.Сталіна. Згодом кількість робітників було збільшено до 5 осіб, а їхній робочий день – до 12 год.⁴⁴ На кінець червня 1945 р. тільки на 202 вулицях було замінено вивіски (720 шт.) з новими назвами. Ще 150 вулиць мали отримати їх (250 шт.) до жовтня 1945 р.⁴⁵

У жовтні 1945 р. на другу чергу перейменувань з міського бюджету було виділено 150 тис. руб.⁴⁶ Більша частина коштів ішла на заміну табличок –

⁴⁰ Там само. – Спр.533. – Арк.231.

⁴¹ Там само. – Спр.568. – Арк.302–305.

⁴² Там само. – Спр.35 б. – Арк.297.

⁴³ Там само. – Спр.63. – Арк.222.

⁴⁴ Там само. – Спр.63. – Арк.222–222 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.58. – Арк.270.

⁴⁶ Там само. – Спр.62 г. – Арк.246.

ці роботи планувалося завершити до чергових «жовтневих свят» у листопаді 1945 р. Назви вулиць мали вивішувати на спеціальних будинкових літтарях. Але справа із заміною табличок і надалі просувалася повільно – не вистачало матеріалів, потужностей і робітників. Львівська міська рада навіть зверталася по допомогу до місцевого політехнічного інституту з проханням надати заводу «Емаль» 5 кг окислу заліза для виготовлення білої емалі, якою покривалися таблички перейменованих вулиць⁴⁷. У наступні роки справа із заміною табличок і надалі просувалася повільно. Станом на 1947 р. із 800 перейменованих вулиць вивіски було замінено тільки на 720 (1350 штук)⁴⁸. Тому ще до середини 1950-х рр. поряд з новими офіційно вживалися старі назви вулиць. Для прикладу, у генеральних планах (схемах) садибних ділянок, які видавало обласне інвентаризаційне бюро 1950 р., радянські назви дублювалися попередніми, причому останні писалися на початку великими літерами, а вже потім зверху дрібнішими – назва вулиці після перейменування (вул. Кенчинського – Федьковича)⁴⁹.

Слід зауважити, що певні зміни торкнулися і нумерації будинків. Відтепер на львівських спорудах з'явилося число «13», котре до приходу радянської влади як номер не використовувалося. Попереднє керівництво міста дослухалося до побажань громадян, які бачили у цих цифрах якийсь інший, містичний, смисл, і не застосовували їх для позначення будинків чи нумерації машин. Навіть номер «12 а», що міг викликати подібні асоціації, не дуже шанувався, тому перевага надавалася «11 а». Такі рішення попередників нова влада затаврувала, визнавши «буржуазними пережитками», і сміливо запровадила номер «13» для нумерації будівель. Через два місяці після оприлюднення відповідної постанови на заводі «Емаль» було виготовлено нові емальовані таблички, а «13» надовго увійшло у життя та побут львів'ян⁵⁰.

Ще один напрям, який не менш активно сприяв формуванню радянського обличчя Львова, передбачав відкриття пам'ятних дошок, арок тощо. Упродовж 1944–1950 рр. через значні затрати, трудомісткість будівництва нових монументів, влада обмежувалася встановленням меморіальних дошок, пам'ятних знаків, дешевих гіпсових статуєток, дерев'яних арок тощо. Уже в листопаді 1944 р. виконком Львівської міської ради звернувся до міжобласної контори «Головпостач» із проханням виділити художньому фонду 1 т гіпсу для оформлення міста до «жовтневих свят»⁵¹. Невдовзі виготовлені з цього матеріалу скульптури з'явилися у сквері, що по вул. Сталіна, Герцена, а також на багатьох дитячих майданчиках⁵². Усі парки і сквери Львова прикрашали вази для квітів, також виготовлені з нетривкого матеріалу. Наступного, 1945 р., у місті встановили меморіальні дошки російському імператорові Петрові I та генералові О.Брусилу, тим самим відбулась своєрідна реабілітація самодержця

⁴⁷ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.313.

⁴⁸ Там само. – Спр.233. – Арк.11–13.

⁴⁹ Там само. – Спр.380. – Арк.14.

⁵⁰ Там само. – Спр.382. – Арк.83; Спр.389. – Арк.56.

⁵¹ Там само. – Спр.1. – Арк.249.

⁵² Там само. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.15.

й дореволюційного воєначальника, тоді як українці своїх дожовтневих героїв згадувати не могли⁵³.

«Правильному» образу Львова мала сприяти також Тріумфальна арка перемоги авторства В.Афанасьева, яку планувалося збудувати в 1945 р. на вул. Городоцькій, неподалік від головного вокзалу. Основне призначення – піднесення морального духу радянських військ, які поверталися з переможеної Німеччини⁵⁴. Споруду було спроектовано з дерев'яних дощок завтовшки 40 мм, які кріпилися на 8-метрових стовпах і були оббиті фанерою. На її оформлення в липні 1945 р. витратили 25 м червоної тканини⁵⁵. Оздоблена портретами радянських вождів, лозунгами і плакатами, арка мала створювати відчуття «свого» міста, плекати й підтримувати почуття радянського патріотизму. Імовірно, будівництво завершили тільки в 1946 р., адже на кінець жовтня попереднього року споруда ще не була готова, проєктанти вимагали додаткових асигнувань (20 тис. руб.)⁵⁶.

Наступною подією, увічненою постановою виконкому Львівської міської ради, було вшанування «жертв» робітничої демонстрації 16 квітня 1936 р. у місті. З цієї нагоди, не пізніше 7 листопада 1947 р., мали збудувати пам'ятник на могилі В.Козака, що на Янівському кладовищі. Також до 20 червня 1947 р. належало встановити меморіальну дошку на вул. Академічній (просп. Шевченка), де загинув В.Козак та пл. Воз'єднання, де проходила демонстрація⁵⁷.

У липні 1953 р., напередодні відзначення 300-річчя «воз'єднання», обласне управління культури вирішило вшанувати меморіальними дошками декілька пам'ятних місць, пов'язаних із перебуванням на Львівщині російсько-українського війська в 1655 р. Це – пл. Б.Хмельницького, де перебував командний пункт, залишки укріплень на Княжій горі, яку штурмував М.Кривоніс, будівля єзуїтського колегіуму, де навчався український гетьман. Кошторис цих заходів становив 7 тис. руб.⁵⁸

Утвердити новий статус Львова також мало створення в будинку №24 на пл. Ринок історичного музею імені Петра Великого – 8 червня 1946 р. (у зв'язку з цим було переселено мешканців чотирьох квартир⁵⁹) та рішення виконкому від 17 березня 1950 р. про перейменування ресторану «Люкс» на «Москва»⁶⁰. В першу чергу нові назви отримали найбільш публічні установи та місця відпочинку. Нова топоніміка стала вагомим фактором впливу на місцеве населення, ствердженням нового устрою та легітимності попередніх багаторічних претензій на західноукраїнські землі.

Водночас у цей період було задекларовано і розпочато будівництво декількох знакових для влади пам'ятників та меморіалів. Особливе місце серед них займало військове кладовище – Пагорб Слави. Радянське керівництво

⁵³ Там само. – Ф.П-4. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.35, 130–135.

⁵⁴ Там само. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.2.

⁵⁵ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.62. – Арк.167–169.

⁵⁶ Там само. – Спр.62 г. – Арк.246.

⁵⁷ Там само. – Спр.231. – Арк.126.

⁵⁸ Там само. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.45.

⁵⁹ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.341. – Арк.143.

⁶⁰ Там само. – Спр.362. – Арк.104.

усвідомлювало важливість для міста ідеологічно витриманої «сакральної» пам'ятки. Уже 10 серпня 1944 р. з'явилася спільна постанова львівських облради та обкому КП(б)У «Про увіковічення пам'яті героїв Вітчизняної війни, які полягли в боях за визволення міста Львова». Вона передбачала спорудження єдиного, відповідно оформленого, «братського кладовища» у спеціально виділеному місці з переносом туди праху червоноармійців з усіх інших міських поховань. Будівництво комплексу мали схвалити республіканський уряд і ЦК КП(б)У. На час розроблення проекту меморіалу на братській могилі встановлювався тимчасовий пам'ятник. Монумент мав стояти і в парку імені Т.Костюшка, де тоді було найбільше тимчасове поховання червоноармійців (переважно померлих від ран у госпіталях міста), допоки поховання не перенесуть на новозбудований меморіал⁶¹.

Утілюючи ідею просування радянських принципів у міський простір, у багатьох випадках влада дослухалася до думок «політичних архітекторів», водночас відкидаючи аргументи фахівців. Прикладом може послугувати виступ працівника «Ізокомбінату» Левіна на зборах архітекторів та інтелігенції Львова у квітні 1951 р. У своїй доповіді він затаврував як «пережитки капіталізму» захисні металеві штори на вітринах магазинів, ковані вуличні огорожі, газове освітлення та ін. При цьому доповідач бачив альтернативу – брати приклад з «простих східних міст»⁶². Також у скульптурній композиції «Нептун» на пл. Ринок відібрали тризуб, адже він нагадував символіку «українських націоналістів»⁶³.

Ідеї Левіна знайшли підтримку і доповнення в 1953 р., на зібранні Союзу радянських архітекторів. На цей раз список «буржуазності» Львова було розширено за рахунок відсутності міської площі, яка мала б концентрувати основу забудови міста, вузькими вуличками з уже згаданими газовими ліхтарями, незадовільним використанням малих архітектурних форм, наявністю решіток на вікнах перших поверхів, розміщенням у житлових кварталах дрібних підприємств⁶⁴. На думку радянської влади, саме такі характерні особливості Львова потрібно було замінити, щоб перетворити його на «новий соціалістичний центр». Слід зауважити, що на кінець листопада 1948 р. з 1185 ліхтарів, які освітлювали місто – 573 припадали на газові. Попри досягнуту перевагу в електричному освітленні, його робота, на відміну від газового, була нестабільною. Доволі часто через збої автоматики центральні вулиці вночі поглинала темрява, натомість вони освітлювалися вдень⁶⁵. Проте найбільш впізнаванні символи попередньої епохи, незважаючи навіть на економічну доцільність, мали бути знищені.

Окремим аспектом маркування радянського соціального простору була начотна агітація. На початковому етапі вона не вимагала великих капіталовкладень і обмежувалась застосуванням яскравих, але недовговічних матеріалів. Особливе місце серед них займав червоний сатин, який на рівні з прапорами

⁶¹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.35 а. – Арк.18.

⁶² Там само. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.14.

⁶³ Там само. – Спр.48. – Арк.18–19 зв., 20–21.

⁶⁴ Там само. – Спр.66. – Арк.43.

⁶⁵ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.156.

прикрашав не тільки адміністративні, але й житлові будівлі. Також з нього виготовляли різноманітні лозунги, плакати. У перші повоєнні роки сатин використовували в неймовірних кількостях. Так, тільки за листопад 1944 р. – 800 м червоної тканини. Найбільшу частину отримав міськом КП(б)У – 155 м, Залізничний район – 150 м, Сталінський – 125 м, решта районів – по 100 м⁶⁶. Для створення кращого візуального ефекту ратушу навіть відповідно освітлювали⁶⁷. З часом потреба у червоній матерії суттєво зменшилася. У жовтні 1950 р. для відзначення 33-х роковин революції було використано лише 300 м червоної тканини⁶⁸. Натомість з'явилися інші засоби наочного впливу – Львів заповнили портретами радянських вождів, основні адміністративні будівлі, центральні вулиці «прикрашали» червоними зірками, серпами й молотами.

Доповнювали радянський колорит мережа міських газетних стендів, різноманітні комуністичні гасла. Тільки одна Червоноармійська райрада виготовила 30 газетних вітрин на суму 12 тис. руб., не кажучи про інші райони міста. Співвідношення газетних вітрин було таким: 10 – для «Правдъ» та «Известий», 10 – для «Радянської України» й «Правди України», 10 – для «Вільної України» та «Червоного штандарту»⁶⁹. Газети на стендах поновлювали доволі рідко, тому вони перетворювалися на дошки для приватних оголошень⁷⁰. Окрім цього, згідно з новою концепцією розвитку міста, у Львові почали з'являтися так звані малі архітектурні форми – кіоски для продажу газет та інших видів торгової продукції, чого раніше не практикувалося⁷¹. У певній мірі кіоски «Союздрук» долучались до створення нової атмосфери в місті, нав'язливо пропонуючи разом із газетами взяти кілька лозунгів чи якусь агітаційну брошуру замість здачі⁷².

Згодом базову роль у наочній агітації відвели так званим «червоним куткам», які активно діяли по всіх районах міста. Для прикладу, тільки у Шевченківському таких «кутків» нараховувалося 16. Окрім цього, за парками, скверами та іншими місцями масового відпочинку містян було закріплено 38 культосвітніх установ⁷³. Усі ці місця, а також окремі площі та будинки Львова інтенсивно нашпиговувалися різноманітними лозунгами, плакатами, стендами, панно і заставками, створюючи враження великого агітаційного пункту. Станом на перше півріччя 1953 р. тільки стендів у місті нараховувалося понад 100 одиниць⁷⁴.

Із початком радянського житлового будівництва радянські елементи було запроваджено в оформлення будівель. Так, будинок по вул. Гнатюка, 3, збудований у 1950-х рр., щедро оздоблено колосочками, серпочками з молоточками⁷⁵. Фронтони будинків на розі вул. Залізничної і Ленінградської (тепер

⁶⁶ Там само. – Спр.35 б. – Арк.162.

⁶⁷ Там само. – Спр.204. – Арк.170.

⁶⁸ Там само. – Спр.387. – Арк.133.

⁶⁹ Там само. – Спр.8. – Арк.537.

⁷⁰ Вільна Україна. – 1948. – 7 лютого.

⁷¹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.41–42.

⁷² Львовская правда (Львов). – 1946. – 8 июня.

⁷³ ДАЛО. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.22.

⁷⁴ Там само. – Арк.23.

⁷⁵ Лемко І., Михалик В., Бегляров Г. 1243 вулиці Львова. – С.95.

ріг Братів Міхновських та О.Степанів), Городоцькій, 85 прикрасили радянські зірки. Широко використовували для оздоблення сталінських будівель різноманітні «роги достатку» (вул. Ярослава Мудрого, 1), що мало символізувати заможне радянське життя.

Серед тогочасних сталінських новобудов особливе місце належало залізничному вокзалу. Радянська влада поклала на нього функцію своєрідних «радянських воріт» міста, які мали справляти потрібне візуальне враження на пасажирів. Вокзал доволі сильно постраждав під час війни, тому його довелося фактично будувати заново. Допоки тривала відбудова, у вересні 1945 р. приміщення та фасад зі сторони під'їзних колій оздобили лозунгами, плакатами та портретами «вождів партії й уряду»⁷⁶. Завдяки надбудові другого поверху вокзал отримав притаманну радянській архітектурі монументальність. Інтер'єр також кардинально переробили, оформивши декоративною ліпниною в дусі соцреалізму. Тільки у жовтні 1953 р. головний вокзал Львова було повністю відбудовано⁷⁷, він став одним із небагатьох наріжних каменів при формуванні політики радянської візуалізації міста.

Удруге прийшовши у Львів 1944 р., радянська влада намагалася наповнити місто новим емоційним змістом, який мав серйозно відрізнитися від попередніх австрійської та польської епох. Формуючи нову концепцію соціальних відносин, партійне керівництво прагнуло перетворити Львів із класичного європейського на індустріалізоване, пересічно-радянське місто з притаманними йому перегинами в різних сферах міського та суспільного життя. Саме такі принципи стали основою нового генерального плану розвитку міста, який розроблявся під керівництвом Г.Швецько-Вінецького. Озброївшись відповідною стратегією, архітектор бездумно застосував її до Львова, задекларувавши у плані прокладання грандіозного проспекту через центр із руйнацією кількох десятків будинків, або ж будівництво каналу Полтва – Дністер – Вісла.

Значною мірою радянський соціальний простір будували на основі тимчасової наочності при підготовці до різноманітних ювілеїв, виборів тощо. Особливо актуальними ці заходи були в перші повоєнні роки. Як наслідок, Львів перетворювався на величезне багряне полотнище. Найбільше «діставалося» центральним спорудам міста, для яких не шкодували плакатів і червоної тканини, витрати котрої подеколи сягали 800 кв. м за одне свято.

Радянська соціальна трансформація проводилася за кількома напрямками. У першу чергу зміни зачіпали найбільш запитані й упізнавані ділянки міського простору – вулиці, пам'ятники. Станом на 1944 р. у Львові налічувалося близько 1000 вулиць, назви яких планували змінити. Основні перейменування було здійснено у чотири етапи впродовж 1944–1950 рр. Кожен із них мав свої особливості, але у цілому всі працювали на одну мету – утвердити радянську етимологію на вулицях Львова. Примітно, що поряд із радянськими

⁷⁶ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.293.

⁷⁷ Там само. – Ф.Р-1657. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.64.

активно впроваджували російські назви, при цьому реабілітуючи імператорів та дореволюційних високопосадовців. Частка ж українських назв у порівнянні з радянськими (російськими) була незрівнянно меншою і складала максимум 25% під час першої та четвертої хвиль перейменувань, в інші рази вона не перевищувала 11%. Привертає увагу значна частка, від 32% до 65%, нейтральних елементів у назвах львівських вулиць: Горішня, Вузька, Мучна, Пряма вулиці мали явну перевагу над україноцентричними назвами. Тематично більшість українських назв вулиць відрізнялися географічним і культурно-персональним спрямуванням, зрідка історичним. Попри те, що деякі вулиці Львова отримали знакові для українців назви – Т.Шевченка, І.Франка, Б.Хмельницького – перейменування у цілому, через значне засилля радянських та російських назв, сприяло утвердженню в місті чужого для нього соціального простору.

Окреме смислове навантаження покладалося на будівництво меморіального пантеону – Пагорбу Слави. Відкритий у 1952 р. він став своєрідною комуністичною «Меккою», вагомою складовою багатьох радянських починань та важливою ланкою в конструюванні міфу про «велику перемогу». Важливу роль у формуванні радянського обличчя Львова відіграло також уплетення в архітектуру міста відповідної символіки. Слід наголосити, що старі будівлі зрідка піддавалися трансформації. Натомість усі нові, введені в експлуатацію на початку 1950-х рр., мали в інтер'єрі елементи радянського модернізму – різноманітні зірочки, серпи, молоти, герби та роги достатку.

Таким чином, творячи новий тип міського простору, радянська влада прагнула довести перевагу комуністичного типу господарства над капіталістичним, що видавалось особливо актуальним в умовах Західної України. Львівський соціальний простір мав стати наріжним каменем у процесі формування нової радянської дійсності на заході республіки у цілому. На щастя, завдяки особливостям міста, його історичному значенню більшість проєктів уніфікації так і залишилися проєктами, незважаючи на чималі зусилля радянських можновладців. Львів зумів без значної шкоди для себе поглинути усі ці починання, залишаючись оригінальним і самобутнім європейським містом.

The establishment of the Soviet regime in Ukraine, in the light of the city's etymology changes, is traced in the article. The processes of creating of a new master plan of the city, the main directions of the development of Soviet L'viv are analyzed. The ways of forming of a new social space are shown.

Keywords: *L'viv, L'viv citizens, architecture, master plan of the city, street renaming, social space.*

О.Ю.ГАЙДАЙ*

**РАДЯНСЬКЕ МИНУЛЕ
В ОЦІНКАХ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ**

Аналізується проблема ставлення до радянського минулого за результатами опитувань, проведених восени 2013 р. у вишах Центральної України – регіоні, який традиційно відіграє важливу роль у переломні моменти новітньої історії (парламентські, президентські вибори, Революція гідності). Ставлення до радянського минулого – надзвичайно важливий елемент формування національної ідентичності, котрий позначається на політичній орієнтації, соціальній мобільності та геополітичному виборі населення. Питання про те, як радянське минуле представлене в «колективній пам'яті» та поглядах поколінь, для яких це минуле – частина певних соціально-культурних конструктів, а не складова власного життєвого досвіду, важливе для розуміння політики пам'яті в незалежній Україні.

Ключові слова: радянський період, опитування, історична політика.

Історична пам'ять в Україні залишається розділеною, особливо щодо інтерпретації подій та осіб ХХ ст. Радянський період належить до недавнього минулого і є частиною комунікативної пам'яті спільноти: тобто пам'ять про радянський час формується і підтримується у процесі повсякденного спілкування, вона позбавлена організації, а тому може включати різні інтерпретації одних і тих же подій, на противагу до культурної пам'яті, яка є більш систематизованою. Обидва терміни свого часу ввів німецький історик релігії і культури Я.Ассман на означення того, як спільнота пам'ятає своє недавнє минуле. За його визначенням, комунікативна пам'ять, будучи значною мірою усною традицією, не передається далі трьох поколінь. Своєю чергою, культурна пам'ять, яка є «записаною» пам'яттю, а, отже, характеризується високим рівнем формалізації та інституалізації, передається століттями¹. Відповідно, культурна пам'ять, як форма трансляції й актуалізації культурних смислів і знань, є основою самоідентифікації спільноти.

В українському суспільстві відсутній ідеологічний і політичний консенсус щодо оцінки радянського періоду, більше того, інтерпретація окремих подій ХХ ст. кардинально відрізняється в різних регіонах України: від повного засудження до звеличення. Ці відмінності старанно культивуються окремими групами політичного інтересу (від націоналістів до комуністів) та інструменталізуються в політичній боротьбі. Таке використання пам'яті й історії створює цілий ряд проблем, аж до загрози територіальній цілісності держави.

* Гайдай Олександра Юріївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії і політики

E-mail: sasha-gaidai@rambler.ru

¹ Assmann J. Communicative and Cultural memory // Cultural Memories: The Geographical Point of View / Ed. by P.Meusburger, M.Heffernan, E.Wunder. – Springer, 2011. – P.17–20.

Завданням політики пам'яті є вироблення єдиного образу минулого, час-то методом вилучення одних та запровадження інших практик. Під політикою пам'яті ми розуміємо не лише діяльність органів державної влади, а всю сукупність чинних у суспільстві практик творення й збереження історичної пам'яті від встановлення пам'ятників, відкриття музеїв до фінансування наукових досліджень та затвердження освітніх програм.

Політика пам'яті не є ні новим, ні унікальним явищем, тією чи іншою мірою її можна прослідкувати в усі історичні періоди. Разом із тим з кінця 1980-х рр. в європейських країнах процеси, пов'язані з конструюванням політики пам'яті, стали більш інтенсивними, що пояснювалося важливістю громадянського та патріотичного виховання населення. На означення цієї діяльності з'явився навіть окремий термін «історична політика»². Ідеться про намагання політичних сил на інституційному та законодавчому рівнях утвердити певні інтерпретації історичних подій у суспільстві³. Цьому процесу передувало багато чинників, як всередині Європи, так і поза нею: розпад комуністичної системи, об'єднання Німеччини та розширення Євросоюзу, війна на Балканах, інституціалізація пам'яті про Голокост, збільшення міграції до країн Євросоюзу і, як наслідок, виникнення ізольованих етнічних імміграційних спільнот, зростання радикального націоналізму⁴. Свій протест проти інструменталізації та політизації історії група провідних французьких істориків висловила у 2008 р. у так званому «Блуаському зверненні», до якого приєдналися тисячі науковців з усіх країн світу, в тому числі і з України.

Для регіону Центрально-Східної Європи та країн Балтії, проблеми пов'язані з індоктринацією певних історичних поглядів у контексті системної політики в галузі історії, особливо актуальні, що пояснюється особливостями державотворення в цьому регіоні, а саме, необхідністю подолання комуністичного спадку та легітимації нової політичної влади. За модель була обрана національна держава, побудова якої здійснювалася за допомогою національної історії. Для політичних еліт нових держав було природним і зрозумілим використання національного мастер-нарративу за зразками, створеними ще у ХІХ ст., де національна історія представляється як лінійна й односпрямована (кінцева мета нації – створення національної держави)⁵. Для вирішення

² Термін «історична політика» («Geschichtspolitik») на означення дій держави, спрямованих на нав'язування суспільству певної версії історії виник у Німеччині у 1980-х рр. у зв'язку з політикою «морально-політичного повороту» Г.Коля, завданням якого було утвердити більш позитивний характер німецького патріотизму, щоб він не вибудовувався навколо визнання тільки власної вини за злочини Третього рейху. На початку 2000-х рр. польські прибічники партії «Закон і справедливість» також вказали на необхідність проводити власну політику у сфері історії («polityka historyczna») для зміцнення патріотизму. Докл. див.: *Историческая политика в XXI в.* / Науч. ред. А.Миллер, М.Липман. – Москва, 2012; *Миллер А.* Россия: власть и история // *Pro et Contra*. – 2009. – №3/4. – С.6–24.

³ *Миллер А.* Россия: власть и история. – С.9.

⁴ *Касьянов Г., Смолий В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – С.2.

⁵ Згідно з національним уявленням, нація є природним та самодостатнім носієм історії, відповідно, існування держави не є обов'язковою умовою для нації. Континуїтет нації втілюється через реверсивний принцип історієписання, коли у минулому відшукуються

поставлених цілей створювалися відповідні інституції – інститути національної пам'яті, комісії, меморіальні місця, комплекси, музеї та інші «місця пам'яті».

У представлені лінійної національної історії всі її трагедії, як правило, пов'язуються з впливом найближчого сусіда, а у випадку з державами колишнього комуністичного простору ще і з впливом Росії/Радянського Союзу. У національній історії оповідь вибудовується навколо титульної нації, інші етнічні групи або виключаються з нарративу, або маргіналізуються⁶. Виокремлюється нація також з-поміж сусідніх народів, при цьому «іншування» часто веде до перетворення «іншого» у ворога, а конфлікт з ним слугує одночасно засобом відведення уваги від внутрішніх суперечностей та легітимацією нової влади⁷. Таким чином, утвердження національної історії на посткомуністичному просторі Європи та колишньому Радянському Союзі призвело до появи уявних чи реальних конфліктів на ґрунті минулого між державами. Часто політичні та культурні еліти нових держав самостверджувалися за рахунок Росії, яка, зважаючи на її історичну спадщину, виступала у зручній ролі «іншого».

Об'єктом нашого дослідження є особливості історичної політики щодо радянського минулого в освітній сфері в Україні. Предметом – знання, оцінки та ставлення до радянського періоду у покоління, народженого після 1991 р. Аналіз буде здійснений на основі опитування, проведеного серед студентів-істориків у жовтні – листопаді 2013 р.⁸ Розгляд відповідей студентів на питання анкети про радянський час дозволить виявити особливості їхнього «пам'ятання» періоду, про який вони мають лише опосередковане навчанням і вихованням знання. Таким чином, розкривається зв'язок між минулим і сьогоденням, те, як сучасні уявлення та пріоритети впливають на конструювання знання про минуле. За основу взято методіку досліджень історичних

попередники сучасної нації в образі давнього народу, етнічної або мовної групи. Національна історія виконує функцію мастер-нарративу, не тільки здійснює селекцію подій та явищ минулого, але й ієрархічно ранжує їх залежно від значення для загального смислу (див: *Касьянов Г.В., Толочко О.П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // *Український історичний журнал.* – 2012. – №6. – С.4–24).

⁶ *Касьянов Г.* Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір// *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р. / Упор. і наук. ред. Г.В.Касьянов.* – К., 2008. – С.15.

⁷ *Янмаат Я.Г.* «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians»// Там само. – С.144–145.

⁸ Здійснювалося в рамках гранту Швейцарської національної наукової фундації SNF CR1111L_135348 «Region, nation and beyond: міжкультурне й інтердисциплінарне переосмислення України» («Region, Nation and Beyond: A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine»). Методологію дослідження й анкети було розроблено та обговорено експертною групою, до складу якої ввійшли д-р іст. наук, проф. Г.В.Касьянов, д-р іст. наук, проф. О.А.Коляструк, д-р іст. наук, проф. С.А.Леп'явко, д-р іст. наук, проф. Ю.В.Волошин, д-р іст. наук, проф. А.Г.Морозов, д-р іст. наук, доц. В.О.Венгерська. В опитуванні взяли участь Житомирський державний університет імені І.Франка, Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка та Ніжинський державний університет імені М.Гоголя.

уявлень і знань російського соціолога Ж.Тощенка⁹ та українського науковця О.Вишняка¹⁰.

Ж.Тощенко на основі різних соціологічних досліджень, проведених у Росії, починаючи з 1989 р., проаналізував те, як змінювалися під впливом політичних і соціальних трансформацій історичні оцінки й знання окремих подій та осіб радянської (а згодом російської) історії. Своєю чергою, О.Вишняк дослідив ставлення населення України до окремих історичних подій та осіб її історії на основі соціологічного опитування 2006 р.¹¹ Як показують результати цього дослідження, хоча радянська схема історії України¹² досить сильно визначала історичну свідомість громадян України, молодь, яка навчалась у школі в роки незалежності, продемонструвала також інтерпретації подій у рамках національного нарративу. Дослідження розкрило особливості регіональних моделей «пам'ятання» української історії – модель Західної України¹³, антирадянську у своїй основі, та протилежну їй модель південного сходу й особливо Донбасу та Криму¹⁴. Цю модель О.Вишняк визначив як модель радянської просоціалістичної національної пам'яті.

Різні аспекти історичної пам'яті та політики пам'яті розглядали у своїх працях відомі вітчизняні і зарубіжні вчені: С.Кульчицький, Ю.Шаповал, Г.Касьянов, А.Міллер, Л.Нагорна, Я.Грицак, В.Кулик, Д.Хапаєва та ін. Проблеми функціонування колективної пам'яті стали предметом наукових зацікавлень М.Альбакса, П.Коннертона, П.Гаттона, а також П.Нори, автора концепції «місць пам'яті».

Опитування серед студентів історичних факультетів про радянський період було проведено у жовтні – листопаді 2013 р. Загалом у ньому взяли участь 705 студентів, з них 287 першокурсників та 418 студентів старших курсів з п'яти університетів Центральної України (див. табл.1).

⁹ *Toshchenko Zh.T. Historical Consciousness and Historical memory: An Analysis of the Current Situation // Russian Studies in History. – Vol.49. – №1. – 2010, Summer. – P.37–52.*

¹⁰ *Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf*

¹¹ Соціологічне дослідження, проведене фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та Центром «Українське демократичне коло» під керівництвом О.Вишняка й І.Бекешкіної у грудні 2006 р. (N=5000 респондентів) за методикою політолога М.Томенка. Вивчалось ставлення громадян до 15 історичних постатей в історії України та 5 історичних подій.

¹² Відповідно до радянської схеми дуже негативно чи переважно негативно більшість громадян України оцінили «розпад Радянського Союзу» та «діяльність УПА – Української повстанської армії», а дуже позитивно чи переважно позитивно «весь період перебування України у складі СРСР» та «перехід України в 1654 р. під протекторат Російської держави – воз'єднання України з Росією» (див.: *Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf*).

¹³ Респонденти позитивно оцінюють діяльність Української повстанської армії та розпад СРСР, переважно негативно оцінюють Переяславську раду, перебування України у складі СРСР та, особливо, Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917 р. Це модель західноукраїнської антирадянської та антисоціалістичної національної пам'яті // Там само.

¹⁴ Більшість опитаних дуже позитивно оцінює Переяславську раду та перебування України у складі СРСР, переважно позитивно ставиться до Великої Жовтневої Соціалістичної революції, але дуже негативно оцінює діяльність УПА та розпад Радянського Союзу. Це модель південно-східної, радянської просоціалістичної національної пам'яті // Там само.

Табл.1

Розподіл студентів за університетами та курсами навчання

	Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького (ЧНУ)				Житомирський державний університет імені І.Франка (ЖДУ)				Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського (ВДПУ)			Ніжинський державний університет імені М.Гоголя (НДУ)				Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка (ПНПУ)			
	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали
Усього	116	42	57	17	169	63	96	8	206	80	126	108	49	57	2	106	37	56	12
I (1995–1996 р.н.)	44				87				74			38				44			
IV (1992–1993 р.н.)	38				82				83			36				28			
V (1991–1992 р.н.)	34				–				49			34				34			

Серед студентів вузів переважають дівчата, але не набагато. Найвищий відсоток у ВДПУ – 61% дівчат від загальної кількості студентів на першому й останніх курсах. Більша половина студентів (близько 60%) із сільської місцевості або невеликих міст. Усі вони україномовні, народжені в період з 1991 по 1996 рр., а отже, безпосереднього досвіду проживання в УРСР не мають.

Вибір саме цих п'яти вузів для дослідження вмотивований їхнім розташуванням у центральному регіоні України, де є прихильники як національної, так і прорадянської моделі історичної пам'яті. Всі університети належать до державної форми власності і мають четвертий рівень акредитації¹⁵. Три університети (ЧНУ, ЖДУ, НДУ) є багатопрофільними¹⁶, а два (ВДПУ і ПНПУ) готують лише педагогів.

Вступаючи на історичний факультет, абітурієнти складають зовнішнє незалежне оцінювання з історії України, в якому періоду ХХ ст. присвячено найбільше питань. Однак 60% опитаних оцінили рівень своїх знань з історії УРСР та СРСР як «середній», при цьому на першому курсі таких було 62%, 17% студентів – як «добрий». На старших курсах кількість відповідей «добрий» збільшується, але не набагато: 26% обрали варіант «добрий», 59% – «середній». Частково це можна пояснити відсутністю у вищій школі спеціалізованих

¹⁵ Рівень спроможності вищого навчального закладу певного типу провадити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації // Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14/page1>

¹⁶ Вищий навчальний заклад, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтва // Там само.

курсів з історії радянського періоду. Історія УРСР вивчається на третьому році навчання в загальному курсі історії України, а теми, пов'язані з історією СРСР, включені до інших курсів. Наприклад, у ВДПУ до курсу історії слов'янських народів (XX ст.). Лише в Черкаському національному університеті імені Б.Хмельницького історія СРСР викладається як окремий предмет на четвертому році навчання. Але все ж рівень історичних знань у них значно вищий, ніж в інших представників молодого покоління. Крім того, більша половина опитаних (53%)¹⁷ заявила про те, що планують працювати в освітній сфері, а отже, безпосередньо впливатимуть на формування світоглядних орієнтирів та історичних оцінок школярів і студентів. Слід зазначити, що їхня кількість дещо зменшується на останньому курсі порівняно з першим. Зрозуміло, що студенти старших курсів упродовж навчання в університеті встигли ознайомитися з усіма «за» і «проти» обраної спеціальності, тому їхній вибір більш продуманий і зважений. Найвищий відсоток тих, хто заявив про намір працювати в освітній сфері зафіксований серед старшокурсників ПНПУ – 60%, найнижчий серед студентів ВДПУ – 33%. З огляду на це, питання анкети були максимально відкритими, лише окремі з них мали перелік варіантів відповідей. Такий підхід, з одного боку, дозволить виявити знання студентів, з іншого, – їхнє ставлення до проблем, пов'язаних з інтерпретацією та оцінкою радянського періоду.

На формування історичних уявлень впливає весь арсенал офіційних і не офіційних засобів: від освітньої програми у школах до сегментів «культурної індустрії», таких як телевізійна і радіоіндустрія, кіноіндустрія, Інтернет, видавнича справа, різного роду освітні й ігрові індустрії¹⁸. Тому від того, яку політику проводить держава у цих сферах, залежить формування історичної пам'яті та історичної свідомості населення¹⁹. Так, звертає на себе увагу той факт, що серед опитаних студентів-істориків відсоток прихильників радянського кіно коливається від 85% (ВДПУ) до 95% (НДУ). А переважну більшість улюблених кінострічок складають комедії Л.Гайдая та фільми Е.Рязанова. Також значний вплив на формування уявлення молодого покоління про радянський час мають виховання та соціальне оточення, в якому вони зростали. На запитання про те, чи розповідали їм батьки про своє життя за радянської влади, абсолютна більшість респондентів (97%) відповіла ствердно (45% – «так, детально», 52% – «так, але небагато»). Таким чином, історичні оцінки й уявлення покоління, народженого вже в незалежній Україні, є результатом

¹⁷ 19% студентів із загальної кількості не визначилися з подальшим працевлаштуванням та 28% респондентів відповіли, що не працюватимуть за обраною спеціальністю.

¹⁸ Термін «культурна індустрія» запровадив німецький філософ Т.Адорно на означення процесу стандартизації культури і раціоналізацію способів її поширення (див.: Зуєв С.Е. Вначале был текст // Отечественные записки. – 2005. – №4 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/oz/2005/4/2005_4_6-pr.html).

¹⁹ Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо сфокусоване знання, яке відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сьогоденням і майбутнім. Вона нерідко робить акценти на одних історичних подіях та ігнорує інші, зважаючи на уявлення про значущість певного історичного знання та історичного досвіду для сучасності. Своєю чергою, історична свідомість включає як систематизовану інформацію, здобуту через систему освіти, так і випадкову, отриману через спілкування, засоби мас-медіа, літературу та інше, відповідно вона включає як важливі, так і незначні події (див.: *Toshchenko Zh.T. Historical Consciousness and Historical Memory... – P.37–52*).

взаємодії різних агентів впливу, але провідним фактором залишається освіта, зважаючи на системність та цілеспрямованість її впливу.

Ставлення до радянського періоду

Відповідаючи на питання анкети «Оцініть період 1917–1991 рр. в історії України», більша половина респондентів обрала негативну відповідь (43% – оцінили період «швидше негативно», 13% – «дуже негативно» і тільки 20% – «швидше позитивно», решта не змогла визначитися). Загалом результати по університетах майже не відрізняються між собою, але помітна певна відмінність між першим та останніми курсами. Студенти першого курсу частіше оцінюють період як негативний і серед них менше невпевнених. Також студенти частіше згадували негативні події та явища, відповідаючи на питання «назвіть поняття, які характеризують радянську дійсність». Найчастіше серед відповідей зустрічалися: дефіцит, Голодомор, «застій», репресії, диктатура, колективізація, комунізм, терор, політика радянізації, п'ятирічки.

Якщо говорити про оцінку окремих періодів радянської історії, то найбільшу солідарність у відповідях студенти як першого, так і останніх курсів продемонстрували в оцінці «сталінського періоду». Так, негативно період оцінили 82% усіх респондентів, з них 51% обрала варіант «дуже негативно», позитивно – лише 5% опитаних. Інші періоди радянської історії оцінювалися студентами не так однозначно. «Період відлиги» та «перебудови» оцінили переважно позитивно (58% і 56%), а «період застою» – негативно (61%) (табл. 2). Примітно, що Полтавський університет став єдиним вузом, де старшокурсники оцінили період Горбачова негативно: 61% студентів на 4-му курсі та 50% на 5-му курсі. Таким чином, найбільш негативними в оцінках студентів є «сталінський період» і «період застою», інші оцінюються як більш позитивні періоди. Кількість невизначених відповідей залишається стабільно високою щодо всіх періодів (близько 25%), окрім «сталінського».

Табл.2

Оцінка радянських періодів в історії України

	«Відлига»	«Застій»	«Перебудова»
Дуже позитивно	5%	2%	12%
Швидше позитивно	53%	12%	44%
Важко відповісти	22%	25%	25%
Швидше негативно	17%	52%	15%
Дуже негативно	3%	9%	4%

Повертаючись до оцінки періоду 1917–1991 рр. в історії України, зазначимо, що хоча образ періоду є досить негативним у студентів, більшість з них вважає найоптимальнішою назвою для музею, який би був присвячений

йому, – «Музей історії УРСР». Серед варіантів відповіді на питання «Якби перед вами стояло завдання створення музею, присвяченого історії України в період з 1917–1991 років, яку б з назв ви для нього обрали?» студенти найчастіше обирали вказаний нейтральний варіант – 54%, в якому не підкреслюється жертвна складова та не звучать обвинувачення, на відміну від таких назв як «музей окупації», «музей жертв репресій» чи «музей терору». Останні назви загалом підтримало 21% респондентів, переважно першокурсники (близько 30% студентів першого курсу обрали один з трьох варіантів). Тим часом, 80% опитаних підтримали ідею створення окремого музею, присвяченого репресіям у радянській Україні. Проти висловилися від 12% студентів у ВДПУ до 19% у НДУ. Відсутність необхідності у такому музеї обстоювали противники образу «слабкої України», а також прагматики, які вважають недоцільним створювати новий музей. Наведемо кілька найбільш яскравих цитат з анкет студентів: «Я думаю, не потрібно будувати музей, повністю присвячений радянським репресіям, можна просто виділити місце в уже існуючих музеях історії», «Для України потрібен музей, який би виховував патріотизм, показував державу сильною, яка має героїв, а не слабкою, яку клювали у всі часи СРСР» (НДУ).

Водночас, основним аргументом на користь створення такого музею студенти назвали необхідність пам'ятати та вшанувати пам'ять репресованих. Також вони вказували на дидактичні й наукові цілі такого музею: «Показати правду про те, що радянська влада робила проти України» (ВДПУ), «Ми повинні пам'ятати свою історію», «Ми повинні пам'ятати імена героїв» (ІНПУ).

Опосередковано оцінки та судження студентів про радянський період можна прослідкувати у поясненнях, які вони давали при відповідях на запитання, «Чи вважаєте Ви, що радянський період для України в минулому?» і «Чи варто зберігати радянську культурну спадщину?». 59% респондентів висловили думку, що радянський період уже минув, серед університетів найвищий показник продемонстрував Полтавський, де 68% студентів відповіли «Так» на поставлене питання. Тільки 38% опитаних висловили переконання, що питання про радянський період і досі актуальне.

Відповідь «Ні» найчастіше обґрунтовували:

а) стійкістю радянського менталітету («Радянські принципи і страх перед владою міцно вкоренилися у свідомості українців», «Якщо економіка і культура просунулись уперед, то свідомість не змінилася» (ВДПУ));

б) малим терміном незалежності та фактом життя в СРСР (фізична присутність) («Тому, що пройшло зовсім мало часу з розпаду СРСР, за такий короткий час люди не встигли забути СРСР» (ВДПУ), «Досі живі люди, які народились в СРСР» (ЖДУ), «Україна була досить тривалий час у складі СРСР і вона дуже глибоко прониклася «духом СРСР» і ще не встигла відійти від всіх тих норм і виробити власні» (НДУ));

в) стереотипами зовнішньополітичних стосунків («Росія все ще претендує на територію України» (ВДПУ), «Україні потрібно відійти від економічної залежності від Росії і зламати суспільні догми, сліди, які zostалися в Україні» (ЧНУ));

г) поверховістю змін («Деякі механізми у багатьох сферах людської діяльності, закладені ще в СРСР, частково збереглися і діють до нині» (ВДПУ), «Суспільство маргінальне, а при владі совкова номенклатура» (ЖДУ), «Залишилися авторитарна система влади»; «Тому що зараз і досі є комуністична партія» (НДУ)).

Відповідь «Так» найчастіше пояснювалась:

а) здобуттям Україною незалежності та розпадом СРСР («Це був лише період. Союз розвалився, тому повторення не буде» (ЖДУ), «Вважаю так, адже зараз ми маємо самостійну демократичну державу» (ЧНУ), «Україна незалежна держава, а радянський період – це чорна пляма в її історії» (НДУ));

б) новими нормами суспільного і державного життя («Тому що зараз ми живемо за більш новими нормами і принципами, ніж були в Радянському Союзі», «змінилась освіта», «з'явилась свобода слова»; «свідомість українців з кожним роком змінюється» (ВДПУ), «відсутні репресивні дії, ідеологія, культ особи», «нове покоління не визнає тоталітарну систему» (ЖДУ), «Життя змінюється і Україна вже далеко відійшла від радянського періоду і його характерних рис» (ЧНУ), «зараз в Україні немає тотального ідеологічного контролю, є приватна власність та ринкові відносини, різноманіття політичних партій» (НДУ));

в) новими зовнішньополітичними орієнтирами («після розвалу СРСР старше покоління і молодь тримається Європи», «Україна прагне йти в Європу» (ВДПУ), «тому що Україна нарешті стає самостійною державою і вступ до ЄС буде більш корисним для України» (ЖДУ)).

Із пояснень до відповідей помітне чітке протиставлення України як незалежної держави та СРСР. Радянський період розглядається лише як тимчасова перешкода на шляху до національного самовизначення українців. УРСР, як окремий політичний суб'єкт, практично відсутній у відповідях студентів, вони апелюють найчастіше до СРСР, який, своєю чергою, редукується до Росії.

Трохи більше половини студентів – від 61% до 68% на першому і від 63% до 86% респондентів на старших курсах готові зберігати радянську культурну спадщину. Найвища підтримка зафіксована на старших курсах НДУ – 86%. Кількість же тих, хто вважає, що у культурному просторі України немає місця радянській спадщині, трохи зростає на першому курсі, але загалом не перевищує третини опитаних.

Студенти пояснюють необхідність збереження радянської спадщини: а) загальною меморіальною традицією («Це наша історія, яку треба знати, якою б вона не була», «Без минулого не буває майбутнього» (ВДПУ), «Як не крути, – це наше минуле й від цього не втечеш. Зберегти потрібно лише культуру» (НДУ); б) належністю української культури до радянської («Це частина України», «в радянські часи творили й українці» (ВДПУ), «Радянський етап є частиною загального розвитку України» (ПНПУ); в) пізнавальним інтересом («Це цікаво», «Цікаво знати, як жили наші батьки» (ВДПУ); г) дидактично-комунікативними цілями («Щоб наступні покоління знали» (ВДПУ), «Потрібно пам'ятати і робити висновки» (НДУ)). Слід підкреслити, що у своїх відповідях студенти лише частково визнають цінність культурної спадщини, яка, на їхню думку, переважно є заідеологізованою. Частіше зустрічаються заклики до важливості

пам'ятання минулого, а, отже, збереження його артефактів. Так, одні речі варті збереження через їхню мистецьку цінність, інші через приналежність до історичного процесу. Лише близько третини студентів готова до повної відмови від радянської спадщини.

Частина студентів (27%), яка виступила проти збереження радянської культурної спадщини, аргументувала це: а) необхідністю розвитку української культури («Радянська культурна спадщина спрямована проти української культури» (ВДПУ), «Їхня культура мала ідеологічний вплив, тоталітарний, марксистський. Треба відроджувати українську культуру і зберігати її», «Ми повинні створювати власну спадщину з новими ідеями, новою культурою» (НДУ); б) непотрібністю радянської культури («Радянська культурна спадщина не принесла особливо нічого оригінального і важливого», «Не потрібна вона, ганьба, а не культурна спадщина», «Вона заідеологізована» (ВДПУ), «Варто всі її залишки викорінити повністю» (ЧНУ), «Не думаю, що культура, яка розвивалася під постійним ідеологічним контролем, є цінною», «У культурному плані радянська культура була втіленням мішанини і декадансу» (ЖДУ). Помітне протиставлення української і радянської культури, як таких, які є цілковито відмінними, а також заперечення цінності останньої.

Оскільки у свідомості більшості респондентів означення «радянський» асоціюється з регресивним явищем, зрозуміло, що вони намагаються дистанціюватися від нього у світоглядному плані. 49% опитаних не вважають культурний та історичний спадок СРСР частиною власної ідентичності. Найбільшу солідарність у цьому плані проявили студенти НДУ (66% студентів на першому і 63% на останніх курсах). Закономірно, серед студентів першого курсу цей показник вищий, ніж у їхніх старших колег. Водночас частина студентів (43% опитаних) схильна визнавати вплив батьків/старшого покоління і радянської культури на формування своєї особистості: «Світогляд, який притаманний моїм батькам, що жили ще в радянський час, накладає відбиток і на розвиток мого власного світобачення»; «Ми, діти 90-х, ще виховувались у садочках, які функціонували у радянському стилі, виховувались на (радянських) мультиках, книжках» (ЧНУ).

Студенти часто вагаються з відповіддю, оцінюючи радянське минуле. Їхній дискомфорт у визначенні свого ставлення тим більше помітний, зважаючи на те, що вони не можуть повністю заперечити свій зв'язок з радянським спадком. З одного боку, під впливом освіти, культури у студентів усталився негативний погляд на радянський період, з іншого, його спадок є частиною їхньої ідентичності. Ця невідповідність перетворює радянський період, а також його спадок у «незручне минуле» для студентів, від якого вони намагаються дистанціюватися. Ситуація ускладнюється ще й тим, що студенти звикли сприймати все в дихотомії, відповідно національне оцінюється як «добре», а радянське – «погане». Як наслідок, розгубленість у питанні збереження радянської спадщини, як представники історичного фаху вони поділяють думку про важливість збереження «слідів» минулого, але знову ж таки часто їхня позиція визначається не об'єктивним науковим інтересом, а через

призму національної ідеології, звідси так багато апеляцій до дидактичних та виховних цілей збереження минулого.

Оцінка окремих подій радянської історії

При визначенні ставлення населення до окремих (таких, які вважаються вирішальними в історії України) подій в історії важливим є те, за якими показниками розкривається таке ставлення. Часто ці показники, як стверджує О.Вишняк, радше консервують стереотипи масової свідомості, а не виявляють нові характеристики²⁰. Прикладом може бути радянсько-німецька війна, яка в соціологічних опитуваннях часто розкривається за такими показниками, як («Хто винен у початку Другої світової війни?») та «На чиєму боці воювала ОУН і УПА під час Другої світової війни?») з обмеженою кількістю альтернатив²¹. Крім того, підхід, за якого респондентам пропонується оцінити вже готовий перелік історичних подій та осіб, не дозволяє розкрити історичну пам'ять в усій її багатоманітності і веде до небезпеки введення до пам'яті респондентів подій та осіб, які насправді в ній не присутні.

У рамках дослідження перед студентами було поставлено завдання визначити найбільш позитивні і найбільш негативні події в історії УРСР та СРСР: «назвіть 2–3 найбільш значимі позитивні події (досягнення) в історії Української РСР/СРСР», «назвіть 2–3 найбільш значимі негативні події (втрати) в історії Української РСР/СРСР». За результатами відповідей на це та наступні питання, помітно, що студенти звикли до тестової форми оцінки знань, звідси і труднощі у висловленні власних міркувань. Відповіді часто даються у формі «так/ні» без пояснення або ж взагалі вони відсутні.

До однозначно позитивних подій як в історії УРСР, так і в СРСР потрапили перемога у Другій світовій війні та індустріалізація. Позитивні події в історії УРСР, подекуди, збігаються з подіями, які студенти визначили як позитивні в історії СРСР, і за кількома винятками, всі вони мають виразно політичний чи мілітарний характер (див. табл.3). Хоча потрібно враховувати той факт, що значна частина студентів згадала лише одну позитивну подію або не назвала жодної. 25% вінницьких першокурсників залишили питання про позитивні події в УРСР без відповіді. У НДУ і ПНПУ не змогли дати відповідь на питання про позитивні події в УРСР загалом 44% респондентів. Частково це можна пояснити незнанням, а також переважно негативною оцінкою радянського періоду серед студентів.

²⁰ Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf

²¹ Шульга О. Сприйняття Другої світової війни як індикатор змін символічних універсумів в Україні // Українське суспільство 1992–2012: Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг. – К., 2012.

Табл.3

Найбільш позитивні події в історії УРСР та СРСР

УРСР	СРСР
Перемога у Другій світовій війні	Перемога у Другій світовій війні
Приєднання українських земель (Західна Україна, Крим)	Освоєння космосу
Проголошення незалежності України	Розпад СРСР
Індустріалізація («розвиток промисловості»)	Індустріалізація
Доволі часто зустрічалися	
«Відлига»	«Відлига»
Розпад СРСР	«Перебудова»
Смерть Й.Сталіна	Смерть Й.Сталіна / В.Леніна
Освоєння космосу	Олімпіада 1980 р.
Заснування ООН («Україна – член-засновник ООН»)	Будівництво «хрущовою»
Політика українізації	

Як помітно, студенти оцінювали ту чи іншу подію в радянській історії з погляду національної боротьби за незалежність України, а тому згадування таких подій як «розпад СРСР» чи «смерть Сталіна» у списку позитивних подій цілком зрозуміле.

У контексті визначення позитивних подій в історії УРСР варто згадати дослідження Я.І.Янмаата, професора Лондонського університету, який, проаналізувавши ряд підручників з історії України²², вказав на відсутність однозначно позитивних подій в історії України, не пов'язаних з національною боротьбою. Не заперечуючи існування ініційованих в центрі позитивних економічних і культурних реформ у радянській Україні, більшість з авторів проаналізованих підручників вказує на приховані мотиви радянського керівництва. Процвітання і демократизація не розглядаються ними як самоціль російської та радянської влади при проведенні позитивних реформ²³. Як наслідок, закріплюється думка, що лише в незалежній країні можливе процвітання і свобода українського народу.

Завдання назвати негативні події в історії УРСР та СРСР викликало значно менші труднощі, але й тут частина респондентів (від 15% до 20% у різних вузах) залишила це питання без відповіді. Загалом, студенти називали

²² *Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Коваль М.В.* Історія України. – Ч.1. – К., 1994; *Сарбей В.Г.* Історія України: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 1996; *Сергиєнко Г.Я., Смолий В.А.* Історія України: с древнейших времён до конца XVIII в. – К., 1995; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України: частина перша (1917–1945). – К., 1995; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України: частина друга (1945–1995). – К., 1995; *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1914–1939). – К., 2003; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України: частина перша 1914–1939. – К., 2002; *Турченко Ф.Г., Мороко В.М.* Історія України: кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. – К., 2004; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України: частина друга (1939–2001) – К., 2004.

²³ *Янмаат Я.І.* «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians»// *Образ Іншого в сусідніх історіях...* – С.159.

більш-менш сталий перелік негативних подій в історії УРСР та СРСР (див. табл.4). Проблема у тому, що часто події республіканського значення проектувалися на Союз загалом і навпаки. Ідеться, перш за все, про Голодомор, який зайняв чільну позицію як в списку негативних подій в історії УРСР, так і в історії СРСР.

Табл.4

Найбільш негативні події в історії УРСР та СРСР

УРСР	СРСР
Голодомор	Голодомор («Закон про 5 колосків», колективізація)
Репресії («сталінські репресії»)	Репресії («сталінський режим», «політичний терор»)
Друга світова війна	Друга світова війна
Чорнобильська катастрофа	Чорнобильська катастрофа
Доволі часто зустрічалися	
«Розстріляне відродження» (репресії у сфері культури)	«Холодна війна» («гонка озброєнь»)
Русифікація	Війна в Афганістані
Заборона свободи слова (заборона інакodomства)	Русифікація, радянська, придушення національної свідомості
Прихід до влади більшовиків	Розпад СРСР, «перебудова»
	Винайдення ядерної та водневої бомб
	«Хрущовська відлига»

Чільні позиції Голодомору, який є абсолютним лідером за кількістю згадок, пояснюються освітньою політикою держави в 2000-х рр. Саме на шкільні роки респондентів припала активізація діяльності президента В.Ющенка у сфері історичної політики. У 2008 р., на 75-ті роковини Голодомору, студенти п'ятого та четвертого курсів якраз навчалися в 11 і 10 класах, а отже, були безпосередньо втягнуті у систему державних заходів з «донесення правди про геноцид українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду²⁴. Крім того, значна частина респондентів походить з невеликих містечок чи сіл (у НДУ таких було 50%, у ВДПУ – 63%), де досить сильно збереглася пам'ять про голод 1932–1933 рр. Ці ж фактори пояснюють те, що абсолютна більшість студентів визнала Голодомор в Україні актом геноциду (від 88% до 98% опитаних).

Також поясненням як оцінки сталінського періоду, так і голоду 1932–1933 рр. є висвітлення цих тем у підручниках з історії України. Як прослідкував Я.Г.Янмаат, провина за голод 1932–1933 рр. у підручниках авторства Ф.Турченка²⁵ та С.Кульчицького з Ю.Шаповалом²⁶ повністю покладається на сталінське керівництво, при цьому Ф.Турченко використовує досить гострі вирази для опису подій в Україні та характеристики сталінського режиму

²⁴ Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24 листопада 2007 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007>

²⁵ Турченко Ф.Г. Новітня історія України: частина перша 1914–1939. – К., 2002.

²⁶ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1914–1939). – К., 2003.

й намагається поширити страждання від голоду на всю українську націю²⁷. І хоча жоден із цих підручників, як стверджує Я.Г.Янмаат, не артикулює етнічний фактор, помітно, що українці не представляються у невідгядному світі. Наприклад, не згадується участь українців у конфіскаціях, як наслідок, текст залишає враження, що етнічні українці тільки жертви колективізації і голоду²⁸.

Іншим примітним моментом є те, що Друга світова війна потрапила як до списку найбільш негативних, так і найбільш позитивних (перемога у війні) подій радянської історії. У контексті цього важливим питанням є обрання назви для війни з нацистською Німеччиною. Студентам до питання «яка з назв є найоптимальнішою назвою для війни з нацистською Німеччиною?» був запропонований такий перелік: «Велика Вітчизняна війна», «Друга світова війна», «німецько-радянська війна», кожна з яких відсилає до певної інтерпретаційної схеми минулого.

Жоден з варіантів відповідей не здобув однозначної підтримки серед студентів. Назва «Велика Вітчизняна війна» продовжує переважати (40%), але збільшується і кількість прихильників назви «Друга світова війна»²⁹ (31%). А у відповідях студентів першого курсу ПНПУ й останніх курсів ЧНУ другий варіант навіть переважив (48% і 49% відповідно). Прихильників назви «німецько-радянська війна» було 24%, і 5% респондентів не змогли визначитися. Привертає увагу те, що близько третини студентів на означення війни з нацистською Німеччиною в анкетах вживали тільки слово «війна», навіть без вказівки часових рамок, ніби даючи зрозуміти, що війна була лише одна, а тому будь-які уточнення зайві.

Хоча у своїй основі наратив про «Велику Вітчизняну війну» був збережений після здобуття Україною незалежності, до нього були включені такі теми, як боротьба ОУН та УПА, а також Голокост. Історична політика В.Ющенка, а також підручники Ф.Турченка для 10 та 11 класів, якими користувалися переважно респонденти в період навчання у школі, успішно утвердили погляд на ОУН і УПА як борців за незалежність України³⁰, що підтверджують резуль-

²⁷ Янмаат Я.Г. «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians». – С.153.

²⁸ Див.: Там само. – С.144–160.

²⁹ На офіційному державному рівні Велика Вітчизняна війна представляється як невід'ємна частина Другої світової. У преамбулі закону 2000 р. «Про заходи, присвячені Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» указується, що цей акт ухвалено на відзначення «всесвітньо-історичного значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни». Згодом, у 2010 р., 65-річчя закінчення Другої світової війни відзначалося окремо від 65-річчя закінчення Великої Вітчизняної війни (див: Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №30. – С.239; *Набок С.* Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України // *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / За ред. Ю.Шаповала. – К., 2013. – С.256).

³⁰ Підручники Ф.Турченка з історії України для 11 та 10 класів вперше вийшли друком у 1995 р. і з того часу постійно перевидувалися. І якщо для 10 класу (період від 1917 до 1945 рр.) було випущено кілька інших підручників на початку 2000-х (але підручник Ф.Турченка видання 2010 р. залишався профільним для історичного напрямку), то для 11 класу основним продовжував залишатися підручник Ф.Турченка. В переліку рекомендованих підручників у 2009/2010 році для 11 класу вказано лише цей підручник та підручник авторства С.В.Кульчицький, Ю.Г.Лебедева («Освіта», 2003 р.), але останній випущений меншим тиражем. Ситуація трохи змінилася в

тати опитування. 36% респондентів на питання, «чи підтримуєте ви визнання борців ОУН і УПА борцями за незалежність України?» відповіли ствердно, а 33% – «швидше так»³¹. У порівнянні зі студентами першого курсу, серед старшокурсників більше тих, хто визнає ОУН і УПА борцями за незалежність (68% і 74% відповідно). Лише 9% старшокурсників не змогли дати відповідь на це питання, на першому курсі таких було 21%. Молоде покоління продемонструвало готовність сприйняти більш широкий погляд на події Другої світової війни, що помітно і в обранні назви для означення війни з нацистською Німеччиною. Це є значним досягненням, адже тема війни залишається найбільш складною у сприйманні, де національній протистойть російсько-радянська інтерпретаційна схема. Остання найбільш помітно представлена у сфері культурної індустрії.

Відповідаючи на питання про кращий, на їхню думку, фільм про Другу світову війну, студенти найчастіше згадували саме радянське кіно, а також сучасні російські телесеріали та фільми. Лідерами списку стали фільм «У бій ідуть самі старі» (1973 р.) та російський серіал «Штрафбат» (2004 р.). Серед іншої телекінопродукції найчастіше вказували: «Сталінград» (2013 р.), який вийшов на широкий екран за місяць перед анкетуванням, «У червні 1941» (телесеріал 2008 р.), «Диверсант» (телесеріал 2003 р.), «Сімнадцять спалахів весни» (багатосерійний телефільм 1973 р.), «Брестська фортеця» (російсько-білоруський фільм 2010 р.) та «А зорі тут тихі» (1972 р.). Американські та європейські фільми про війну вказували лише поодинокі студенти старших курсів (найчастіше «Перл-Гарбор» 2001 р.). Перераховані стрічки презентують пам'ять про Другу світову в її російському викладі, який майже достеменно відтворює радянський наратив. Фільмам притаманний чіткий поділ на «героїв» (бійці Червоної армії) та «ворогів» (німці, колабораціоністи), в центрі сюжету, як правило, подвиг окремих солдатів радянської армії заради «великої перемоги». Загалом український досвід не виокремлюється із загальносоюзного, відсутні українські сюжети, а тема ОУН та УПА представляється лише у негативному світлі. Хоча неможливо визначити, якою мірою медіа відбивають настрої та уявлення аудиторії, а якою – творять їх, але безсумнівно те, що сегменти «культурної індустрії» прямо впливають на процес формування громадянської та національної ідентичності в молодого покоління.

Переважання російської та радянської продукції у відповідях студентів пояснюється частою демонстрацією цих фільмів на центральних українських телеканалах, особливо 9 травня. Візьмемо для прикладу телепрограму на цей день у 2011 і 2012 рр. каналів «1+1» та «Інтер»³². У 2011 р. «Інтер»

2011 р., коли з'явилися підручники авторства А.К.Струкевича, І.М.Романюка, С.І.Дровозюка («Грамота», 2011 р.) та Є.І.Пометун, Н.Н.Гупан («Освіта», 2011 р.).

³¹ Чи підтримуєте ви визнання ОУН-УПА борцями за незалежність? Так – 36%, швидше так – 33%, важко відповісти – 18%, швидше ні – 10%, ні – 3%.

³² Телеканали «Інтер» та «1+1» найрейтинговіші в Україні. За даними Індустріального телевізійного комітету, у період з 2003 до 2012 рр. «Інтер» у середньому дивилися 19,8% глядачів, «1+1» – 14,7%, решта каналів не набрали більше 8%. Крім того, «Інтер» частіше дивляться в невеликих населених пунктах (менше 50 тис.), ніж у великих (понад 50 тис.), у 2012 р. відношення складало 17,6% до 13,8%. Населення невеликих міст і сіл менш диверсифіковане у виборі телевізійної продукції, зазвичай його вибір обмежується каналами т.зв. «першого ешелону», до якого

зранку демонстрував телесеріал «Сімнадцять спалахів весни» (1973 р.) та фільм «Офіцери» (1971 р.), увечері – російську стрічку «Зірка» (2002 р.) та російсько-білоруську «Брестську фортецю» (2010 р.). Телеканал «1+1» розпочав свою святкову програму російськими фільмами «У червні 41-го» (2008 р.) та «День Перемоги» (2007 р.), а ввечері показав російсько-український фільм «Сорокап'ятка» (2008 р.) та російську стрічку «Сволота» (2006 р.)³³. У 2012 р. телепрограма каналу «Інтер» складалася з радянського фільму «Летять журавлі» (1957 р.) та російських «День Перемоги» (2007 р.), «Благословіть жінку» (2003 р.), двох останніх частин «Утомлених сонцем» (2010 і 2011 рр.)³⁴. Телеканал «1+1» показав американський фільм «Перл-Гарбор», але вранці й увечері були все ті ж російські «Сволота» (2006 р.) та «Нездійсненне завдання» (2006 р.)³⁵. Домінування художніх фільмів про війну в телепрограмах провідних каналів у порівнянні з документальними стрічками, а також передачею освітнього змісту не сприяє формуванню критичного ставлення в молодого покоління до подій та учасників Другої світової війни. Крім того, українська ідентичність у цій художній продукції або ж зовсім не представлена, або подається як цілком сумісна з російською та радянською, вона ніби розчиняється у східнослов'янській та пострадянській ідентичності.

Радянський календар

Окремим компонентом політики пам'яті є формування спільного календаря пам'ятних дат і свят. Відзначення певних дат є важливим інструментом конструювання та підтримання історичної пам'яті й колективної ідентичності. Зважаючи на це, розглянемо як радянський пам'яттєвий календар сприймається й інтерпретується сьогодні. Для цього студентам був запропонований перелік радянських святкових і пам'ятних дат, навпроти яких слід було вказати свято чи назвати подію, яка вшановується у цей день. Після здобуття Україною незалежності радянський святковий календар загалом був збережений, якщо вносились окремі корективи, то незначні. Наприклад, змінили назву свята: День радянської армії і військово-морського флоту (23 лютого) Днем захисника Вітчизни у 1999 р.

Головними святковими датами в СРСР були 7 листопада, 9 травня та 1 травня, у ці дні відбувалися наймасовіші паради та святкування. З цієї тріади в незалежній Україні збереглася традиція святкування Дня Перемоги (9 травня) та Дня міжнародної солідарності трудящих (1 травня). Відповідно з означенням цих дат в опитаних студентів не виникло жодних проблем. 1 травня називали або як «День міжнародної солідарності

входять «Інтер», «1+1», «Україна», СТБ, ICTV, «Новий», НТН (див. звіт Індустріального телевізійного комітету по топ-10 телевізійних каналів України в період з 2003 по 2012 рр. [Електронний ресурс]: <http://itk.ua/ua/page/share/>).

³³ *Грабовський С.* 9 травня: програма передач на позавчора// Телекритика. – 2001. – 8 травня [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/teleprogram/2011-05-08/62601>

³⁴ Телепрограма каналу «Інтер»: 07.05.2012 – 14.05.2012 [Електронний ресурс]: <http://inter.ua/ru/tv/2012/05/09>

³⁵ Телепрограма каналу «1+1» на 9 травня 2012 [Електронний ресурс]: <http://www.1plus1.ua/teleprograma/2012-05-09>

трудящих», або як «День праці». Натомість, при визначенні дати 7 листопада студенти відчували значно більші труднощі. Правильно визначили цю дату лише 36% студентів ПНПУ, 32% студентів ЖДУ, 54% студентів ВДПУ та приблизно стільки ж (52%) студентів НДУ. При цьому найбільший відсоток неправильних відповідей зафіксований на першому курсі історичного факультету ЖДУ – 65%.

День космонавтики³⁶ (12 квітня) в ПНПУ правильно визначили лише 39% опитаних та 32% у ВДПУ, натомість у НДУ цю дату знали 82% студентів. Незважаючи на те, що Житомир є батьківщиною С.Корольова, відомого радянського вченого в галузі космонавтики, а в місті розташований Музей космонавтики його імені, 52% житомирських студентів-істориків четвертого курсу та 86% першого не змогли правильно визначити цю дату.

Найскладнішою датою для студентів усіх університетів виявилася дата народження В.Леніна. У ВДПУ лише 13% студентів її знали, схожа ситуація в ЖДУ та ПНПУ (12% та 14%). У ніжинському вузі відсоток був трохи вищий – 28%.

На тлі загалом низького знання визначних дат радянської історії, вирізняються студенти-історики Черкаського університету. Тут дату Жовтневого перевороту не змогли назвати лише 20% студентів, а такі дати як 22 квітня (день народження В.Леніна) та 12 квітня (День космонавтики) правильно визначили 44% та 79% відповідно. Високий рівень знань пояснюється частково тим, що тільки у ЧНУ є окремий курс, присвячений історії СРСР.

Святкові дні 8 березня та 23 лютого студенти загалом сприймають в гендерному вимірі, як жіноче і чоловіче свято. Абсолютна більшість опитаних знали ці дати, відповіді різнилися хіба що назвами, які вони використовували для їх означення. Назва свята 8 березня варіювалася від «Міжнародний жіночий день» (40%) до «День жінок», «Всесвітній день жінок». Щодо 23 лютого респонденти найчастіше послуговувались назвами «День радянської армії» (32%) та «День захисника Вітчизни» (36%). Також студенти використовували такі назви, як: «День Збройних сил СРСР», «День Збройних сил України» (свято, яке офіційно в Україні відзначається 6 грудня), «День армії (збройних сил)», «Чоловічий день». Отже, студенти продовжують використовувати як радянські назви, так і ті, що були впроваджені вже в незалежній Україні, іноді навіть плутаючи свята як у випадку з Днем Збройних сил України.

Можна констатувати, що визначальним у сприйнятті певної дати є її календарний факт (не)святковості. Промовистим прикладом стала дата Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка зникла з переліку святкових днів у 1999 р.³⁷, у 2013 р. вона майже повністю відсутня в пам'яті молодого покоління. На противагу, День Перемоги, відзначення котрого активно підтримується на

³⁶ У нашій країні відповідно до президентського указу №230 від 13 березня 1997 р., 12 квітня щорічно відзначається День працівників ракетно-космічної галузі України.

³⁷ Відповідно до закону України «Про внесення змін до КЗпП України» від 24 грудня 1999 р. з переліку святкових днів виключено 7 та 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

державному рівні³⁸, зайняв чільне місце як серед найбільш позитивних подій в історії України, так і серед святкових дат незалежної України. Що пояснюється особливим місцем цієї дати в колективній (родинній) пам'яті населення регіону Центральної України, зважаючи на кількість втрат у роки війни і масштабність бойових дій на цій території. Студенти беруть активну участь у офіційних комемораційних заходах, приурочених до Дня Перемоги. На запитання «Що Ви робили в день 9 травня минулого року?» типовими відповідями студентів стали: «Відвідав(ла) мітинг, вшанував(ла) загиблих у війні», «взяв(ла) участь у параді, ході, присвяченому Перемозі, у покладанні квітів до пам'ятника Невідомому солдату». Студенти часто також згадували, що святкували цей день вдома з друзями/родичами, переглядали фільми про війну, дивилися трансляцію воєнних парадів у Москві і Києві. Лише для невеликої кількості студентів (близько 10%) це був звичайний день.

Комемораційні заходи мають величезний вплив на формування історичної пам'яті спільноти. За визначенням англійського соціолога П.Коннертона, ритуали й церемонії як формалізовані акти, які мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності, сприяють встановленню відчуття зв'язку з минулим, більше того, вони відкрито проголошують таку неперервність³⁹. Відповідно систематичне відтворення наративу про радянсько-німецьку війну з акцентом на «великій перемозі» 9 травня сприяє утвердженню у студентів погляду на День Перемоги як визначальну для історії України подію. Це пояснює той факт, що відповідно саме перемога у Другій світовій війні стала однією з найпозитивніших подій в історії УРСР та СРСР.

Упродовж більше як двадцяти років існування України як незалежної держави в українській історіографії утвердився комплекс історичних уявлень та інтерпретацій минулого, який умовно називають національним наративом. Історична політика стала засобом мобілізації населення, а національна історія тим, навколо чого таке об'єднання відбулося. Велику роль у впровадженні національного наративу відіграла освіта, яка є однією з основних засобів індоктринації населення, формування патріотизму та національної свідомості.

Як і в інших державах, з розпадом СРСР та комуністичного блоку в Україні утвердилася модель національного історієписання, яка стала інструментом побудови національної держави. Історична політика вибудовувалася в опозиції до радянського спадку. Як вказує український історик Лариса Нагорна, акцент робиться на героїзації «свого» й дистанціюванні від «чужого»; в останньому постійно відшукувалися ознаки ворожості⁴⁰. Цим «чужим» був СРСР (або в редукованому вигляді Росія), відповідно все негативне пов'язувалося з російським/радянським впливом. Але, що цікаво, лише в освітній сфері вдалося більш-менш повно замінити комуністичний наратив на національний. Негативний погляд на радянський період, представлений у підручниках, підважується у свідомості опитаних студентів впливом старшого покоління,

³⁸ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20 квітня 2000 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>

³⁹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.73–74.

⁴⁰ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С.136–142.

продуктами російської та радянської «культурної індустрії». Крім того, до 2014 р. радянські монументи і назви вулиць домінували у просторі центрально-українських населених пунктів. Як наслідок, у студентів сформувалося амбівалентне ставлення до радянського спадку. Лише третина з опитаних висловила за радикальне знищення всього «радянського» та повністю заперечила цінність спадщини УРСР/СРСР.

За президентства В.Ющенка історична сфера стала однією з найбільш помітних сфер діяльності влади. Особливу увагу президент приділив темі Голодомору та діяльності ОУН і УПА в боротьбі за українську незалежність. В Україні створюється Інститут національної пам'яті за зразком польського, основним завданням якого проголошувалося забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті. Але наслідки політики В.Ющенка були суперечливими, віктимізація національного нарративу не сприяла соціальній мобілізації населення, а наголос на стражданнях і боротьбі українського народу призвів до того, що радянський період розглядався виключно як негативний досвід. Звідси і опір частини студентів до намагання подати радянську історію України лише в контексті мартирологічного дискурсу. Тема ж ОУН і УПА стала предметом політичних маніпуляцій та боротьби, що унеможливило досягнення консенсусу в оцінці їхньої діяльності.

Так як шкільні роки опитаних припадають на період президентства В.Ющенка, зрозуміло, що основними маркерами періоду для них є Друга світова війна та Голодомор, який в уявленні студентів став трагедією загальнонаціонального масштабу. Ставлення ж до ОУН і УПА є радше помірковано позитивним, ніж негативним, а значна кількість невизначених вказує на контроверсійність цієї теми у суспільстві. Це, в свою чергу, сприяє зацікавленості молодого покоління в діяльності націоналістичного підпілля на західно-українських землях у роки війни. Відповідаючи на питання «Що ви вважаєте потрібно додати до вивчення історії України 1917–1991 рр.?» найбільше студентів, особливо хлопців, вказали тему ОУН і УПА, а також загалом історію Другої світової війни.

Як і в інших країнах пострадянського та посткомуністичного простору, в Україні негативний етностереотип закріпився за росіянами, а Радянський Союз представляється як російський проект. Відповідно до результатів опитування СРСР асоціюється з русифікацією, репресіями, колоніальною політикою, деспотизмом, відсталістю, в той час як українці представляються кращими в культурному та моральному плані, а українська нація як пригноблена. Зведення історії УРСР до національної боротьби українців за незалежність є спрощенням тих процесів, що відбувалися на території сучасної України від 1917 до 1991 року. Крім того, в такому представленні історія «радянської України» та СРСР штучно розділяється, а Україна з однієї з найсильніших республік перетворилася в колонію⁴¹.

⁴¹ «Фактично залишаючись у становищі колонії радянської імперії, Україна була одним з ініціаторів прийняття на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1960 р. Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам» // Турченко Ф. Історія України: Підручник для 11 класу (профільний рівень). – К., 2011. – С.146.

Унаслідок домінування політичної та мілітарної історії в системі шкільної й університетської освіти радянський побут, культура, наукові досягнення залишаються поза увагою, а українська культура в радянський час розглядається відірваною від загального контексту і часто зводиться до «протестної» і «репресованої» культури. Крім того, всі події й особи радянської історії оцінюються з погляду їх (не)корисності національній боротьбі українців, не враховуються поведінкові мотивації різних суспільних і локальних груп. Уявлення студентів про радянський час занадто спрощені й неповні, вони визначені національним каноном, який значною мірою є ідеологічним. Радянська історія потребує ґрунтовного переосмислення в контексті історії України. Адже сучасна незалежна Україна є більшою мірою правонаступницею УРСР у політичному, культурному, економічному плані, ніж УНР чи іншого державного утворення, яке існувало на її території.

Академічний курс (в частині радянського періоду) є продовженням і поглибленням шкільного курсу історії без відходу від національного нарративу, який залишається архаїчним, і, як наслідок, нецікавим. Від 25% опитаних у ЖДУ до 55% в НДУ, які обрали історію своєю спеціальністю, на питання, «чи задоволені ви якістю історичної освіти в школі?» дали негативну відповідь. Найменше незадоволених в ЖДУ і ЧНУ – 25% опитаних, найбільше в ПНПУ і НДУ – 51% і 55% відповідно. Критика шкільної освіти найчастіше зводилася до непрофесійності вчителів та застарілих методів викладання. Часто нарікання викликають також підручники з історії, одні звинувачували їх в нецікавості і перевантаженості фактами, інші висловилися проти практики переписування підручників.

Важливим моментом є те, що, за переконанням студентів, історія радянського періоду і досі має «білі плями», що, на їхню думку, є наслідком державної політики у сфері освіти («багато важливих подій просто приховують», «деякі факти з історії СРСР замовчуються і не вивчаються» (ВДПУ), «школярі повинні знати правду і реальність» (ПНПУ). Це частково є наслідком впливу продуктів «культурної індустрії», різного роду документальних, історичних фільмів та програм із властивим їм потягом до таємниць, а також того обсягу інформації, яку студент може знайти в мережі Інтернет, але яка не представлена у шкільному курсі.

Привертає увагу надзвичайна відкритість та емоційність студентів у відповідях. Це відображається як у словах, якими вони послуговуються, так і пунктуації, яку використовують. Наприклад, відповідаючи на питання про те, «чи є історія СРСР частиною історії України?», студент з ЖДУ написав: «на жаль, так», а в ПНПУ відповіддю студента на питання: «чи є голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?» стало «Так!!!» або ж інший приклад – «Так, що це за питання?». Радянський період продовжує викликати емоційну реакцію в молодого покоління, що значною мірою зумовлено уявленням студентів про нього як про перешкоду до кращого, європейського майбутнього. Абсолютна більшість студентів висловлює сильні проукраїнські, а часто і проєвропейські погляди. Студенти відрізняються лише рівнем висловлювань, найбільш радикальні в

цьому плані студенти з Полтавщини, на противагу, вінницькі студенти були більш стримані у висловлюваннях.

Проте заяви студентів про українськість чи європейськість їхнього світогляду є швидше бажаною декларацією, ніж констатацією факту. Ідентичність студентів конструюється в опозиції до російської/радянської, а не на основі певних спільних цінностей, відсутнє розуміння, що, власне, означає «європейськість». Протиставлення в українському суспільстві виникає не між європейським і радянським світоглядом, а радше між «радянськими» людьми і тими, хто «радянськими» бути вже не хоче. Опитані студенти в переважній більшості належать до другої категорії, звідси і зрозуміле їхнє бажання дистанціюватися від представників старшого покоління. Безперечно, найвагомішим у визначенні їхньої приналежності для студентів є факт державної незалежності України.

The article investigates the problem of evaluation of the Soviet past using the results of surveys conducted in autumn 2013 in the universities of Central Ukraine. Usually in the Ukrainian historiography the politics of memory is been analyzed through the dichotomy of “East” – “West”. Instead, this article focuses on the region of Central Ukraine, which plays important role in the crucial moments of modern history. This tendency has been repeatedly confirmed by the parliamentary and presidential election results, and during the events of so-called “Revolution of Dignity” become even more apparent. The attitude to the Soviet past plays extremely important element in the formation of Ukrainian national identity, as it has impact on the formation of political orientation, social mobility and geopolitical preferences of population. Therefore, the question of how the Soviet past is presented in the “collective memory” of generation who doesn’t have a direct experience of leaving in the USSR, is crucial for understanding the politics of memory in Ukraine, its achievements, shortcomings and perspectives.

Keywords: Soviet period, poll, historical policy.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (477.83/.86)

І.П.Куций *

КАТЕГОРІЯ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ» ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються сучасні наукові інтерпретації категорії «цивілізаційна ідентичність» як одного з виявів колективної ідентичності. Проаналізовано специфіку побутування цього поняття у зарубіжній та українській науці. Окреслено кореляції цивілізаційної ідентичності з іншими формами колективної ідентичності. З'ясовуються перспективи дослідження цивілізаційної ідентичності в українській історіографії.

Ключові слова: *цивілізаційна ідентичність, колективна ідентичність, цивілізація, спільнота, ідентифікація, українська історіографія.*

Поняття «ідентичність» сьогодні активно артикулюється в більшості соціогуманітарних наук. У найширшому розумінні воно означає усвідомлення індивідом своєї належності, що дозволяє йому визначити власне місце у соціокультурному просторі й вільно орієнтуватися в оточуючому світі¹. Якщо студії над ідентичністю в більшості її проявів відзначаються неабиякою популярністю, динамікою та різнобічністю, то така підкатегорія, як «цивілізаційна ідентичність», ще не пошанована належною увагою. Доволі показовий факт: у вітчизняній соціогуманітарній науці досі немає спеціалізованого дослідження, присвяченого теоретико-методологічному з'ясуванню її сутності. При цьому слід звернути увагу, що на емпіричному рівні тема цивілізаційної належності України популярна ще з 1920-х рр. Від В.Липинського та С.Рудницького українські дослідники з'ясовують цивілізаційно-просторову ідентичність країни в рамках опозиційної дихотомії схід – захід. Згадаймо студії Л.Окіншевича, І.Лисяка-Рудницького, І.Шевченка, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, О.Гнатюк, Я.Грицака та ін. В їхніх працях ідеться насамперед про співвідношення «західних» та «східних» рис в українському історичному процесі й культурі. Водночас мають місце ґрунтовні спроби вивчення цивілізаційної ідентичності в історіографічному процесі. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми

*Куций Иван Петрович – кандидат історичних наук, доцент (Тернопіль)
E-mail: kutsyy@ukr.net*

¹ Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. – Москва, 2011. – С.39.

стосовно міжвоєнного періоду вітчизняного історіографічного процесу зробив В.Масненко, котрий простудював дискусії українських істориків (насамперед Д.Дорошенка) з представниками євразійської течії російської історичної думки², систему цивілізаційних координат В.Липинського³. Відповідні уявлення М.Грушевського досліджували В.Ващенко⁴, В.Тельвак⁵. Дослідження генези цивілізаційних поглядів істориків міжвоєнного періоду та радянського часу здійснила Н.Яковенко⁶. Детальний аналіз цивілізаційних дискурсів сучасних українських істориків запропонував В.Гончаревський⁷. І все ж таки проблема цивілізаційної ідентичності українських істориків залишається малодослідженою. Особливо це стосується «довгого XIX ст.», тобто періоду становлення вітчизняної історіографії як самостійної наукової галузі. Уточнимо, що така ситуація виразно контрастує з російською наукою, в якій тема цивілізаційної ідентичності стала доволі популярною, їй присвячено декілька спеціальних наукових студій. Емпіричний аналіз конкретних історіографічних проявів цивілізаційної ідентичності здійснювався в українській історичній науці переважно поза теоретико-методологічним з'ясуванням сутності цієї категорії. Наскільки дозволяє обсяг статті, спробуємо вирішити це завдання, спираючись на методологічні напрацювання зарубіжних фахівців та емпіричний доробок дослідників вітчизняної історіографії.

Уживання термінів «цивілізація» та «цивілізаційна ідентичність» як робочих категорій наукового дослідження можна вважати використанням елементів цивілізаційного підходу. Сам він на сучасному етапі розвитку української історичної науки переживає кризу та спад популярності⁸. Побутує думка про непридатність цього підходу як наукової методології⁹. Проте питання про його перспективи залишається відкритим. З одного боку, як «велика теорія» (метанаратив), що здатна пояснити закони світової історії, він себе повністю вичерпав, у такому ракурсі його варто вивчати лише як етап генези історіософської думки. З іншого боку – окремі елементи цивілізаційних теорій сьогодні продовжують успішно застосовуватися в рамках емпіричних історичних студіювань. До таких елементів можна віднести передовсім категорії «образ цивілізації», «цивілізаційні уявлення» та, власне, «цивілізаційна ідентичність». Так само

² Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001. – С.194–210.

³ Масненко В.В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. – К., 2000. – С.73–77; Його ж. Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія Вячеслава Липинського // *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX w.* – Gdańsk, 2013. – С.307–323.

⁴ Ващенко В. «Ментальна географія» зламу XIX–XX ст.: конструювання М.Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Ibid.* – С.75–93.

⁵ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Ibid.* – С.298–306.

⁶ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // *Її ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.333–365.

⁷ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: Сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 220 с.

⁸ Там само. – С.161.

⁹ Див.: Іонов І.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – Москва, 2007. – С.7–12.

сьогодні мають місце спроби «оживити» цивілізаційні теорії якісно новим змістом, перетворити їх з умоглядних історіософських схем на прикладну методологію для конкретних історичних досліджень.

Більшість науковців одноставні у тому, що «цивілізаційна ідентичність» виступає частиною чи різновидом ширшого поняття – «колективної» або «групової ідентичності». Означення «колективна» більш адекватне, адже група може бути сукупністю людей, об'єднаних випадковими ознаками. У такому випадку вони не матимуть спільної ідентичності. Колективна ж ідентичність базується на принципі засвоєння індивідом істотних елементів колективної культури, визнання їх своїми, отождолення себе з ними¹⁰. У царині психології З.Фройд одним із перших запропонував розрізняти групову та індивідуальну ідентичність, мотивуючи це тим, що людина сама по собі керується власним «єго», а у групі – цілим рядом чинників: географічними характеристиками місцевості, історичними перспективами колективу, матеріальними засобами та цілями, колективним сприйняттям часу, життєвим планом¹¹. Психолог Е.Еріксон інтерпретував групову ідентичність як включення особистості в різні спільноти, підкріплене суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням¹². Н.Хренов характеризує колективну ідентичність як «невизначену й вислизуючу реальність»¹³. Він вважає цивілізаційну ідентичність найбільш універсальною формою колективної ідентичності¹⁴. В.Хачатурян трактує цивілізаційну ідентичність як найширшу, абстрактну та раціоналізовану форму ідентичності. Дослідниця вбачає її суть в усвідомленні належності до локальної цивілізації. Цивілізаційна ідентичність, на її думку, виконує інтегративну й одночасно архаїчну функцію поділу на «ми» і «вони», «чужі»¹⁵. В.Хачатурян звернула увагу і на те, що цивілізаційна ідентичність реалізується переважно в рамках теорії локальних цивілізацій.

І.Іонов вважає цивілізаційну ідентичність самостійною формою історичної самосвідомості¹⁶, саме в основі якої він відшукує розмежування об'єкта та суб'єкта пізнання. Складовими цієї ідентичності виступають ірраціональні, міфологічні та утопічні знання; вагома роль в її формуванні належить уяві й фантазії¹⁷. Цивілізаційна ідентичність – уявлювана сутність, суб'єктивна характеристика індивідів. Вона не виникає та не існує сама по собі, а є результатом взаємодії конкретної людини або групи людей з іншими людьми чи групами. Звідси випливає, що ідентифікація неможлива поза порівняльним контекстом, коли «ми» порівнюється та протиставляється «їм». Причому «вони» виступають часто у формі «чужого», «ворога». Власне творення образу

¹⁰ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С.50–51.

¹¹ Див.: Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.37.

¹² Див.: Там же.

¹³ Хренов Н. От редактора: Художественная воля в контексте цивилизационной идентичности // Искусство и цивилизационная идентичность. – Москва, 2007. – С.5.

¹⁴ Там же. – С.17.

¹⁵ Хачатурян В. Истоки и рождение евразийской идеи // Там же. – С.289.

¹⁶ Ионов И. Цивилизационная самоидентификация как форма исторического сознания // Там же. – С.170.

¹⁷ Там же. – С.172, 174.

ворога – це стандартний, універсальний механізм формування колективної ідентичності.

С.Гантінгтон інтерпретує «цивілізаційну ідентичність» як найширший вияв культурної ідентичності, котра формує моделі згуртованості, дезінтеграції та конфлікту¹⁸. У ній люди визначають себе з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів¹⁹. Цивілізації, за С.Гантінгтоном, найвищий із декількох рівнів ідентифікації людей; вони – «найбільші “ми”, усередині яких кожен відчуває себе в культурному сенсі як удома і відрізняє себе від усіх інших “іх”»²⁰.

Не залишилися осторонь цієї теми й українські фахівці. В.Гончаревський подає цивілізаційну ідентичність як «належність до певної цивілізації»²¹. М.Козловець визначає її категорією, що

«характеризує належність індивіда, соціальних груп і народів до певної цивілізації. Це граничний рівень соціокультурної самоідентифікації індивідів, вище якого може стояти лише ідентифікація міжпланетарного масштабу (“землянин”). В її основі постає відносно усталена велика міжетнічна мегаспільність людей, яка тривалий час проживає в одному регіоні, і яка базується на єдності історичної колективної долі різних народів, пов'язаних між собою схожими культурними цінностями, нормами та ідеалами (західноєвропейська цивілізація, китайська та ін.). Цивілізаційна ідентичність є універсальною константою, практично незмінною характеристикою суспільства загалом»²².

І.Іонов пропонує розрізнити історичні різновиди цивілізаційної самоідентифікації: 1) сучасна, що виникла у Західній Європі на початку модерної епохи, а її модифікації сьогодні існують і в незахідних середовищах; 2) дещо спекулятивні реконструкції інших форм цивілізаційної самоідентифікації стародавнього та середньовічного часу. Якщо перший різновид – реальний, соціологічно фіксований об'єкт, то другий – теоретичний конструкт, котрий дозволяє віднайти в позаєвропейському світі форми свідомості, подібні до сьогоднішніх²³. Іншими словами, І.Іонов акцентує на істотній відмінності модерних та домодерних форм цивілізаційної самоідентифікації. Подібну думку поділяє також І.Кондаков, за словами якого ранні форми цивілізаційної ідентичності (у «доцивілізаційний період») погано піддаються реконструкції²⁴. Автор звертає увагу, що рефлексія над цивілізаційною ідентичністю має місце лише на пізніх етапах її генези, коли вона зазнає серйозної кризи²⁵. При цьому І.Кондаков пропонує розрізнити «зовнішню кризу» (внаслідок вторгнення у

¹⁸ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С.11.

¹⁹ Там само. – С.13.

²⁰ Там само. – С.41.

²¹ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії... – С.187.

²² Козловець М.А. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип.57. – Житомир, 2011. – С.8.

²³ Іонов І. Цивілізаційна самоідентифікація... – С.181.

²⁴ Кондаков І. Динаміка цивілізаційної ідентичності Росії // Искусство и цивилизационная идентичность. – С.212.

²⁵ Там же. – С.211.

замкнутий світ однієї локальної цивілізації цінностей та норм чужої цивілізації та «внутрішню», що реалізується через «смуту» – стан соціокультурної невизначеності²⁶. І.Яковенко звертає увагу на те, що у свідомості зрілої людини наявний цілий пакет ідентичностей, пропонуючи розрізнити «менш значимі» (факультативні, приватні, тимчасові) та «базові», до котрих він відносить конфесійну, ідеологічну, громадянську, національну й, власне, цивілізаційну²⁷.

Важливо підкреслити, що кожна людина – носій декількох різновидів колективної ідентичності (цивілізаційна, релігійна, національна, соціальна, професійна, гендерна, географічна тощо). Звідси цивілізаційна ідентичність здатна найрізноманітнішими способами поєднуватись із зазначеними інтерпретативними спільнотами. Так, носій слов'янської цивілізаційної ідентичності може бути українофілом, малоросом чи рософілом у сенсі національної ідентичності; так само він може бути буковинцем, галичанином або наддніпрянцем у сенсі регіональної ідентичності. Процес конструювання власної ідентичності полягає у прийнятті чи відкиданні людиною елементів ідентичності різних груп, до яких вона прагне долучитися²⁸. Поставивши у центр історіографічного дослідження саме цивілізаційну ідентичність, дослідникові варто торкатися інших форм колективної ідентичності (насамперед національної, культурної та релігійної) лише тією мірою, наскільки вони здатні увиразнити генезу цивілізаційної тожсамості.

Фахівці констатують два способи взаємодії цивілізаційної та національної ідентичності – взаємоконкуренція та взаємодоповнення. Так, О.Гнатюк пише: «Українська тожсамість теж може прилягати до європейської або протиставляти їй себе»²⁹. Цікавою видається думка М.Гібернау стосовно цього співвідношення, який трактує європейську ідентичність на етапі її зародження «неемоційною» ідентичністю, на противагу «могутнім й емоційно наснаженим» національним ідентичностям³⁰. Важливе для нас зауваження дослідниками того факту, що ідентичність не є сталою, вона змінюється у просторі й часі³¹.

Візьмемо до уваги акцент на тому, що необхідно розрізнити поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Перше – це результат, відстоювання і захист себе; друге – пристосування, процес постійного вибору, прийняття норм, традицій, установок³². Якщо поняття «ідентичність» виступає ознакою соціального об'єкта, то «ідентифікацію» слід розуміти як «процес емоційно-психологічного самоототожнення індивіда із соціальною групою», зокрема з цивілізацією³³. Ідентифікацію розглядають як «дію встановлення ідентичності»³⁴. П.Гнатенко та В.Павленко трактують поняття «ідентифікація» у трьох ракурсах: як

²⁶ Там же. – С.225–229.

²⁷ Яковенко І. Искусство и базовые идентичности // Там же. – С.403–404.

²⁸ Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.51.

²⁹ Там само. – С.71.

³⁰ Гібернау М. Про європейську ідентичність // *Її жс.* Ідентичність націй. – К., 2012. – С.154.

³¹ Глозов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: Дис. ... д-ра філос. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С.15.

³² Кондаков І.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.45.

³³ Соціологія: терміни, поняття, персоналії / В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома. – К., 2002. – С.139.

³⁴ Глозов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація... – С.17.

механізм міжособистісного сприйняття (поряд із рефлексією та стереотипізацією); як центральний елемент самосвідомості (тобто самоідентифікація); як показник рівня розвитку групи, що діагностує її згуртованість та ціннісно-орієнтаційну єдність (тобто як колективна ідентифікація)³⁵. Звідси випливає що цивілізаційна ідентичність (як ознака) – результат цивілізаційної ідентифікації (як перманентного процесу). Ідентичність не можна розглядати як статичну даність, поза процесом її утворення. При вивченні ідентичності не слід зводити її до самодетермінації, самокатегоризації, адже у процесі її формування беруть участь інші люди³⁶.

У структурі цивілізаційної ідентичності одним із найважливіших компонентів виступає історична пам'ять³⁷. І.Іонов звертає увагу на складний соціокультурний і міждисциплінарний характер цивілізаційних уявлень, в яких він бачить синтез

«фіксованих соціологічними дослідженнями способів самоідентифікації; реконструйовані форми історичної свідомості; суспільні проекти, цінності та ідеали; вірування й теоретичні знання про сенс історії; філософські, соціологічні, культурологічні знання про оточуючий світ (як світ локальних цивілізацій); історичні описи минулого інших цивілізацій»³⁸.

Складність і різноплановість цивілізаційної ідентичності можна проілюструвати конкретним прикладом європейської ідентичності, яка, за словами О.Джеджори, виросла зі сплаву релігійної традиції й консерватизму давнього юдейства, філософської широти та сміливості думки давніх греків, римського організаційного таланту і практичності³⁹.

У своїх інтерпретаціях ми не претендуємо ані на новизну в дефініціях, ані на встановлення правильності/хибності тих чи інших визначень і підходів. Наше завдання – з'ясувати їх методологічну придатність для аналізу українського історіографічного процесу. Таким чином, під «цивілізаційною ідентичністю» в рамках історіографічних досліджень розуміємо спосіб самоототожнення істориками себе та своєї національної історії з образом однієї із цивілізацій і протиставлення його іншим цивілізаційними образами як «чужим» або «ворожим». «Цивілізаційною ідентифікацією» ми означаємо сам процес «включення» національної історії в образ «своєї» цивілізації й одночасне «виключення» та «іншування» образів «чужих» цивілізацій. «Цивілізаційну ідентичність» істориків вважаємо доцільним розглядати не як самодостатнє явище, а найвищий щабель в ієрархії колективних ідентичностей. У структурі світогляду історика пропонуємо виділяти, на підставі принципу географічно-просторового масштабу, своєрідну ієрархію базових колективних ідентичностей:

³⁵ Гнатенко П.И., Павленко В.М. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – С.3–4.

³⁶ Там же. – С.16.

³⁷ Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.93.

³⁸ Ионов И.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание... – С.33.

³⁹ Джеджора О. Історія європейської цивілізації. – Ч.1: До кінця XVIII ст. – Л., 1999. – С.4.

регіональна (наддніпрянська, галицька, слобожанська); національна (українська, малоросійська, россофільська); цивілізаційна (слов'янська, європейська). Тобто цивілізаційна ідентичність у цій ієрархії виступає ступенем найбільшого масштабу. Наголошуємо, що проблематичним у запропонованій нами ієрархічній системі є виділення ще одного, вищого, рівня ідентичності, котрий можна означити як «надцивілізаційний» або «макрорегіональний» (східний, західний). Проблематичність цього рівня ідентифікації полягає в тому, що в деяких дослідників ці поняття ототожнювались з образом однієї цивілізації (Схід = Росія або мусульманський світ; Захід = Європа), а в інших – у зміст цих понять могли включатися декілька цивілізаційних образів (Схід = Росія + мусульманський світ + кочовий Степ). Чіткіше ця ієрархія проглядається у формі таблиці.

**Ієрархія колективних ідентичностей
(за принципом географічно-просторового масштабу)**

Рівень ідентичності	Форми прояву
Регіональний	Наддніпрянська, слобожанська, галицька, буковинська, волинська, подільська
Національний	Українська (українофільська), малоросійська, россофільська, москвофільська, полонофільська
Цивілізаційний	Слов'янська (слов'янський світ), православна, панросійська (східнослов'янська, російський світ, «свята Русь»), європейська (католицький, латинський світ, Захід = Європа)
Макрорегіональний (надцивілізаційний)	Східна, західна

Аналіз цивілізаційної ідентичності полягає у з'ясуванні широкого кола питань: як конструювали історики свою цивілізаційну ідентичність; як легітимізували «свою» й знецінювали «чужу» форми цивілізаційної ідентичності; до яких ідей, міфів і символів апелювали при цьому; з якими соціокультурними явищами/фактами ототожнювали свій цивілізаційний образ, а від яких – дистанціювалися; як співвідносилися цивілізаційна ідентичність з іншими формами колективних ідентичностей істориків?

Цивілізаційна, як і будь-яка інша колективна ідентичність, формується, поширюється та виражається через дискурси. Нагадаємо, що це поняття у соціології розглядають як різновид мовної комунікації, котра досягається в обговоренні, зіставленні й обґрунтуванні різних думок, програм, позицій взаємодіючих соціальних суб'єктів⁴⁰. Дискурс розуміють як текст, що промовляє «для когось» і створений «кимось»⁴¹. В інтерпретації М.Фуко дискурс виступає актом виявлення влади, накидання своєї волі чи панівного становища, або

⁴⁰ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. – С.88.

⁴¹ Політична наука: категорії, поняття і терміни: Словник / За ред. Б.Кухти. – Л., 2003. – С.129.

навпаки – актом опору чиємусь пануванню⁴². О.Гнатюк стверджує, що тожсамість інтелектуали

«конструюють, поширюють, або піддають під сумнів через дискурси, що їх розуміють як припущення, твердження та способи аналізу, за допомогою яких індивід надає сенс суспільному життю. Дискурс, як і кожне суспільно обумовлене відображення світу, є не пасивним віддзеркаленням наявної реальності, а активним конструюванням та зображенням світу»⁴³.

Дискурс ідентичності є феноменом модерної епохи та проявом індивідуалізму, адже в домодерному чи традиційному суспільстві людина не схильна ставити питання: «Хто я?», «До чого належу?». Саму категорію «цивілізація» доречно розглядати як дискурс, тобто спосіб описувати, аналізувати, класифікувати країни, культури, народи. В українській історичній думці можна вести мову насамперед про «слов'янський» та «європейський» цивілізаційні дискурси.

Ще одним проблемним аспектом запропонованого тут дослідницького викладу є співвідношення понять «цивілізаційна» та «просторова ідентичність». Уважаємо, що останнім слід окреслювати співвіднесення істориками себе з реальними або уявними географічно-просторовими утвореннями різних масштабів. Зрозуміло, що історик власну просторову ідентичність чи уявлення проектує на історичне минуле у своїх текстах; тому історичні події та явища у відповідності до просторових уявлень знаходять географічну «прописку» на ментальній мапі історика. Просторова ідентичність українських істориків може бути, наприклад, західною або східною, північною або південною. Поняття «цивілізаційна ідентичність» вважаємо ширшим, ніж «просторова ідентичність», оскільки перше включає, окрім просторового компонента, ще й соціокультурну складову. Однак, якщо брати до уваги не ієрархічне співвідношення цих понять, а їх конкретне, змістово-прикладне наповнення, то може виявитися, що форма прояву просторової ідентичності (Схід) включає у себе декілька понять із ряду цивілізаційної ідентичності (Росія, кочовий Степ, мусульманський світ).

Не другорядною постає проблема конкретизації співвідношення понять «цивілізаційна» та «культурна ідентичність», оскільки доволі часто їх цілком ототожнюють або ж трактують взаємодоповнюючими. Так, у Б.Глотова «культурно-цивілізаційна ідентифікація» виступає основною робочою категорією⁴⁴. В.Гончаревський довів, що в українській науці має місце широкий спектр трактувань співвідношення понять «культура» та «цивілізація» – від повного ототожнення до цілковитого протиставлення⁴⁵. Це, зрештою, цілком закономірно з огляду на той факт, що ситуація з науковим дефініціюванням культури ще більш складна, ніж цивілізації. Не вдаючись до деталізації цієї обширної

⁴² Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.60.

⁴³ Там само. – С.59.

⁴⁴ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація... – С.2–7.

⁴⁵ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії... – С.153.

наукової дискусії, ми дотримуємось погляду, що «цивілізаційна ідентичність» і «культурна ідентичність» – нетотожні, хоча дуже тісно пов'язані між собою поняття. Зміст першого – ширший, адже він включає у себе географічно-просторовий, політичний, економічний компоненти, які не входять до обсягу поняття «культура». З іншого боку, оскільки культура для багатьох мислителів поставала основним критерієм для виділення цивілізацій, є підстави трактувати культурну ідентичність як основний компонент цивілізаційної ідентичності. Ураховуючи тісний взаємозв'язок цих двох понять, можемо розглядати їх як взаємодоповнюючі.

Вагомим чинником поширення категорії «цивілізаційна ідентичність» в українському інтелектуальному просторі став геополітичний фактор. Перед політичною та науковою елітою, громадськістю нашої держави постала не проста дилема геополітичного й культурно-цивілізаційного вибору у системі просторових координат Схід – Захід, а якщо конкретніше – між Росією та Європою. Ця проблема вирішувалась (і вирішується по сьогодні) далеко не одностайно, що дає підстави констатувати навіть цивілізаційний «розлам», «розірваність» України. У цьому процесі кожна з позицій прагнула (і прагне) як доказову базу мати переконливу наукову легітимізацію. Тому потреба студій у царині цивілізаційної ідентичності спонукала фахівців звертатися до цивілізаційного підходу. Чимало українських філософів, історіософів, істориків, культурологів, політологів почали застосовувати це поняття як прикладну робочу категорію для визначення місця нашої країни у цивілізаційній структурі світу.

У сучасній вітчизняній історіографічній ситуації склався стан, коли однією з визначальних ознак нормативної історіографії стала євроінтеграційна парадигма⁴⁶. Вона передбачає тезу про європейську цивілізаційну, культурну, політичну ідентичність України та інтерпретацію її історичного минулого як складової саме європейського історичного процесу. Євроінтеграційна парадигма українських істориків обумовлена як зовнішньополітичним курсом держави, так і суб'єктивними прагненнями й симпатіями переважаючої частини інтелектуальної еліти. Багато хто з українських істориків свідомо чи неусвідомлено здійснює наукову легітимізацію зовнішньої політики своєї держави, беззастережно стверджуючи про європейську ідентичність України. В їхніх працях першопричиною у процесі культурно-цивілізаційної самоідентифікації виступає прагнення будь-що цивілізаційно відмежуватися як від колишнього СРСР, так і від теперішньої Росії. Тож наукові пошуки української цивілізаційної ідентичності іноді не позбавлені суб'єктивної тенденційності, і є радше телеологічним «обґрунтуванням», фактологічним наповненням наперед заданої думки. Не останню роль у процесі утвердження євроінтеграційної парадигми відіграла також грантова політика західних наукових фондів, які не просто фінансують відповідні проекти, а й визначають їх ідейне, проблемно-тематичне, методологічне спрямування. За слушним зауваженням В.Гончаревського, ідея європейської ідентичності України претендує сьогодні на роль новітнього національного історичного міфу⁴⁷.

⁴⁶ Там само. – С.179.

⁴⁷ Там само. – С.151.

Попри цілковите переважання у сучасній українській історіографії євроінтеграційної парадигми, усе-таки мають місце й численні спроби історіографічно позиціонувати Україну складовою цивілізацій, котрі соціокультурно збігаються з Росією. Насамперед сюди відносимо твердження про належність нашої країни до «слов'янської», «східнослов'янської», «православної», «євразійської», «візантійської», «російської» («русской») цивілізацій. Звісно, тут проглядається вагомий вплив російської історичної думки. Проте навіть у таких інтерпретаціях українських авторів здебільшого саме Україна (а не Росія) постає цивілізаційним центром. Ця обставина дає підстави для твердження, що вітчизняна цивілізаційна думка не позбавлена оригінальності.

Таким чином, на основі здійсненого аналізу можемо стверджувати, що поняття «цивілізаційна ідентичність» сьогодні активно входить в український науковий простір, залишаючись при цьому методологічно невідрефлексованим. Провідною сферою артикулювання цієї категорії на сьогодні стали все-таки не наукові праці, а політичні дискурси. Незважаючи на те, що тенденції розвитку західної історичної науки цілком несприятливі для цивілізаційного підходу, соціально-політичні чинники (зокрема ідеологема «конфлікту цивілізацій», проблематичність геополітичного вибору між Європою та Росією, «цивілізаційний розкол» України тощо) мотивують пошук шляхів конкретизації, поглиблення та вдосконалення інструментарію цивілізаційного аналізу, вивчення всіх аспектів вітчизняної «цивілізаційної ідентичності». Ця обставина, очевидно, сприятиме подальшому студіюванню зазначеного феномену. У студіях з історії української історичної думки поняття «цивілізаційна ідентичність» має всі шанси стати популярною робочою категорією та об'єктом дослідження, адже воно відображає вагому сторону історичних та просторових уявлень українських істориків. Поглиблене вивчення цивілізаційної ідентичності вважаємо одним із перспективних напрямів історіографічних студіювань.

This paper investigates modern scientific interpretations of the category of “civilization identity” as a manifestation of collective identity. The specificity of the term use in foreign and Ukrainian science is analyzed. The correlation of civilization identity with other forms of collective identity is defined. The author explains research prospects of civilization identity in Ukrainian historiography.

Keywords: *civilization identity, collective identity, civilization, community, identification, Ukrainian historiography.*

О.В.Ясь *

«КОЛЕКТИВНИЙ ЧОЛОВІК» НА АВАНСЦЕНІ ІСТОРІЇ: СОЦІОЛОГІЗАЦІЯ МИНУВШИНИ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ М.ГРУШЕВСЬКОГО

Висвітлюється соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського. Розглядаються впливи паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль) та візії «психології народів» В.Вундта на його студії 1920-х рр. Аналізуються трансформації дослідницького інструментарію М.Грушевського в контексті соціологізації історії.

Ключові слова: *Грушевський, соціологізація історії, паризька соціологічна школа, «психологія народів».*

Упродовж 1920–1930-х рр. у просторі соціогуманітаристики вимальовувалися, набували виразності й, урешті-решт, кристалізувалися методологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних і економічних теренів її побутування на авансцені минувшини. Така соціологізація була своєрідною реакцією на воєнну й революційну кризи часів Першої світової. Відтак культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити «епохою масової історії», хоч, звісно, із низкою поважних застережень та уточнень, тією чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала/відкидала/модифікувала/реагувала на його настанови й дослідницькі практики.

Ба більше, учень М.Ковалевського – П.Сорокін у лекції, виголошеній за часів Першої світової війни, зауважував (тут і далі курсив наш – О.Я.):

«Виникнення соціології як систематичної науки призвело до “соціологізації” всіх спеціальних (гуманітарних – О.Я.) дисциплін упродовж останніх кількох десятиліть. Їх зміст, методи, інтерпретації, включаючи навіть ті, чий автори вороже ставилися до соціології, робилися все більше соціологічними і призвели до виникнення в усіх цих дисциплінах соціологічних чи інституціональних шкіл: в юриспруденції та історії (так звана соціальна історія), в економіці та політології, в антропології й психології (соціальна психологія), науках, які вивчають мистецтво, мораль, релігію та навіть логіку»¹.

Український приятель П.Сорокіна – політик-соціаліст М.Шаповал уважав, що соціологія незабаром стане справжньою наукою, позаяк проникне до таємниці соціальної структури та функціональної ролі окремих суспільних

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: alexyas@ukr.net

¹ Сорокін П.А. Общая социология // *Его же*. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.172.

груп². Такі чи схожі аванси відпускало соціології в той час чимало відомих гуманітаріїв, які звертали свої погляди до масових явищ і процесів.

Зрештою, упродовж 1920–1930-х рр. стався загальний поворот до студіювання соціального світу минулого, намічений паростками соціологізації історії ще на зламі XIX–XX ст. Цей поворот заклав не тільки соціологічні підоснови концептуалізації всієї минувшини, а й суттєво розширив її межі за рахунок вивчення архаїчних суспільств (примітивних культур). Тож соціальний вектор доволі швидко пересунувся на величезну предметну область, котру нині обіймають чимало наукових дисциплін – від етнології до культурної антропології.

Зауважимо, що про масштаби поширення соціологізації на теренах соціогуманітаристики яскраво свідчать дослідницькі, культурні, педагогічні практики тогочасних українських учених. Скажімо, такий оригінальний і вдумливий дослідник, як В.Петров, у 1920-х рр. пояснював та інтерпретував любовні стосунки й навіть інтимне життя П.Куліша у світлі соціальних трансформацій середини XIX ст., тобто певною мірою соціологізував його інтелектуальну біографію³.

Власне, соціологізація минувшини, що її Е.Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁴, спричинилася до різних версій соціологічного й цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920–1930-х рр. Соціологізм спонукав до представлення історії «знизу», хоч і з перспективи масових явищ та процесів. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму.

Зауважимо, що у 1920-х рр. на обширах радянської України залишалися не тільки доволі великі можливості для соціологізації історії, зокрема з перспективи співіснування більшовицько-марксистського та, власне, національного історичного нарративів, а й навіть їх певного зближення, наприклад у студіях М.Яворського. Тим більше, що згадані дискурси мали спільну телеологічну природу⁵, проте постулювали відмінні версії кінцевого призначення історичного руху – відродження нації/створення національної держави або перемогу пролетарської революції/побудову соціалізму. Таким чином, побутування різних телеологічних «програм» витворювало певний діапазон можливостей, принаймні потенційних, для запозичення, трансформації та включення низки елементів національного дискурсу до більшовицько-марксистської концептуалізації української минувшини.

Соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичні студії М.Грушевського ще до Першої світової війни. Наприклад, у вступних нотатках до 7-го тому (1909 р.) «Історії України-Руси» автор наголошував на потребі

² Шаповал М. [Рец.]. Сорокин П.А. Система социологии. – Пг.: Изд-во «Колос», 1920. – Т.1–2: Социальная аналитика. – 357+463 с. // Нова Україна (Прага). – 1922. – №16/18. – С.103.

³ Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – 211 с.

⁴ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – Москва, 1994. – С.128.

⁵ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.378.

сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника історика-соціолога»⁶. О.Пріцак навіть висловив думку, що «томи 1–6 (“Історії України-Руси” – О.Я.) написано істориком-позитивістом, а дальші томи – соціологом-істориком»⁷.

Однак видається, що наведена заувага М.Грушевського навряд чи є тією межевою віхою, за якою доцільно диференціювати чи розрізняти, а тим паче поділяти його історичне письмо на два великих періоди. Передусім слід узяти до уваги вкрай хитку конвенціональність та приземленість термінологічного апарату, яким послугувався український історик. Водночас тексти М.Грушевського, опубліковані після 1909 р., не містили таких суттєвих інструментальних новацій, які дозволили б вести мову про кардинальну трансформацію творчої палітри та стилю мислення вченого, що різьчилося від його попередніх студій.

Схоже, що в передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М.Грушевського, пов'язаний із соціологізацією історії, котрі логічно впливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тією чи іншою мірою переймалася більшість професійних істориків початку ХХ ст. Натомість воєнні й революційні події, еміграційні настрої та враження від споглядання перших років культурного, соціального буття повоєнної Європи стали своєрідним каталізатором, змусивши вченого доволі глибоко зануритися у царину всесвітньої історії та соціології, зокрема спричинили створення Українського соціологічного інституту.

Вислідом таких дослідницьких устремлінь стала «Всесвітня історія в короткім огляді» (Київ, 1917–1918 рр., ч.1–6), в якій М.Грушевський запропонував не європоцентричну, а багатовекторну репрезентацію минувшини з перспективи побутування народів практично всіх континентів. Приміром, п'ята частина цієї праці мала промовисту назву – «Позаєвропейські краї в останніх століттях»⁸.

Зрештою, упродовж воєнної та революційної доби споглядаємо поважні зрушення у царині інституціоналізації соціології як суспільної дисципліни на російських теренах. Пригадаємо, наприклад, створення Російського соціологічного товариства імені М.Ковалевського (1916 р.), плани О.Лаппа-Данилевського щодо заснування Соціологічного інституту у системі Російської академії наук (1918 р.), конституювання Соціобібліологічного інституту (1918 р.) за зразком відомої німецької установи, проект К.Тахтарьова стосовно Російського соціологічного інституту (1920 р.) тощо⁹. Тим паче, що процес інституціонального становлення соціології в академічному світі розгорнувся в низці західноєвропейських та північноамериканських країн (Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія, США та ін.) ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – К., 1995. – С. VIII.

⁷ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С. 29.

⁸ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – К., 1918. – 168 с.

⁹ Див. докл.: Новикова С.С. Соціологія: історія, основи, інституціоналізація в Росії. – Москва; Воронеж, 2000. – 464 с.

Скажімо, Міжнародний інститут соціології було засновано Р.Вормсом ще 1893 р., а Американське соціологічне товариство постало 1905 р. Натомість на обширах Російської імперії з політичних міркувань соціологія вважалася «неблагонадійною» сферою наукових зацікавлень. Урядові кола всіляко гальмували інституціоналізацію соціологічних студій, зокрема в університетах, хоч російські вчені посідали поважні позиції в міжнародних соціологічних центрах. Зокрема, президентами Міжнародного інституту соціології в різні роки були М.Ковалевський, М.Кареев, П.Лілієнфельд-Тоаль, П.Сорокін.

Таким чином, створення Українського соціологічного інституту (УСІ) відображало назрілі потреби вітчизняної соціогуманітаристики, котрі загострила й актуалізувала нова повоєнна дійсність. Як відзначав М.Грушевський:

«Гадка про сю організацію виникла у мене під вражіннями ліквідації світової війни літом 1919 р., коли здавалось, що соціальне і культурне, а з ним і наукове життя Європи виходить на нові дологи і вимагає нових форм, нових засобів і нових підходів, в життю науковим і культурним так само, як в економічнім і політичнім»¹⁰.

У проекті закону про цю інституцію, підготовленому її фундатором, ця теза проводилася більш категорично: «Україн[ський] соц[іологічний] інститут засновується задля *утворення тісних і постійних зв'язків між укр[аїнським] соціальним життям і світовим соціальним рухом*»¹¹.

Загалом цю інституцію М.Грушевський розглядав як своєрідний культурний центр у Женеві (згодом перенесений до Праги, а пізніше – до Відня), на кшталт Польського музею у швейцарському містечку Рапперсвіль¹². Імовірно, проект створення УСІ актуалізувався у зв'язку з тодішніми планами переможців у Першій світовій війні щодо подальшого устрою «малих націй»¹³. Не випадково сучасні дослідники наголошують на інформаційно-представницькій функції зазначеної установи¹⁴. Однак науково-дослідна функція інституту відігравала не меншу роль, аніж культурне представництво українців у світі, котре задекларував засновник УСІ. Більше того, уважають, що в його діяльності домінували видавничі та лекційні практики¹⁵.

Тогочасні соціологічні інтенції на полі культури у світлі післявоєнних інтелектуальних настроїв промовисто окреслила донька М.Грушевського – Катерина, зазначивши:

«Соціальні тенденції міжнародної культури втягають у взаємини цівілізованих націй щораз нові народи і нові побутові форми,

¹⁰ Грушевський М. Передмова // *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – [К.], 1924. – С.3.

¹¹ Проект підготовленого М.С.Грушевським закону про Український соціологічний інститут (20 жовтня 1919 р.) // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.203.

¹² *Матяш І.* Зірка першої величини: Життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – С.66–67.

¹³ *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // *Український історик* – 2000. – №4. – С.46.

¹⁴ *Масненко В.* «Найцінніший здобуток нашої науки за ті смутні роки...» // *Старожитності*. – 1992. – №18/19. – С.5.

¹⁵ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С.44.

і принципіально розтягають культурний інтерес на всі людські групування без різниці рас і часу. Повний вираз сьому стремлінню дає соціологія з своїми різними підвідділами. Вона підносить щораз виразніше значінне зв'язку всіх народів і культур між собою для порівняних соціальних наук»¹⁶.

Власне, виклади М.Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)». Б.Крупницький уважав, що «цей курс є свого роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України»¹⁷.

У рамках УСІ виникла й низка інших важливих наукових проектів. Приміром, К.Грушевська відзначала, що ідея видання зводу українських народних дум постала «вперше в Українськiм соціологічнiм iнститутi, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки»¹⁸. Певна річ, М.Грушевський розмірковував і про подальші студії у цій царині, попри те, що становище УСІ у Відні суттєво погіршилося. Зазначимо, що 1923 р. історик отримав пропозицію викладати курс соціології в Українській господарській академії у Подебрадах (Чехословаччина), про що він згадував у листуванні з О.Кандибою¹⁹. Проте досить складний і суперечливий перебіг тодішніх подій, обставин та передумов, що відобразили складну психологічну атмосферу й політичну сегментацію української еміграції у Чехословаччині, а також альтернативні плани повернення до УСРР урешті-решт поховали гіпотетичний переїзд до Подебрадів²⁰ чи інших осередків.

Вочевидь, М.Грушевський плекав плани перенести УСІ до радянської України. Уважають, що відповідні проекти виношувалися майже відразу після заснування установи. Більше того, засновник Українського соціологічного інституту докладав неабияких зусиль для їх реалізації²¹, а перші практичні кроки здійснив улітку 1921 р.²² Утім, на заваді цим задумам рішуче стало радянське керівництво, котре вбачало в такій інституції зазіхання, хоч і потенційні, на офіційні ідеологічні догмати. М.Грушевському однозначно відмовили, мотивувавши цей крок тим, що студії у царині соціології вже проводить

¹⁶ Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладила К.Грушевська. – К.; Відень, 1923. – С.3.

¹⁷ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – Нью-Йорк, 1954. – С.XI.

¹⁸ Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К. Грушевської. – [К.] 1927. – С.VI.

¹⁹ Листування Михайла Грушевського [з В.Доманицьким, С.Єфремовим, О.Кобилянською, О.Кониським, І.Нечум-Левицьким, О.Олесем, І.Франком та ін.] / Ред. Л.Винар; передм. Л.Винара, М.Жулинського; упор. Г.Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С.254–255.

²⁰ Ульяновський В. Чому не було створено «Празьку історичну школу» Грушевського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.226–230.

²¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття / Відп. ред. П.Сохань. – К., 1993. – С.25; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.64, 68; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр. – К.; Черкаси, 2000. – С.36.

²² Матяш І. Зірка першої величини... – С.74.

Інститут марксизму у Харкові. Таким чином, існування ще однієї установи з аналогічними чи перехресними дослідницькими програмами визнавалося нецільним і безпідставним²³.

Зрештою М.Грушевський був змушений удовольнитися паліативними заходами на соціологічній ниві в радянській Україні. В.Заруба навіть обстоює думку, що він «вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою буде діяти його УСБ»²⁴. Так чи інакше, до науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М.Грушевським, увійшла секція методології і соціологічного обґрунтування історії, котрою керував О.Гермайзе²⁵.

Заразом М.Грушевський ініціював створення Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності Всеукраїнської академії наук, а також кабінету примітивної культури та народної творчості (від 1928 р. – відділ примітивної культури та народної творчості) при ВУАН²⁶, які мали заступити основні напрями науково-дослідної діяльності УСІ²⁷. За висловом Б.Крупницького, кабінет примітивної культури на чолі з К.Грушевською «продовжував по суті працю Українського соціологічного інституту»²⁸.

Вірогідно, відділ примітивної культури та народної творчості з часом мав перетворитися на повноцінний інститут²⁹. Окрім того, було засновано часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (вийшло 12 випусків у 8 книжках упродовж 1926–1929 рр.), котрий редагувала К.Грушевська³⁰. Це видання, очевидно, мало перебрати на себе функції проектного річника УСІ, друк якого планувався на еміграції, проте так і залишився на стадії задумів. О.Пріцак схарактеризував «Первісне громадянство...» як «антропологічно-етнографічний журнал дуже високого рівня»³¹.

Видається, що М.Грушевський не полишав спроб інституціоналізувати соціологічні студії у системі ВУАН, принаймні до кінця 1920-х рр. Приміром, у його проєкті створення Українського історичного інституту як академічної установи (1928 р.) було заплановано відділ методології і соціального обґрунтування історії³². У своїх працях, опублікованих після переїзду до УСРР, учений

²³ *Грушевський М.* Передмова. – С.16 б – 16 с.

²⁴ *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.175.

²⁵ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.234.

²⁶ Про структуру та діяльність зазначених інституцій див.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.59–73.

²⁷ *Грушевський М.* Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1926 / За ред. К.Грушевської. – Вип.1/2. – [К.], 1926. – С.IV–V.

²⁸ *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.6.

²⁹ *Матяш І.* Зірка першої величини... – С.98–99.

³⁰ *Матяш І.* «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.3. – К., 1996. – С.213–220.

³¹ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 р. на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980, 5 серпня. – №170. – С.2.

³² Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук

неодноразово порушував соціологічну проблематику, зокрема висловлював низку думок щодо перспектив соціологізації історії. Відтак примітною рисою деяких його текстів, написаних та оприлюднених у міжвоєнну добу, стала доволі виразна, порівняно з довоєнними часами, позиція стосовно знакових інтелектуальних викликів на полі соціогуманітаристики початку ХХ ст.

Зауважимо, що М.Грушевський вельми однозначно пов'язував тодішні гносеологічні перспективи не з неокантіанством (апріоризм, «трансцендентальний аналіз») чи неоромантизмом («крайній індивідуалізм», волюнтаризм), а з соціологізацією історії. Скажімо, інтелектуальні реакції на спроби неоромантичного представлення української минувшини споглядаємо у його найбільшій праці, зокрема в томах, присвячених повстанню Б.Хмельницького³³. З історіографічного погляду цю полеміку М.Грушевського з В.Липинським сучасні дослідники вважають найцікавішою та найпродуктивнішою частиною з тих томів «Історії України-Руси», які побачили світ у радянській Україні³⁴.

Перспективи соціологізації історії М.Грушевський здебільшого вбачав у дослідницьких практиках паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль), але намагався трансформувати ці підходи, спираючись на концептуальні пропозиції В.Вундта, В.Єрузалема та ін. Зазначимо, що М.Грушевському не тільки закидали надмірну популяризацію соціології Е.Дюркгайма як «останнього слова європейської науки» (К.Штепа)³⁵, а й уважали адептом чи прибічником цього французького соціолога і критики (І.Лакиза, Т.Степовий)³⁶, і прихильники (О.Гермайзе)³⁷ та учні (П.Глядківський)³⁸ автора «Історії України-Руси». М.Яворський навіть стверджував, що «проблема конструції історичного процесу у нього (М.Грушевського – О.Я.), це – проблема соціології Дюркгайма, а разом із тим психологізму Вундта, але не Маркса»³⁹.

Вочевидь, десятитомна «Психологія народів» (1900–1920 рр.) В.Вундта імпонувала М.Грушевському як незвичайним багатством опрацьованого фактографічного матеріалу, насамперед пам'яток словесної творчості, так і своїм натуралістичним та емпіричним походженням:

«Натураліст, фізіолог по спеціальности, він (В.Вундт – О.Я.) дав нову систему психології, на фізіологічній підставі, звер-

України: Док. і мат.: 1936–1991: У 2 кн. / Упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.19.

³³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2. – К., 1997. – С.1491–1492, 1502–1506.

³⁴ *Плохій С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.302.

³⁵ *Штепа К.* Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгайма і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – Вип.12. – Ніжин, 1932. – С.46.

³⁶ *Лакиза І.* Михайло Сергійович Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.101–102; *Степовий Т.* Буржуазні соціологічні школи: Систематичний огляд і критика // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.220.

³⁷ *Гермайзе О.* Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.99.

³⁸ Див.: Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М.С.Грушевського [машинопис; 24 травня 1931 р.] // Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф.10. – Спр.2786. – Арк.38.

³⁹ *Яворський М.* Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28.XII.1928 – 4.I.1929), 2-е изд. – Т.1. – Москва, 1930. – С.431.

нувши при тій спеціальну увагу на анальогії психології звірят і людини – особливо на їх соціальний інстинкт. Переглянув на сій основі закони людського мишлення (Льогіка, 1880–3), потім зайнявся аналізом і історією моральних і релігійних ідей, та мовою як виразом психичного життя. Одна за другого вийшли його великі праці: Етіка (1886), Система Фільософії (1889), а з кінцем 1890-х рр. він приступив до великої праці про психологічні підстави еволюції мови, включивши її в свою систему “соціальної психології”, яка перейшла потім в систему динамічної соціології на психологічній підставі»⁴⁰.

В.Вундт уважав, що народна свідомість є самобутнім творчим синтезом персональних свідомостей, який утворює нову, надіндивідуальну «реальність». Причому цю «реальність», на думку німецького дослідника, можна досягнути лише через продукти колективної діяльності – мова, міф, мораль, звичаї, норми повсякденного буття, поведінки й т.п. За висловом З.Кузеля, В.Вундт звів «психологію народів» до мови, міфів та звичаїв⁴¹. Відтак у фокусі його дослідницьких практик опинився аналіз різноманітних елементів культури та буденної свідомості, головним чином мови, котру він представляв у вигляді самобутніх виявів «колективної волі». На думку К.Грушевської, багатотомна студія В.Вундта являла собою «найбільше систематичний і дуже добре документований дослід примітивного мистецтва»⁴².

Уважають, що саме праця В.Вундта заклала первісні засади цілої низки наукових дисциплін, як-от соціальної психології, культурної антропології, етнопсихології та навіть соціолінгвістики, котрі тією чи іншою мірою тяжіють до студіювання пам’яток словесної творчості. Власне, візія німецького вченого-гуманітарія була зорієнтована на виявлення трансформацій свідомості особистості на полі культури, котрі розглядалися як вислід колективної творчості.

Студії В.Вундта справили помітний вплив і на Е.Дюркгайма, позаяк останній тримався думки, що соціальні факти є об’єктивізованими продуктами колективної свідомості. Ця теза французького соціолога певною мірою перерегувалася з ідеєю про надіндивідуальну «реальність» німецького вченого. У широкому сенсі Е.Дюркгайм шукав пояснення соціального життя у «природі самого колективу»⁴³. Натомість В.Вундт прагнув синтезувати ідеалістичні традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму. В.Юринець – нещадний офіційний критик соціологічної візії М.Грушевського, уважав, що В.Вундт, а зрештою і його український прибічник, спиралися у своїх концептуальних пропозиціях на ідеалізм «геґельянського типу»⁴⁴.

⁴⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С.27–28.

⁴¹ Кузеля З. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.60. – Л., 1904. – С.6 (прим.1).

⁴² Грушевська К. Розвій словесної творчості... – С.15.

⁴³ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема... – С.50.

⁴⁴ Стенограма дискусії на доповідь акад. В.О.Юринця «Соціологічні погляди акад. М.Грушевського» на об’єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис; 1931 р.] // НБУВ ІР. – Ф.10. – Спр.14628. – Арк.5.

Схоже, що саме дослідницькі практики В.Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального/колективного, і приваблювали М.Грушевського. Водночас він уподобав праці німецького вченого й за їхньої еволюційний та культурознавчий рефрен, оскільки вони яскраво репрезентували роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усунінення»⁴⁵.

Утім, термін «психологія народів» (нім. «Völkerpsychologie»), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів – філософа М.Лацаруса й мовознавця Г.Штайнталя, М.Грушевський уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістову плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи⁴⁶. Заразом український історик тримався думки, що В.Вундт легковажив у представленні окремих чинників, зокрема спрощував «матеріальну, економічну сторону соціального процесу»⁴⁷. Зазначимо, що палким прихильником ідей та підходів В.Вундта був відомий одеський історик Є.Щепкін⁴⁸.

Натомість міркування В.Єрузалема – австрійського психолога й, водночас, послідовника В.Вундта, М.Грушевський розглядав як цікаву та адекватну відповідь на виклики неокантіанців, зокрема на їхню тезу про апріорне знання. Тим більше, що апологія апріоризму в дослідницьких стратегіях загрожувала повністю розмити підмурок сцієнтизму на обширах соціогуманітаристики, виплеканий у річищі позитивістських дослідницьких практик. До того ж В.Єрузалем виходив із біогенетичних засад осягнення процесу пізнання, на які спирався у своїй критиці феноменалізму й апріоризму. Не випадково німецький учений К.Мангайм уважав В.Єрузалема представником «позитивістської течії» в тодішній соціології⁴⁹. Тож візія В.Єрузалема доволі співчутливо сприймалася автором «Історії України-Руси», позаяк вона пропонувала своєрідну модернізацію позитивістських дослідницьких стратегій. Скажімо, реферуючи новітню західну наукову літературу (В.Єрузалем, Л.Леві-Брюль, Р.Турнвальд та ін.), М.Грушевський обстоював тезу, що

«на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліді старої релігії і права

⁴⁵ Грушевський М. [Рец.]. Wundt W. Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917–1920. – Bd.VII–X // Україна. – 1924. – №1/2. – С.179.

⁴⁶ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 s.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) // Україна. – 1924. – №4. – С.148.

⁴⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.29.

⁴⁸ Щепкін Е.Н. Вопросы методологии истории: 1. Психологическое толкование исторических фактов. 2. Значение идей в истории. – Одесса, 1905. – 44 с.

⁴⁹ Мангайм К. Идеология та утопія / Пер. з нім. – К., 2008. – С.326.

мусять в'яснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду, та дати початок соціологічній (розрядка М.Грушевського – О.Я.) критиці людського інтелекту. Дюркге́м почав такий соціологічний розбір, але не зміг довести до кінця, тому що йому бракувало *отцього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер здається, можна піти по цій дорозі далі*⁵⁰.

Зазначимо, що М.Грушевський уважав взірцевими на ниві соціологізації минувшини праці Е.Дюркгайма та «К.Біхера» (вірогідно, німецького економіста й історика К.Бюхера, автора стадіальної концептуалізації історії та студій про технологію праці у примітивних народів)⁵¹. На дослідження К.Бюхера (автор зазвичай представляв його в українському перекладі як «К.Біхера») М.Грушевський неодноразово покликався в «Початках громадянства (генетична соціологія)»⁵², проте в бібліографічному списку літератури («Праці синтетичні»)»⁵³ та на сторінках «Історії України-Руси» подавав його німецькою мовою – Bücher, K.Bücher⁵⁴.

Загалом становище, яке М.Грушевський посідав щодо неокантіанства та соціологізації минувшини, вочевидь зумовлювалося критично-аналітичною спрямованістю й сцієнтистською основою його історичного письма. Відтак у розлогах рецензійному огляді 1924 р. історик доволі докладно репрезентував візію німецького психолога В.Єрузалема з його інвективами супроти неокантіанців:

«Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду а п р і о р и з м і ним піддану віру в абсолютний загально-обов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософеми носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від влади соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все таки релятивною, умовною і ніколи не повною) часто трактується як абсолютна самостійність (розрядка М.Грушевського – О.Я.) і навіть самодовліємість і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості»⁵⁵.

⁵⁰ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.153.

⁵¹ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української» (14 березня 1924 р.) // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.206.

⁵² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.104 (прим.*), 114 (прим.*).

⁵³ Там само. – С.320.

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]: До початку ХІ в. – К., 1991. – С.247 (прим.2).

⁵⁵ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.152.

Утім, М.Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім варто означити, що його зацікавлення були пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя.

Конструювання минувшини «недержавної» нації мотивувало М.Грушевського, як і його попередників (згадаймо «культ» громади В.Антоновича), більш детально висвітлювати, тлумачити розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів з обсягу культурного та соціального буття як модерного, так і традиційного суспільства. «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнольоґія давно віддала до архіву», – підкреслював учений⁵⁶.

Проте не варто забувати й про устремління та симпатії М.Грушевського як політичного діяча, котрі здебільшого асоціювалися з колективною чи громадською творчістю. *«Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади, і в широку сферу ділання сього самоозначення»*, – наголошував він в одній із довоєнних публіцистичних розвідок⁵⁷.

Л.-Р.Білас уважав, що М.Грушевський навіть 1920 р. сподівався на можливість реалізацію «громадського» ідеалу. На його думку, цю ідею боротьби між «владою» (державою) та громадою М.Грушевський, як і його попередники, перейняли або з писань німецьких і голландських юристів XVI–XVII ст., або з праць їхніх спадкоємців (Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Т.Джефферсон)⁵⁸. Слід наголосити, що О.Гермайзе у приватному листуванні розглядав М.Грушевського як представника науки, котрий обстоює ідею «трудового колективу»⁵⁹. Суголосні розумування споглядаємо й у інших сучасників видатного українського історика. Зрештою, громадські/колективні мотиви повсякчас простежуємо в історичному письмі М.Грушевського. Недаремно чільне місце на авансцені минувшини він відводив народу/нації, котру репрезентував «колективний чоловік» у всьому розмаїтті організаційних форм і соціальних взаємин, що постали як вислід тривалого еволюційного розвитку.

Зазначимо, що проєктовані М.Грушевським структура УСІ та постійний семінар із бібліографії, методології та техніки досліду передбачали низку організаційних сегментів (груп, кафедр) уже на теренах радянської України, які виразно демонстрували наскрізний еволюційний рефрен: 1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика й динаміка та історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) і господарських форм. 3. Еволюція мислі та словесної творчості (тут і примітивні форми словесного мистецтва). 4. Еволюція ідей моральних, правних,

⁵⁶ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.247.

⁵⁷ Грушевський М. «Малі діла» // *Його ж.* Наша політика. – Л., 1911. – С.63.

⁵⁸ Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я.Ісаевич. – Л., 2005. – С.199.

⁵⁹ Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР №43/105 (21–27 жовтня 1928 р.) // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упор. В.М.Даниленко. – К., 2012. – С.432.

релігійних. 5. Розвій соціальних і політичних форм та історія соціально-політичних доктрин⁶⁰.

Така майбутня структура засвідчувала як традиційну орієнтацію на класичні позитивістські дослідницькі стратегії (приміром, звісний поділ на соціальну статистику й динаміку), так і на епістемологічні взірці в річищі соціологізації історії. Скажімо, у текстах М.Грушевського 1920-х рр. дедалі частіше йшлося про змагання/чергування колективного й індивідуального:

«Все яснійше се стає міні всякий раз, коли від біжучих фактів переходжу до студій соціальної еволюції в минулому. Все більш укріплююся в переконанню про рішаючу ролю в вічних змінах людської життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других»⁶¹.

Саме з цієї царини походили зацікавлення М.Грушевського тими «колективними уявленнями», котрі вивчали французькі соціологи, зокрема Е.Дюркгайм та Л.Леві-Брюль.

Отже колективістський та еволюційний лейтмотиви утворювали той підмурок, на який спиралися дослідницькі практики М.Грушевського, пов'язані з соціологізацією історії. Недаремно його студія має промовистий підзаголовок – «Генетична соціологія», котрий нагадує назву другого тому соціологічної праці М.Ковалевського⁶², що її свого часу прорецензував М.Грушевський⁶³. Зауважимо, що й появу самого терміна «генетична соціологія», принаймні на обширах Російської імперії, пов'язують зі студіями М.Ковалевського.

Уважається, що дослідницькі, педагогічні та громадсько-культурні практики М.Ковалевського, зокрема участь М.Грушевського у викладах Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (він прочитав 14 лекцій у квітні – травні 1903 р.)⁶⁴, справили значний вплив на соціологічні зацікавлення українського історика⁶⁵. Тим більше, що цей вільний навчальний заклад, спроектований на кшталт низки аналогічних інституцій, які постали у великих європейських містах наприкінці ХІХ ст. (Брюссель, Мілан, Париж, Стокгольм та ін.), водночас відігравав і роль опозиційного політичного клубу. Приміром, у лютому 1903 р., себто за кілька місяців до лекційного курсу М.Грушевського,

⁶⁰ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української». – С.206–207.

⁶¹ *Грушевський М.* Передне слово // *Його ж.* Початки громадянства (генетична соціологія). – С.4.

⁶² *Ковалевский М.* Социология: В 2 т. – Т.2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – Санкт-Петербург, 1910. – 296 с.

⁶³ *Грушевський М.* [Рец.]. Ковалевский М. Социология: В 2 т. – СПб., 1910. – Т.2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 296 с. // ЗНТШ. – Т.97. – Л., 1910. – С.189–190.

⁶⁴ *Борщак І.* М.Грушевський у Парижі 1903 р. // *Соборна Україна (Париж).* – 1947. – №2. – С.36–37; *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.21; *Жуковський А.* Михайло Грушевський і Франція // *Український історик* – 1991/1992. – №3/4. – 1/4. – С.306–307.

⁶⁵ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.22.

із публічними промовами тут виступав В.Ленін. Того ж року серію лекцій із теорії класової боротьби прочитав один із лідерів партії соціалістів-революціонерів В.Чернов. Із-поміж лекторів Російської вищої школи суспільних наук були такі відомі політичні діячі та вчені, як-от Ф.Вовк, І.Луцицький, П.Мілюков, П.Струве, М.Туган-Барановський та ін. Таким чином, у цій інституції було репрезентовано практично всі провідні соціологічні й політичні візії початку ХХ ст.

Зрештою, погляди М.Ковалевського, котрого М.Грушевський розглядав як ученого, що *«здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідками по історії суспільного побуту, і не раз звертався до освітлення з загального соціологічного становища різних фактів і сторін східньо-слов'янського життя і його історії»*⁶⁶, були в певних аспектах доволі близькими авторові *«Історії України-Руси»*. Наприклад, відома теза М.Ковалевського про те, що немає єдиного соціального чинника, котрим можна пояснити розмаїття суспільного життя⁶⁷, вочевидь перегукувалася з дослідницькими устремліннями українського вченого на ниві факторного підходу. Адже М.Грушевський дотримувався думки про різні конфігурації та способи взаємодії/перехресчування факторів у різних епохи національної історії. Зауважимо, що М.Грушевський неодноразово згадував М.Ковалевського на сторінках *«Початків громадянства (генетична соціологія)»*⁶⁸. М.Яворський навіть уважав, що історик зробив великий внесок у розвій *«теорії родової організації»*, котру обстоював М.Ковалевський⁶⁹.

Показовими видаються й роздуми М.Грушевського про *«генетичну соціологію»*, котру можна назвати *«соціологією історичною, бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству»*⁷⁰. Водночас він уподібнював *«генетичну соціологію»* до археології як *«передісторичної науки»*, себто сприймав її як історію окремих суспільних форм. Зокрема, обстоював думку, що

*«генетична соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останніми часами особливо) – до матеріалів етнольоґічних: до студій над народами, які зістались на низших, так би сказати – перед-історичних ступенях культури і соціального життя»*⁷¹.

Схожої думки дотримувалися й інші дослідники, скажімо російський історик і соціолог М.Кареев, який уважав, що генетична соціологія спирається

⁶⁶ Грушевський М. [Рец.]. Ковалевский М. Социология... – С.189.

⁶⁷ Геккер Дж. Историко-генетическая социология М.Ковалевского (Из книги Дж.Геккера «Русская социология» (Лондон, 1934) // Рубеж: Альманах социальных исследований. – Вып.№6/7. – Сыктывкар, 1995. – С.54.

⁶⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.71 (прим.*), 302, 304, 307–308, 321.

⁶⁹ Яворський М. [Рец.]. Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. – 328 с. // Книга (Харків). – 1923. – №2. – С.34.

⁷⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.9.

⁷¹ Там само.

здебільшого на етнографію⁷². Подібне визначення «генетичної соціології» подав і більшовицько-марксистський опонент М.Грушевського – М.Яворський⁷³.

Така літературна й етнологічна підоснова соціологічних практик М.Грушевського була зорієнтована, з одного боку, на звільнення істориків та загалом гуманітаріїв від метафізичних орієнтирів і передумов, які мали заступити дослідницькі стратегії на основі всеохоплюючого емпіризму з широкими компаративними інтенціями. З іншого боку, вона підважувала, ба навіть відхиляла тотальне перенесення ідеї детермінізму до царини соціальних відносин зі сфери природознавства, хоч і заперечувала неоромантичну чи стару романтичну апологію волюнтаризму та людських почувань.

На думку М.Грушевського, «сучасна історіографія відкидає рішучо такий крайній індивідуалізм (культ героїв Т.Карлайла – О.Я.), і взагалі сучасні соціальні науки стоять на ґрунті “детермінізму” – обмеженості людської волі й залежності її від оточення (milieu), себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку»⁷⁴. Утім, визнаючи певну зумовленість та каузальність історичного буття, учений прагнув уникнути інших крайнощів, зокрема піднесення й апології детермінізму у вигляді так званих «законів» суспільного розвитку. До того ж така трансформація суперечила дослідницьким практикам М.Грушевського як історика, котрий, передусім, орієнтувався на багатоманітність і мінливість фактографічного світу минувшини. Таким чином, навіть більш-менш виразне каузальне представлення історії М.Грушевський уважав доволі релятивним, себто підпорядкованим певним дослідницьким завданням:

«Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характера. Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізуються, чи не змінюються вмішанням другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі»⁷⁵.

М.Яворський зауважив у своїй рецензії, що автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» відкидає «закономірність історичного розвитку»⁷⁶. Більше того, М.Грушевський розмірковував щодо правомірності уподібнення людського, точніше соціального життя до механічних чи органічних взірців: «Передусім повстає питання, чи людське життя взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які помічаються в природі

⁷² Кареев Н.И. Основы русской социологии. – Санкт-Петербург, 1996. – С.51.

⁷³ Яворський М. Нарис історії України. – Ч.1: Господарство натуральне. Первісне суспільство – Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм Галицько-Волинської та Литовської доби. – [К.], 1923. – С.5.

⁷⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.36.

⁷⁵ Там само. – С.43.

⁷⁶ Яворський М. [Рец.]. Грушевський Мих. Початки громадянства... – С.33.

неорганічній або органічній»⁷⁷. Якщо взяти до уваги те, що автор неодноразово репрезентував національне життя у вигляді «органічної цілісності» на сторінках «Історії України-Руси» та інших праць, хоч і унікав очевидних перегинів у застосуванні такого підходу, то наведена сентенція свідчить про помітну еволюцію його поглядів.

Зрештою, соціологічна студія М.Грушевського рясніє застереженнями й коментарями щодо спроб спростити соціальну еволюцію, наприклад на ниві дарвінізму й марксизму. Причому останній історик сприймав як оригінально скомбіновану з дарвінізмом та позитивізмом «могутню еволюційну концепцію», що спиралася на «матеріалістичне розуміння історії Маркса і “марксистів”»⁷⁸. На його думку, «соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли прихильники надто упрощеної мортанівсько-енгелівської схеми»⁷⁹.

Зазначимо, що критики М.Грушевського вважали, що його «генетична соціологія» є студією, «повністю спрямованою супротив марксизму на захист буржуазної методології»⁸⁰. А.Пісоцький закидав ученому первинність етнонаціональних засад у представленні минувшини, котре навіть назвав «національним фетишизмом». Більше того, він висловив думку, що «поняття держави в нього (М.Грушевського – О.Я.) вкладається в формулу Єлінека, – “Держава – це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу”. У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне, фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського»⁸¹.

Проте М.Грушевського цікавили не тільки витоки чи початки соціальної еволюції та ті колективні форми й уявлення, котрі її репрезентували. За великим рахунком, історик прагнув опрацювати всю соціальну та культурну площину, позаяк відводив чільне місце соціологічному підґрунтя в конструюванні національної минувшини з перспективи майбуття української науки. В одній із рецензій він зауважив, що «соціальний процес інтересний незалежно від давности; міркою антикваря не можна міряти вартости етнографічних явищ»⁸².

Слід підкреслити, що М.Грушевський доволі часто розглядав фольклорні й етнографічні матеріали, культурні явища та мистецькі твори в контексті соціального розвою. Скажімо, він зауважував, що «весь культурний дорібок Єгипту, вся його господарська культура, величні будови, монументальні пам'ятки, се був результат соціального пресу»⁸³.

⁷⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.35.

⁷⁸ Там само. – С.22–23.

⁷⁹ Там само. – С.54–55.

⁸⁰ Скубицький Т. Класовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – №17. – С.30.

⁸¹ Річицький А. [Пісоцький А.]. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – №3. – С.190.

⁸² Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження: З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1929 / За ред. К.Грушевської. – Вип.3. – [Ж.] 1930. – С.9.

⁸³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.269.

Соціологічні устремління змушували М.Грушевського скорегувати свої погляди щодо компаративістики. Цим інструментарієм український учений активно, хоч і вкрай обережно, послугувався на сторінках «Історії України-Руси», зокрема здебільшого обмежувався фактографічною чи регіональною сферами. Окремі згадки про «порівняльну соціологію» в довоєнні часи були радше деклараціями про наміри історика, котрі простежуються на маргінесі його дослідницьких практик⁸⁴.

Натомість у текстах 1920-х рр. М.Грушевський висловлювався про застосування порівняльно-історичного методу для апробації окремих концепцій і теорій. Приміром, у його рецензії на працю російського соціолога К.Тахтарьова, котрого вважають послідовником М.Ковалевського, ішлося про відповідне осягнення феодалізму як стадії еволюції:

«В курсі генетичної соціології *феодалізм, як загальний соціальний ступінь, повинен бути випроваджений порівняним соціологічним дослідом з даних різних країв і епох і тільки таким методом можуть бути усталені його типологічні риси.* Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинен бути даний не самою лише аналізою західньо-європейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з різних епох і народів»⁸⁵.

Імовірно, такі настанови М.Грушевського постали під впливом дослідницьких практик західних учених, передусім В.Вундта, котрий спирався у своїй компаративістиці на багатоманітний, часто-густо строкатий історико-культурний матеріал, але все ж таки тяжів до стадіальної концептуалізації минуштини. Відтак автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» не тільки покликався на студії В.Вундта, а й згадував про його стадіальний поділ «людської культури та суспільности»⁸⁶. Із цієї перспективи М.Грушевський розглядав буття «історичних народів», зокрема відзначав поважну роль культурних та соціальних трансформацій у переході від однієї до іншої стадій розвитку:

«Се та дорога, котрою звичайно йдуть історичні народи на світання історії. Вона дуже часто застає їх в *сім моменті переходу від родово-племінного життя до класової держави:* історичні відомні форми про той чи інший народ починаються саме тоді, як сей внутрішній перелом в життю племені або дається взнаки його культурнійшій сусідам, або стає початком нового, культурнійшого життя, записаного в пізнійшій традиції – як формування класової держави у племені семітських, арійських, грецьких, германських, слов'янських, турецьких і т. ин.»⁸⁷.

⁸⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17–18, 342, 350 (прим.3).

⁸⁵ Грушевський М. [Рец.]. Тахтарев К.М. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. – Л.: Гос. изд., 1924. – Ч.1. – 371 с.; Ч.2. – 366 с. // Первісне громадянство / За ред. К.Грушевської. – Вип.1/2. – [К.], 1926. – С.127.

⁸⁶ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.125 (прим.*).

⁸⁷ Там само. – С.92.

Проте М.Грушевський не міг ігнорувати й спадщину своїх українських попередників, зокрема М.Драгоманова, інтерес до творчого доробку котрого був помітний упродовж 1920-х рр. Зокрема, одне з видань УСІ повністю присвячувалося цьому мислителеві⁸⁸. Я.Дашкевич уважав, що такі зацікавлення М.Грушевського зумовлювалися пропагандистськими мотивами, зокрема конструюванням істориком «політичної (соціалістично-революційної) генеалогії»⁸⁹, себто походили з царини громадсько-політичних практик. М.Грушевський не міг оминати й компаративних практик М.Драгоманова, зокрема відзначаючи, що *«український матеріал і нині все ще зістається поза обрієм світового порівняного дослідю. Дослідники світового обороту літературних і фольклорних тем не включають його в свої порівняння, бо український матеріал не публікується на світових мовах»*⁹⁰.

Щоправда, на відміну від М.Драгоманова, М.Грушевський спирався не стільки на універсальні стадіальні засади компаративістики, скільки на сполучення емпіричної, стадіальної та типологічної підоснов у своїх дослідницьких устремліннях. З одного боку, він наголошував на емпіричній (фактографічній) доказовості порівняльних процедур, які мають бути поза «апріорним теоретизуванням»⁹¹. Не випадково М.Василенко дотримувався думки, що основним здобутком автора «Історії України-Руси» є критична перевірка фактів і нове висвітлення цілих історичних епох, приміром доби Хмельниччини⁹². Однак, з іншого боку, М.Грушевський уважав цілком прийнятним результатом компаративістики окреслення того чи іншого типу на ґрунті емпіризму й, водночас, як соціологічного чи культурознавчого концепту з виразним акцентуванням на конвенціональності такого дослідницького інструментарію.

Наприклад, розглядаючи «ірокезьку федерацію племен», яка з легкої руки Л.Г.Моргана – одного з фундаторів теорії еволюціонізму, перебувала у центрі тодішніх наукових зацікавлень етнологів, етнографів, соціологів, антропологів та істориків, М.Грушевський зазначав, що *«такий органічний, можна сказати – ідеальний розвій родово-племінної організації, як ми бачимо у північних індіан, спеціально у ірокезів, був власне явищем виїмковим, як чистий тип такого розвою»*⁹³. Така заувага мимоволі нав'язує зіставлення з «ідеальним типом» – поняттям-інструментом, що походить із соціологічної візії М.Вебера, котрий прагнув звільнитися від ціннісних суджень. Схожі інтенції М.Грушевського споглядаємо як щодо української етніки, так і стосовно інших східнослов'янських націй. Історик стверджував:

⁸⁸ З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. – Wien, 1922. – 212 с.

⁸⁹ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.70.

⁹⁰ Грушевський М. Вступне слово. – С.VII–VIII.

⁹¹ Там само. – С.VI.

⁹² Василенко М. [Рец.]. Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-е вид. – Київ; Відень, 1922. – Т.8, ч.1: Роки 1626–1638. – 335 с.; Ч.2. – 224 с.; Ч.3. – 288 с. // Україна. – 1925. – №5. – С.151.

⁹³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.179.

«Студіюючи порівняно-історичною методою побут ріжних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверстовань і знаходити в них те, що може вважатися *архетипом старого укр. життя*»⁹⁴.

Цікаво, що в наведеній цитаті М.Грушевський уживає поняття «архетип», яке зазвичай відносять до аналітичної психології К.Г.Юнга. Цей термін застосовували для позначення первинного образу, початкової форми, котра належить до первісного чи зародкового шару уявлень колективного позасвідомого. Відзначимо, що «архетип» М.Грушевський використовує й на сторінках «Історії України-Руси», передусім щодо аналізу фольклорного матеріалу та свідчень, які містяться в ньому⁹⁵.

Звісно, М.Грушевський і раніше послуговувався типологічним методом у своїх дослідницьких практиках на ниві археології й етнології⁹⁶. Проте впродовж 1920-х рр. він наблизився до комбінації компаративного та типологічного підходів, котра ґрунтувалася як на широкому, точніше всебічному емпіризмі, так і на соціологізмі й психологізмі, переведених на культурно-історичне поле. Методологічними орієнтирами на цьому шляху українському історикові слугували не тільки праці В.Вундта, а й студії Л.Леві-Брюля, присвячені примітивному мисленню. На думку французького соціолога, примітивність – це не стадія, а тип розвитку, точніше особливий спосіб мислення, відмінний від європейського. Він навіть уважав, що засобами «цивілізованих» (світових) мов неможливо подати адекватну характеристику примітивного мислення, залишки якого зберігаються й у сучасному суспільстві.

Зауважимо, що М.Грушевський називав студію Л.Леві-Брюля про примітивне мислення (1922 р.) «епохальною книгою» на теренах європейської соціогуманітаристики⁹⁷. Невипадково більшовицькі опоненти М.Грушевського закидали йому та його учням надмірне захоплення етнографізмом, зокрема прелогізмом, магією та обрядовістю, замість того, щоб студіювати культурні процеси часів революцій 1905 та Жовтневої пролетарської 1917 рр.⁹⁸

Вихідний концепт Л.Леві-Брюля пов'язаний із поняттям «колективні предствалення», що постало на теренах паризької соціологічної школи Е.Дюркгайма. Більше того, специфіку первісного способу мислення Л.Леві-Брюль убачав у колективних уявленнях, які відіграли засадничу, ба навіть визначальну роль у житті первісної людини. Так постала його знаменита теза про імперативність та суперечливість колективних уявлень за доби примітивного суспільства, котрі він охрестив «прелогічним мисленням».

Примітною рисою «прелогічного мислення» (часом його помилково вважають алогічним), на думку французького соціолога й етнолога, було ігнорування

⁹⁴ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження... – С.12.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1650–1654, кн.1. – К., 1996. – С.96 (прим.6–7), 422; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1473 (прим.1).

⁹⁶ Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. – Санкт-Петербург, 1904. – 9 с.

⁹⁷ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... – С.149.

⁹⁸ Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // Пролетарська правда (Київ). – 1930, 15 листопада. – №262. – С.2; *Його ж.* У наступ проти буржуазної науки // Там само. – 1931, 18 березня. – №62. – С.2.

суперечностей, які повсякчасно проступають у первісній міфології⁹⁹. Відтак первісна людина оперує не поняттями як смисловими одиницями, а колективними уявленнями. Натомість сучасник, за візією Л.Леві-Брюля, послуговується інтелектуальним чи пізнавальним типом мислення, котре вирізняється передусім логічністю, раціональністю та каузальністю. Загалом учений уважав, що зміст і спрямованість «колективних представлень» залежить від того, в якій соціокультурній системі вони циркулюють. Приміром, примітивні уявлення про природу й навколишній світ є дифузними, розмитими, позаяк співіснують із надприродним світом, котрий позбавлений звичної для сучасної людини каузальності¹⁰⁰.

Зазначимо, що студія Л.Леві-Брюля про примітивне мислення вважалася знаковою працею в міжвоєнній європейській соціогуманітаристиці, хоч і наслідувала позитивістські традиції. Проте сам автор концепції «прелогічного мислення» на схилі життя поступово переглядав і, врешті-решт, майже відмовився від цієї візії. Однак дослідження Л.Леві-Брюля справили значний вплив на формування аналітичної психології К.Г.Юнга. До того ж Л.Леві-Брюль оперував порівняно близьким поняттям, яке нагадувало термін «архетип», що побутує в текстах М.Грушевського 1920-х рр.

Невипадково М.Грушевський у публікаціях міжвоєнної доби неодноразово згадував про «прелогічне мислення», наприклад, розмірковуючи про впливи колективізму на формування «прелогічного світогляду»¹⁰¹. Водночас український учений відзначав «недостачу в примітивнім мишленню понять каузальності в нашій розумінню, – заступлених в нім тим, що Леві-Брюль називає законом “partiципації”, причетности (*іраціональних – на наш погляд – зв’язків, які існують в примітивній уяві між різними родами предметів і явищ*)»¹⁰².

Та й у студіях доньки М.Грушевського – Катерини термін «прелогічне мислення» вживався як один із найважливіших інструментів для вивчення примітивного суспільства¹⁰³. Більше того, дослідниця акцентувала увагу на самих підставах первісного чи «прелогічного» мислення¹⁰⁴. В етнологічному огляді 1927 р. зазначалося, що «первісне думання» стало однією з «центральної проблем людської культури в дослідах низки шкіл – Боаса, Фрейда, Дюргейма та Леві Брюля й инш. Саме популяризації цих дослідів і присвячено, напр., книжку К.Грушевської – “З примітивної культури” – найспеціальнішу етнологічну працю, що з’явилась тепер в укр. літературі»¹⁰⁵.

⁹⁹ *Леві-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении: Первобытная мифология: Мифический мир австралийцев и паузасов / Пер. с фр. – Москва, 1937. – С.258–260.

¹⁰⁰ Там же. – С.23–24.

¹⁰¹ *Грушевський М.* Передмова. – С.10.

¹⁰² Там само. – С.12.

¹⁰³ *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – С.77–78; *Її ж.* [Рец.], Levy-Bruhl L. La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institute of African languages and cultures. – London. – Vol.2, no.2. – P.164–173 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1929 / За ред. К.Грушевської. – Вип.2. – [К.], 1929. – С.124–125.

¹⁰⁴ *Матяш І.* Зірка першої величини... – С.112.

¹⁰⁵ *Дашкевич В.* Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років // Червоний шлях. – 1927. – №12. – С.180.

Зрештою, праці Л.Леві-Брюля надали нового імпульсу й навіть істотно розширили предметне поле для розмірковувань та устремлінь М.Грушевського щодо опозиції колективне/індивідуальне на історичній авансцені. Скажімо, у рецензійному огляді 1924 р. український історик доволі докладно реферував погляди Л.Леві-Брюля щодо «колективістичної» підоснови «прелогічного мислення» й, заразом, протиставляв його спосіб буття сучасної людини:

«Мисль і уява її (первісної людини – О.Я.) опанована “колективними представленнями”, цебто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “містичної” причетности (партиципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту) і в її інтелекті переважає емоція. В протиставленню нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя містичне, емоціональне, колективістичне (розрядка М.Грушевського – О.Я.)»¹⁰⁶.

У світлі «прелогічного мислення» й колективних уявлень М.Грушевський розглядав так звану «ману» – надприродну силу, що її у віруваннях народів Мікронезії, Полінезії приписували людям, звірям, духам та об'єктам. Відтак він зауважував, що «“мана” дійсно являється живим і реальним відбиттям *примітивного поняття про космічну силу, чи життєву енергію, яке характеризує відносини людини до доохресного світу, – як тотем означає її відносини до людського колективу*»¹⁰⁷. У широкому сенсі така рецепція візії Л.Леві-Брюля в текстах М.Грушевського хоч і вписувалася у загальне річище соціологізації історії, зорієнтованої на традиції паризької соціологічної школи, проте робила суттєву поступку інтуїтивним та ірраціональним компонентам мислення. Тим більше, що «колективні уявлення» у представленні Л.Леві-Брюля помітно відрізнялися від інтерпретацій і тлумачень Е.Дюркгайма.

Проте М.Грушевський прагнув представити колективне/індивідуальне у широкій історичній перспективі, часом навіть ширше, аніж Л.Леві-Брюль. Зокрема, він поділяв «соціальний розвій людства» на дві великі доби – родово-племінну та державно-політичну¹⁰⁸. Зауважимо, що такий поділ спирався як на вирізнення відмінних форм громадської організації, так і на окреслення різних способів мислення. Причому авторське маркування репрезентоване у вигляді опозиції колективного до індивідуального.

Приміром, М.Грушевський не тільки обстоював думку про «зв'язок сього “прелогічного” мишлення з колективізмом громадського життя» первісної людини¹⁰⁹, а й наголошував на окремішності «сього колективу, що творить, в очах примітивного, зовсім замкнений і самозадоволений світ, так що

¹⁰⁶ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.149–150.

¹⁰⁷ Грушевський М. Передмова. – С.11–12.

¹⁰⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.241.

¹⁰⁹ Грушевський М. Передмова. – С.16–16 а.

супроти доохресного світу він являється самостійним “мікрокосмом” в повнім значінню того слова¹¹⁰. Водночас український історик уважав, що саме руйнація примітивного чи «егалітарного колективізму», котрий заступає соціальна диференціація, відіграє роль визначального чинника в еволюції життя громади, себто в переході суспільства від племінної до державної організації: «Нерівність всестороння – економічна, психологічна, соціальна займає місце такої ж всесторонньої егалітарності племінного брацтва, яке виховувалось всіми засобами племінного життя. *Егоїстичний принцип вигоняє солідарність. Індивідуалістичний спосіб думання бере перемогу над колективістичним*»¹¹¹. Більше того, М.Грушевський відзначав «індивідуалістичну природу» самої державної влади, котра підважує, витісняє й, урешті, посідає місце колишніх родоплемінних структур. «З становища концентрації, скріплення й інтенсифікації влади її індивідуалізованне без сумніву більш доцільне. *Індивідуальність може краще об'єднати різнородні елементи влади (релігійні, воєнні, економічні), зв'язати, злити в однім акті своєї волі та використати його енергію якнайповніше*», – зазначав учений¹¹².

З аналогічної перспективи М.Грушевський розглядав навіть знакові історичні епохи, зокрема протиставляв колективізм середньовічної доби крайньому індивідуалізму нового часу. Наприклад, він дотримувався думки, що давньоримська спадщина, передусім

*«індивідуальне право, вироблене класовим устроєм Римської республіки і обгострене до крайности – власности римського громадянина, голови і владики патріархальної родини. Се право, прийняте в основу своєї політики двома великими факторами нового європейського життя – церквою і монархією, розложило і знищило колективістичні форми середньовіччя і стало підвалиною нового соціального, індивідуалістичного строю»*¹¹³.

У відповідному дусі М.Грушевський репрезентував та оцінював тодішню сучасність. Скажімо, у передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», підписаній 1 травня 1921 р., автор зауважував: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і класовости новішого “цівілізованного ладу” та *повороту до колективізму і солідарности*»¹¹⁴. Схожі думки побутували й у доповіді М.Грушевського, присвяченій Українському соціологічному інституту, в якій він наголосив, що «в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, *потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськім пожиттї* і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»¹¹⁵. М.Сумцов, який прорецензував соціологічну

¹¹⁰ Там само. – С.12.

¹¹¹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.292.

¹¹² Там само – С.294.

¹¹³ Там само. – С.195.

¹¹⁴ Грушевський М. Передне слово // Там само. – С.4.

¹¹⁵ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної й української». – С.204.

студію М.Грушевського за кілька тижнів до своєї смерті (1922 р.), доволі точно схарактеризував ті суперечливі враження, що їх вона збуджувала в українських інтелектуалів, вихованих у душі старих позитивістських традицій:

«Кінець кінцем життя людности виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку, це цікаво, а з другого – тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. Автор схиляється до думки, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому-то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, необорним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліджу, але не задовольняє питань чужого серця і не піднімає зачинала з загадкової майбутности. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу»¹¹⁶.

Згадуваний вище В.Юринець уважав, що ритміка М.Грушевського, хоч і доволі віддалено, споріднена зі знаменитою циклічною теорією О.Шпенглера¹¹⁷. Натомість В.Липинський, який сприймав цю працю зі становища неоромантика й теоретика-консерватора, був більш категоричним в оцінці соціологічної студії М.Грушевського, котру схарактеризував як цінну працю «по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах»¹¹⁸.

Так чи інакше, наведені спостереження М.Сумцова відображають ще одну засадничу метаморфозу в тогочасних поглядах М.Грушевського, котрий був незаперечним прихильником стадіальної репрезентації історії, проте поступово схилявся до ідеї ритмічного представлення минувшини. Відтак історик дедалі частіше обстоював думку про чергування й змагання колективного та індивідуального, котра якщо вповні й не підважувала стадіальний поділ минувшини, то, принаймні, доповнювала його, помітно корегувала.

Недаремно у своїх компаративних процедурах М.Грушевський послуговувався вже не тільки засадами стадіальності й емпіризму, а й типології. Тож у його текстах 1920-х рр. поважне місце посідала думка про певний тип розвитку, хоч стадіальне маркування також залишалось доволі популярним інструментом. До того ж типологічний метод, але на іншій стильовій основі, активно вживав у дослідницьких практиках В.Антонович – наставник М.Грушевського, котрий мав солідні наукові зацікавлення на ниві французької антропології й етнології кінця XIX ст.

У праці М.Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)» споглядаємо й низку інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.),

¹¹⁶ Сумцов М. [Рец.]. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – 328 с. // Україна. – 1925. – №3. – С.154.

¹¹⁷ Стенограма дискусії на доповідь акад. В.О.Юринця... – Арк.28.

¹¹⁸ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.212 (прим.*).

що їх історик активно вживав у своїх розвідках довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислив ці терміни-інструменти, а й прагнув висвітлити їх у контексті змагання/чергування колективного та індивідуального на історичній сцені. Приміром, М.Грушевський наголошував, що «умовою успішного розвитку соціального життя і самозаховання соціальних організмів – народів, націй, являється наростання в даній, черговій соціальній формі, в її диференціації, позитивного змісту форми наступної, їй антогонистичної»¹¹⁹. Крім того, він специфікував й означував відмінні види солідарності, котрі виявляються у суспільності впродовж різних історичних епох. Наприклад, історик зазначав, що виховання «корпоративної і національної солідарности» потребує концентрації «організаційної енергії народу»¹²⁰, пов'язував походження соціальної диференціації й конфліктів інтересів із руйнацією «родово-племінної солідарности»¹²¹ тощо. Відзначимо, що Е.Дюркгайм розглядав солідарність вислідом колективного зв'язку як традиційного (механічна), так і модерного (органічна солідарність) суспільства.

М.Грушевський розмірковував про трансформацію колективних й індивідуальних уявлень і на сторінках «Історії України-Руси», зокрема за часів Хмельниччини: «Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясенне, пережите українським громадянством, викликало велике піднесенне самопочуття – індивідуального і колективного»¹²². М.Кордуба слушно відзначав ту важливу роль, котру відігравало представлення масштабних колективних чи масових явищ у студіях М.Грушевського, зокрема в найголовнішій його праці¹²³.

Водночас М.Грушевський указував і на той злам, що стався у світовідчужанні й уявленні «пересічної людини» за часів повстання Б.Хмельницького, котрий відображав метаморфози колективної свідомості. На його думку, «перед „простим чоловіком“ простелилась можливість переходу в ряди „лицарства“, промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання»¹²⁴. У подібному дусі М.Грушевський розглядав і трансформації білоруської національної свідомості ХІХ – початку ХХ ст.:

«Поняття Білоруси існувало як поняття географічне, а не національне. Тільки з тим як явилися тенденції перетворити етнографічну статистику Білоруси в динаміку національного життя, народню мову, етнографічні і побутові особливості зробити знаряддям культури вищого порядку – все се набрало значіння національних прикмет, виявів білоруської національності, і в будову її пішли й історичні традиції»¹²⁵.

¹¹⁹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.111.

¹²⁰ Там само. – С.188.

¹²¹ Там само. – С.294.

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.

¹²³ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – №12] // Український історик. – 1984. – №1/4. – С.41.

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1508.

¹²⁵ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження... – С.8.

Певна річ, соціологізація історії актуалізувала й низку інших дослідницьких пропозицій, які не міг оминати цей визначний український інтелектуал, передусім культурознавчі та етнологічні, пов'язані зі студіюванням духовної й матеріальної культури народу/нації. Видається, що саме в руслі цих наукових інтенцій постав самотутній субпроект М.Грушевського – «Історія української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х рр. Імовірно, що ця праця виникла як своєрідне доповнення до великого тексту – «Історії України-Руси». Загалом історію письменства М.Грушевський уявляв як минувшину «української красної словесності», точніше «всякої словесної творчості»¹²⁶ з перспективи творення колективних уявлень, зокрема соціального розвою. Зауважимо, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала донька – Катерина, котра у своїх працях запропонувала соціологічний підхід для висвітлення й тлумачення українського героїчного епосу¹²⁷. Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М.Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Недаремно низка рецензентів одноставно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М.Грушевського. Скажімо, В.Перетц відзначав, що в «новій праці *підставою для розуміння літературної еволюції являється еволюція соціальних взаємовідносин*, але на тлі їх головним об'єктом уваги історика стало художнє слово в його розвитку»¹²⁸. Подібну думку обстоював і М.Марковський, який стверджував, що у «працях М.С.Грушевського завжди є той *соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища*»¹²⁹. Натомість В.Дорошенко в коротенькій бібліографічній замітці назвав приклади вживання «соціологічного методу» щодо визначення хронологічної належності пам'яток словесної творчості, особливо в першому томі «Історії української літератури» М.Грушевського, своєрідними «*ересями*» посеред численних влучних спостережень і тлумачень¹³⁰.

Таким чином, первісний проект великого тексту М.Грушевського не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в дусі класичного універсалізму другої половини ХІХ ст. Однак соціологізація історії за версією паризької наукової школи підштовхувала автора «Історії України-Руси» не до стиснення й ущільнення тексту, а навпаки – до його розширення, позаяк передбачала студіювання нових сегментів і навіть цілих площин минувшини. Відтак етнологічна

¹²⁶ Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.44–45.

¹²⁷ [Грушевська К.]. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ в. // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. [К.], 1927. – С.ХІІІ–ССХХ; *Її ж.* Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. – Т.2 корпусу: тексти №14–33 і передмова К.Грушевської. – Х.; К., 1931. – С.ВІІ–XXX.

¹²⁸ Перетц В. [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Ч.1, т.1. – 360 с.; Т.2. – 231 с.; Т.3. – 159 с. // Україна. – 1925. – №4. – С.159.

¹²⁹ Марковський М. [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т.4. – 666, 14 с. // Там само. – 1926. – №1. – С.145.

¹³⁰ Дорошенко В. [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Т.1. – 360 с.; Т.2. – 231 с.; Т.3. – 295 с. // Діло (Львів). – 1923, 17 листопада. – №183. – С.7.

й культурознавча пропозиції нав'язували М.Грушевському дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів минувшини, себто вели до «обростання» первісної конструкції новими, доповнюючими зрізами. Згадаємо, скажімо, студію В.Вундта з його порівняльними інтенціями на ниві «словесної творчості» чи праці з первісної культури Л.Леві-Брюля, котрі іманентно тяжіли до компаративного й типологічного інструментарію, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису культурних та соціальних явищ, процесів, подій. Практичне переведення таких настанов до «Історії України-Руси», тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося та збереглося значно більше джерел, порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М.Грушевський, за словами О.Пріцака, «птопає в матеріалі»¹³¹. Утім, подібні проблеми побутували й у десятитомнику В.Вундта, в якому авторські концепти немовби розмивалися величезною масою фактографічного матеріалу. Із цієї перспективи постає своєрідна аналогія між багатотомниками М.Грушевського та В.Вундта. Дехто з критиків українського фахівця навіть іронізував щодо «Історії України-Руси» як його «улюбленої безконечної» праці¹³². Водночас сучасні автори дотримуються думки, що в наукових практиках М.Грушевського дослідник-історик все ж таки домінує над ученим-соціологом¹³³.

Тож упродовж 1920-х рр. М.Грушевський дедалі більше перетворювався з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхували вченого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царин до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини. Видається, що М.Грушевський у 1920-х рр. більш розважливо та критично, а подеколи навіть скептично ставився до стадіального й органічного представлення історичного процесу, котре вважав умовним і в багатьох випадках конвенціональним. Але еволюційний канон і надалі посідав поважне місце у його концептуалізації, хоч він дедалі більше відходив від однолінійної репрезентації світу історії й поступово наближався до багатолінійного представлення суспільного розвитку (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення, примітивного, або «шрелогічного», і сучасного, відхід від європоцентричного бачення світу тощо).

Помітних трансформацій зазнали й дослідницькі стратегії М.Грушевського. Приміром, соціальний дискурс історика сягнув такого масштабу, що змагався, а іноді жорстко конфліктував із національним дискурсом, який доти був домінуючим у його історичному письмі. Причому трансформація соціального дискурсу розгорталася переважно за рахунок репрезентації «колективних уявлень» на ниві словесної творчості й духовної культури, якими оперував М.Грушевський. Такий підхід різко контрастував із тотальним економічним детермінізмом та апологією класового підходу з його суцільною редукцією

¹³¹ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.27.

¹³² *Річицький А. [Пісоцький А.]* Як Грушевський «виправляє» Енгельса. – С.183.

¹³³ *Масненко В.* Історичні концепції М.С.Грушевського... – С.116.

багатоманітності минувшини до вульгарно-універсальної більшовицько-марксистської схеми, що неминуче мало спричинити ідеологічну конфронтацію на обширах тодішньої української соціогуманітаристики.

Зрештою, автор опинився у своєрідному «зачарованому колі», позаяк уведення нових доповнюючих культурознавчих та етнологічних площин на ниві соціологізації минувшини («Початки громадянства (генетична соціологія)», «Історія української літератури») нав'язувало опрацювання величезних фактологічних масивів. Це перевершувало фізичні можливості одного вченого навіть із такою фантастичною працездатністю, як у М.Грушевського. Тим паче, що він, хоч і спирався на своїх учнів та співробітників у царині джерелознавчої й архівної евристики, проте мав особисто інтерпретувати зібраний матеріал і проводити концептуальний синтез. На превеликий жаль, зля «гра долі» обірвала дослідницькі практики М.Грушевського в найцікавіший момент, оскільки наступні томи з обсягу монументального проекту «Історії України-Руси», вочевидь, змусили б його по-новому реагувати на культурні й інтелектуальні виклики доби, зокрема на ниві соціологізації української минувшини.

The article lightens up the sociologization of the past in the research practices of M.Hrushevs'kyi. Examines the influences of Paris sociological school (É.Durkheim, L.Lévy-Bruhl) and images of "psychology of nations" of W.Wundt and his articles of interwar period. Author analyzes the transformations of research instruments of M.Hrushevs'kyi in the context of history sociologization.

Keywords: *Hrushevs'kyi, sociologization of history, Paris sociological school, "psychology of nations".*

М.М.СУЗДАЛЬ *

«ОПЫТ СОБРАНИЯ СТАРИННЫХ МАЛОРОССИЙСКИХ ПЕСЕН» М.ЦЕРТЕЛЕВА В ІСТОРІОГРАФІІ ТА СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

Аналізується реценція збірки М.Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песен» від часу її виходу у світ до початку ХХІ ст. Здійснено спробу визначити причини неослабного інтересу до цієї публікації та її місце в науковому й громадському житті.

Ключові слова: «Опыт собрания старинных малороссийских песен», Цертелев, фольклористика, романтизм, ідеологія, малоросійська ідентичність.

У 2015 р. виповнюється 225 років від дня народження українського фольклориста, мово- та літературознавця, громадського діяча Миколи Андрійовича Цертелева (1790–1869 рр.). Його діяльність уже давно привертає до себе увагу дослідників¹, однак, як правило, це епізодичні, фрагментарні згадки. Як творчість, так і сама постать М.Цертелева заслуговують на увагу сучасників, адже його життя, ніби в мініатюрі, відбиває всі колізії та перипетії історії України першої половини ХІХ ст. Він перебував у самому «серці» ідейно-інтелектуальних рухів Росії й України.

Мережа культурних українсько-російських зв'язків М.Цертелева демонструє прихильність до нього як знакових осіб, так і діячів другого, третього планів. Зокрема, Микола І особисто дякував йому за бездоганну службу, Д.Троцинський відгукувався про князя як про гідну й талановиту людину, М.Максимович радився з ним, ділився своїми творчими планами, О.Пушкін у листах переказував йому вітання, В.Жуковський виявляв до нього свою прихильність, Г.Державін запрошував до себе на гостини, І.Дмитрієв надавав матеріальну допомогу для завершення навчання, Д.Хвостов у скрутні для князя часи надавав йому всіляке сприяння тощо. Упродовж усього життя М.Цертелев культивував елементи української культури в російському суспільстві, причому як у столиці, так і провінції. В українському соціумі намагався усталити елементи світського столичного побуту.

* Суздаль Марина Миколаївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: marina-suzdal@yandex.ru

¹ Азадовский М.К. История русской фольклористики: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1958. – 479 с.; Бухе А. Князя Цертелевы: Историко-генеалогические материалы. – Москва, 1913. – 32 с.; Бессонов П.А. Князь Н.А.Цертелев – первый собиратель памятников устного народного творчества [Некролог] // Вестник Европы. – 1870. – №6. – С.867–872; Гвинчидзе О.Ш. Николай Андреевич Цертелев. – Тбилиси, 1980. – 98 с.; Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – 272 с.; Кирдан Б. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики ХІХ в. – Москва, 1974. – 280 с.; Мочульський М. Погруддя з бронзи: М.Цертелев і І.Манжура. – Л., 1938. – 182 с.; Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т.3. – Москва, 1891. – 481 с.; Щербань Т. З історії українознавства на Харківщині (ХІХ ст.) // Пам'ять століть. – 1999. – №5. – С.89–108; Яценко М.Т. Фольклор і література в естетичній концепції просвітителів // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – Вип.13. – К., 1978. – С.69–73 та ін.

Однак знаковою для творчості М.Цертелева стала укладена ним збірка «Опыт собрания старинных малороссийских песен», саме завдяки їй він потрапив у фокус дослідників гуманітаристики. Наче пророчими для діяча стали слова П.Куліша: «Ледь чи князь *Цертелев і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський* (тут і далі курсив мій – М.С.) будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями»². І дійсно, побачивши світ 1819 р., відтоді й до сьогодні ця публікація викликає інтерес науковців. У чому ж секрет її наукового «довголіття»? Справа в тому, що в невеличкій за обсягом публікації (всього 64 с.) автор зміг умістити й розв'язати чимало актуальних питань того часу. Багатовекторність проблематики збірки сприяла тому, що вже сучасники надавали їй статусу певного символу-знаку (що загалом відповідало світогляду романтизму). У ХХІ ст. горизонти «прочитання» розширилися, набули нових відтінків і можливостей «три сенсів» (історичний, ідеологічний, літературний тощо).

Звичайно, певна знаковість публікації надавалася саме через те, що це було *перше* видання українського епосу. З іншого боку, велика заслуга автора-упорядника не тільки у самому факті виходу праці, а й у її популяризації серед культурної еліти Петербурга. Хоча М.Цертелев, як він сам зазначав, дещо побоювався реакції столичного товариства з його вишуканими смаками, ба більше – навіть перепрошував за «дивність і неприємність наріччя», яке «застаріло для самих малоросіяян», однак прагнення «розкрити малоросійську душу й силу почуттів», достоїнства народу виявилось сильнішими за страх. До того ж саме на той час припав і зірковий творчий період самого М.Цертелева, коли він перебував у найвишуканіших товариствах Петербурга, і повсюди – чи то на офіційному засіданні наукового товариства, чи в невимушеній атмосфері салону – князь виступав із промовами про українську народну творчість, її історичне й літературне значення, закликав звертатися до цього джерела. Українська «екзотика» припала до смаку російським літераторам. Як відомо, цією та іншими працями М.Цертелева користувалися О.Пушкін³, К.Рилев⁴, О.Грибоедов⁵. Отже, із культурного простору українських маєтків, де було популярним побутування народних пісень (дум), М.Цертелев вивів їх до загальноросійського й навіть європейського літературно-інтелектуального процесу.

У передмові до збірки впорядник уперше намагався обґрунтувати важливість вивчення народних пісень як історичного, літературного, морально-естетичного джерела. Однак найвища їх цінність, на його думку, полягала в тому, що вони дають змогу відтворити психологічний портрет народу. Серед ментальних рис «малоросів» М.Цертелев називав чуттєвість, емоційність, «чисту моральність», «тихий смуток» та ін. Він робив спробу пояснити витоки цих рис, виходячи з історичних подій (особливу увагу зосереджуючи на впливах татар). Використовував терміни, присутні й у сучасному лексиконі дослідника, як-от «характер народу», «дух народу», «душа народу» тощо.

² Записки о Южной Руси / Изд. П.Кулиш. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1856. – С.220–221.

³ Див.: Ениколопов Н.К. Пушкин в Грузии. – Тбилиси, 1950. – С.18.

⁴ Див.: Цейтлин А.Г. Творчество Рыльева. – Москва, 1955. – С.265–266.

⁵ Див.: Новиков А.А. Грибоедов и Украина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Х., 1991. – 19 с.

Збірка пісень містила дві провідні ідеї-проблеми: *народності* та *мови*, обидві в той час належали не стільки до творчо-літературної сфери, скільки до громадсько-ідеологічної, стаючи маркерами «перехідної епохи». Боротьба класицизму й романтизму виходила далеко за межі літератури. Ідея народності стала стрижневою як для тих, хто волів зміцнити усталений порядок і патріотичні почуття (наприклад, діяльність О.Шишкова та його «Беседы»), так і для тих, хто бажав цей порядок кардинально змінити (письменники-декабристи).

Отже, «Опыт собрания...», містячи основні елементи романтизму, став першим його маніфестом, а вивчення народної культури було проявом пошуку національної ідентичності. Таким чином, маємо дещо парадоксальну ситуацію: «зразковий» російський підданий князь М.Цертелев чи не вперше у своїй праці обґрунтовує окремішність українського народу, яка пізніше трансформується в політичну й ідеологічну сферу.

Для самого М.Цертелева «Опыт собрания...» став перепусткою до інтелектуального товариства російської столиці, сприяючи формуванню мапи культурно-службових зв'язків. Перша рецензія на збірку з'явилася 1820 р.⁶ (її автор, воліючи не вказувати свого прізвища, підписався «Е.Т.-ій»). Рецензент зазначав, що прочитав книжку із задоволенням, однак це не завадило йому знайти ряд, на його думку, мінусів. Головним із них автор назвав правопис («...одне не сподобалося мені в ній, а саме правопис. П[ан] видавець повсюди дотримувався в ньому вимови, а не етимології. [...] Здається, краще було б видавцеві дотримуватися правопису, прийнятого в малоросійській “Енеїді”»)⁷. Загалом же рецензент давав схвальну оцінку збірці, уважаючи «Опыт собрания...» корисною та актуальною працею:

«Книга ця є першою з таких і заслуговує на увагу прихильників вітчизняної словесності. В уміщених у ній віршах є багато справді поетичних висловів і описів – особливо ж приваблива вона для нас, малоросіян, що мешкають у столиці, тим приємна спогадом про Батьківщину, який народжується при її читанні. Вельми бажано, аби п.[ан] видавець, або хто-небудь інший, обдарував нас більшим зібранням подібних віршів. Малоросія багата на них – варто прислухатися й записати»⁸.

Очевидно, що висловлені в рецензії думки знайшли співчуття серед «малоросійських вихідців», для яких «Опыт собрания...» став текстом-символом, що у закодованому вигляді містить інформацію, яка сприяє збереженню почуття національної належності, блокує механізми повного розчинення «малоросійської» ідентичності у «великоросійській». Це не шлях «до себе», утім це прагнення і не втратити «себе». Із роздумів рецензента переконаємось у наявності принципу дуалізму щодо тлумачення патріотизму, який усвідомлювався на двох рівнях: державному й місцевому (що важливо, така ситуація сприймалася «малоросійським» дворянством як норма).

⁶ Сын Отечества. – 1820. – №XI. – Ч.60. – С. 218–219.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

Збірка М.Цертелева послужила взірцем для М.Максимовича під час створення ним «Малороссийских песен». Примітно, що як для першого, так і для другого шлях до літературно-інтелектуальних кіл відкрився саме після виходу збірок пісень, які мали певний резонанс серед творчої еліти. Попри те, що між публікаціями М.Цертелева та М.Максимовича минуло майже десятиліття, для них обох гостро стояла проблема друкованих джерел. У листі до М.Цертелева М.Максимович писав:

«Прошу Вас покійрно, шановний пане, не відмовте мені звісткою про друковані джерела для мого предмета, адже я окрім Вашої книги, граматики Павловського та “Сахарной деревни” Кулжинського не маю нічого; хотілося б мені бачити заперечення на Ваші зауваження Павловського»⁹.

Загалом епістолярний дискурс М.Максимовича дає нам зрозуміти, що в 1827 р. він потребував порад, допомоги, схвалення з боку більш досвідченого М.Цертелева: «Дозвольте до Вас звернутися з проханням про виконання Вашої обіцянки, яка для мене тепер дуже потрібна й була б вельми корисною» (ішлося про надання М.Цертелевим текстів пісень для збірника М.Максимовича). Князь поспривав колезі, зазначивши в листі: «Додаючи до цього тридцять дві обіцяні малоросійські пісні, щиро бажаю, щоб Ви якнайшвидше обдарували своїх земляків виданням народних малоросійських віршів»¹⁰. Молодий дослідник сподівався отримати пораду від М.Цертелева й щодо правопису. Як бачимо, між «Опытом собрания...» та «Малороссийскими песнями» беззаперечно існує генетичний зв'язок, зумовлений як культурною спадкоємністю, так і особистим спілкуванням інтелектуалів.

У 1834 р. побачила світ присвячена «малоросійським пісням» стаття М.Гоголя¹¹. Підвищений інтерес стосовно предмету своїх зацікавлень автор пояснював прагненням до самобутності та власної поезії, однак нічого не зазначав про укладачів перших збірок¹². Відповідь знаходимо в листі М.Гоголя до М.Максимовича:

«Нещодавно С.С. (С.С.Уваров – М.С.) отримав від Срезневського примірник пісень і звернувся до мене з бажанням бачити мою думку про них в “Журналі просвіти”, так само, як і про здійснені до нього видання – Твое та Цертелева. Що ж я зробив? Я написав статтю, тільки найважливіше забув: нічого не сказав ані про Тебе, ані про Срезневського, ані про Цертелева»¹³.

Таким чином, М.Гоголь добре знав збірки М.Цертелева, М.Максимовича й навіть отримав офіційне «замовлення» на їх своєрідне рецензування, однак,

⁹ Див.: Бессонов П.А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) // Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.2866. – Оп.2. – Д.7. – Л.130.

¹⁰ Цертелев Н. О народных стихотворениях (письмо к г-ну Максимовичу) // Вестник Европы. – 1827. – №12. – С.272.

¹¹ Гоголь Н. О малороссийских песнях // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – №2. – С.16–26.

¹² Там же. – С.16.

¹³ Гоголь Н.В. Письма: В 4 т. / Под ред. В.И.Шенрока. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1901. – С.299.

захопившись безпосередньо предметом народних пісень, «не помітив», як відійшов від ролі рецензента.

У 1840-х рр. «Опыт собрания...» не втрачав своєї актуальності, однак трактувався здебільшого не як наукова цінність, а віха в історії етнографічних досліджень, до того ж ставши символом «українськості», а сам М.Цертелев сприймався як носій ідеї народності. Окрім того, рецепція збірки відбувалася на двох рівнях: науково-інтелектуальному й культурно-побутовому. Підтвердження знаходимо в ряді спогадів студентів Харківського університету¹⁴, котрі, описуючи своє дозвілля, інтелектуально-творчі вечори, часто-густо згадували М.Цертелева саме як діяча, що дав «перший поштовх до збирання південно-російських народних пісень»¹⁵. У мемуарах знаходимо опис жвавої суперечки з приводу ідеї народності та обґрунтування окремішності українців, найпалкішим захисником якої був М.Костомаров. Він переконував присутніх «іти в народ» і вивчати його традиції, звичаї, світогляд, при цьому відрізнити «твори народні від творів порожніх фантазерів і римачів. Тут Костомаров почав указувати на подібні помилки, що вкралися у збірники *Цертелева*, Максимовича та інших, порівнював твори суто народного мистецтва з віршами, складеними порожніми римачами»¹⁶.

Як бачимо, у 1840-х рр. М.Костомаров не сприймав серйозно перші спроби укладання збірок народних пісень. Зауважимо, що й за двадцять років думка відомого історика про «Опыт собрания...» М.Цертелева зміниться мало. Зокрема, 1857 р. він доволі різко відгукувався про це видання, зазначаючи, що думи надруковано «потворною мовою й у поганих варіантах»¹⁷.

У 1834 р. І.Срезневський назвав збірку М.Цертелева «дорогоцінним виданням», однак сповненим «жахливих помилок»¹⁸. П.Куліш з ім'ям князя-видавця пов'язував початок доби української словесності, уважаючи його «видатним збирачем» українського фольклору. Одночасно в його поглядах присутня певна дихотомія щодо оцінки публікації М.Цертелева. З одного боку, він стверджував, що «пара крихтних збірок народних пісень українських, виданих у 1819 і 1827 рр., одна пародія, дві театральні п'єси та декілька невеликих віршів видавалися чимось на кшталт намогильних пам'ятників нашої народності, на які лише зрідка звертали погляд живі люди»¹⁹. І водночас П.Куліш зазначав, що ці «надгробки» мали велике значення для становлення української словесності: «Народні пісні українські, на які звернено увагу з 1819 р. (йдеться саме про збірку М.Цертелева – М.С.) допомогли [...] через друк ясніше, аніж

¹⁴ Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний // Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т.1. – Х., 2011. – С.226–227; *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И.Каченовский // Там само. – С.272–332.

¹⁵ Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний. – С.232.

¹⁶ Там же. – С.229.

¹⁷ Див.: *Костомаров Н.* [Рец.]. Записки о Южной Руси. – Т.1 / Изд. П.Кулиш // Отечественные записки. – 1857. – Т.СХІІ. – №6. – С.41.

¹⁸ *Срезневский И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности: Письмо к профессору И.М.Снегиреву // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1834. – №4 (октябрь). – С.143.

¹⁹ *Кулиш П.* Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. – 1861. – №5. – С.1–33.

досі» побачити, «яка прекрасна мова, про котру ані слова не мовиться в підручниках, і з якої наші наставники знущуються з кафедри»²⁰.

Згадав М.Цертелева словацький та чеський славіст, діяч національного відродження П.Шафарик. У своїй праці з історії слов'янської мови й літератури, характеризуючи вкрай бідне становище нового українського письменства, він поставив збірку пісень М.Цертелева поряд з «Енеїдою» І.Котляревського та «Граматиною» О.Павловського²¹. Знаний представник української школи в польській літературі М.Грабовський у своїх працях також згадував М.Цертелева та його збірку. Високо оцінюючи народні пісні, убачаючи в них важливе історичне джерело, першим видавцем і популяризатором цього жанру в Росії автор назвав саме М.Цертелева, поставивши його в один ряд із З.Доленгою-Ходаковським, М.Максимовичем²².

Нарисом про діяльність М.Цертелева розпочинається третій том фундаментальної праці О.Піпін²³. Автор уважав, що Микола Андрійович стояв біля витоків «етнографічної зацікавленості», мотиви якої О.Піпін віднаходив у працях князя, а «Опыт собрания...» дослідник назвав «першим підступом до предмета, який доти був чужим літературі російській і малоросійській»²⁴. Найближчим наступником справи М.Цертелева О.Піпін визначив М.Костомарова. Узагалі він проводив ідею спадкоємності у царині етнографічних зацікавлень між старшим (М.Цертелев, Г.Квітка-Основ'яненко, І.Котляревський) і молодшим (М.Костомаров, О.Бодяньський, І.Срезневський) поколіннями.

Найбільш детальним аналізом збірки з усіх, зроблених сучасниками князя, став розбір його біографа П.Безсонова, який відвів публікації одне з найважливіших місць у творчому доробку М.Цертелева та виняткове значення в історії української фольклористики й літератури:

«Праця князя Цертелева залишається основою, яку більше чи менше перевертають досі з боку на бік. Після нього найуспішніше діяв власне Я.Ф.Головацький та М.О.Максимович: але праця першого затягнута у видання п. Бодяньського, а другий завдячує своєму попереднику, *старшому збирачеві*. Коли освічений діяч рідного краю, єдиний знавець його народності та компетентний суддя в наші дні, позбавлений усяких особливих домагань і упереджень, проте якого в усій Росії зустрічають з однаковою співчуттям і повагою, надумав видавати *малоросійські пісні*, він звернувся передусім по допомогу й поради до кн. Цертелева: той прислав йому *тридцять дві* свої чудові пісні, і плодом цієї першої допомоги стала збагачена змістом книга п. Максимовича, досі найкраща після Цертелевої, досі настільна й незамінна, де послідовник гідно вшанував вдячністю першого видавця українських дум. [...] А між тим, на сором багатьох і на честь князя Цертелева, перше видання його, навіть за праць Максимовича, залишається досі, *упродовж п'ятдесяти років*, не

²⁰ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Там же. – 1862. – №1. – С.7–8.

²¹ Schaffarik P.J. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. – Ofen, 1826. – S.140.

²² Grabowski M. Literatura i krytyka. – Т.І. – Cz.II. – Wilno, 1837. – S.35.

²³ Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т.3. – Москва, 1891. – 481 с.

²⁴ Там же. – С.14.

тільки головним, але й дієвим та вживаним. Додамо, що знаменитий Шафарик визнав князя за цю справу серед “славетних мужів” слов’янства й покликався на його чудове зібрання. [...] [Збірка М.Цертелева] досі має єдину, безперечну, високу вартість і значно перевищує наступні видання п. Срезневського в “Запорізькій старовині”. Правопис подекуди невправний, бо ж правила тоді ще недостатньо встановилися (що, на жаль, у багатьох малоросійських видавців триває досі). Примітки на перший раз не цілком пояснюють зміст пам’яток і способи творчості. Але, повторюємо, це був *перший* крок відносно всієї тодішньої Росії. Багато значив як досвід збирання на місці, із вуст самого народу. Найважливіше, що тут є пам’ятки творчості історичної, які вже зовсім зникли б до наших днів, якби не захопив їх князь вчасно»²⁵.

Своєрідно, яскравими фарбами дослідник змалював риси М.Цертелева, що сприяли появі його знаменитої збірки:

«Тільки особлива м’якість душі, котра вирізняла князя, правильні інстинкти його виточеної природи, непорушна чистота в образах фантазії, точність освіченого погляду та вічна юність характеру, а навколо, із малих років, благодатний край Малоросії та задушевність простої її мови, – ось ті властивості та умови, які були потрібні та самі лише мали достатню силу, щоб у ту епоху, серед тодішніх обставин зупинити теплу участь на пам’ятках творчості народної, налаштувати до них увагу сердечну, підняти за них благородний голос серед спільноти та порятувати самі пам’ятки старовини, надовго пробудивши до них цікавість у послідовників»²⁶.

Безперечно, приязне ставлення П.Безсонова до М.Цертелева позначилося й на оцінці його творчої діяльності, яка подається в ідеалізованому вигляді. Так, роль «Опыта собрания...» важко переоцінити, адже це, за словами П.Безсонова, поки що найкраща праця серед усіх подібних. Звичайно, дослідник не міг проігнорувати вади збірки, однак, указуючи на них, він ніби виправдовує автора, повсякчас нагадуючи, що це – перша спроба. Інший аргумент – мовляв, усі публікації, котрі побачили світ після 1819 р., теж не без прорахунків. Складається враження, що відповідний історіографічний огляд автор і зробив лише задля знаходження помилок в інших публікаторів, на цьому тлі вкотре не забувши наголосити на винятковості збірки М.Цертелева. Навіть якщо іншу працю П.Безсонов і оцінював доволі високо, він усе одно прив’язував її до впорядника «Опыта собрания...», зокрема коли йшлося про «Малороссийские песни» М.Максимовича. Загалом жоден дослідник творчої спадщини М.Цертелева ані до, ані після П.Безсонова так високо не оцінював роль і значення його фольклорного видання.

Відносно стійкий інтерес дослідників народної творчості до «Опыта собрания...» М.Цертелева, котрий спостерігався в першій половині ХІХ ст., змінився

²⁵ *Бессонов П.А.* Князь Николай Андреевич Цертелев... – Л.7–9.

²⁶ Там же. – Л.6 об.

майже забуттям у другій половині століття. Своєрідне пояснення науково-методологічного характеру дав М.Сумцов:

«Не бачу особливої потреби визначати зв'язки сучасних етнографів із попередніми, зв'язки книжні та особисті. За малими винятками, сучасна етнографія має цілком самостійне походження. Такі збирачі й дослідники ранішого часу, як Цертелєв, Срезневський, Максимович, Метлинський, Костомаров майже цілковито забуті; крім Потебні, ніхто на них не покликається й не користується їхніми етнографічними працями... Загалом зв'язок новітньої етнографії з попередньою вельми незначний»²⁷.

Вряди-годи на «Опыт собрания...» посилалися автори «Киевской старины» В.Горленко, П.Житецький, Б.Бистров та ін.²⁸ Без етнографічної збірки М.Цертелєва постать цього діяча взагалі була б забутою в наративному просторі провідного на той час українознавчого журналу.

Ситуація різко змінилася на початку ХХ ст., що було продиктоване зародженням ідеології українського націоналізму, національний рух тоді набув нового громадсько-політичного сенсу²⁹. У ту добу праці українських інтелектуалів, окрім власне творчої цінності, розглядалися ще й на предмет суспільно-політичної значимості. Відповідно збірка М.Цертелєва набула нового значення в україністиці, а її укладача дослідники відтепер репрезентували як представника старшинського національного руху, що стояв біля витоків доби романтизму й початку національного відродження.

Саме з окреслених позицій «Опыт собрания...» М.Цертелєва розглянув М.Мочульський³⁰. Спочатку автор подав ретельну характеристику зовнішнього вигляду збірки, зазначивши при цьому всі параметри: обсяг праці, формат, опис титульного аркушу, присвяту, цензора, зміст та аналіз структури. Зміст подавався у вигляді «повільного читання» з коментарями та власними зауваженнями. Особливого значення автор надав вступній розвідці «О старинных малороссийских песнях», яку поділив на три змістово-сміслових блоки: 1. Погляд на історично-літературне значення українських дум. 2. Суд про їх мову. 3. Естетична оцінка простонародної української поезії³¹.

Показова для зазначеного періоду невеличка праця Г.Гетьманця³², автор котрої зазначав, що на формування поглядів М.Цертелєва щодо мови визначально вплинуло культурно-політичне становище України:

²⁷ Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1892. – №1. – С.2.

²⁸ Горленко В. Бандурист Иван Крюковский // Там же. – 1882. – №12. – С.481–518; Житецький П. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Там же. – 1892. – №12. – С.391–408; 1893. – №1. – С.95–125; №2. – С.293–318; Бистров Б. К южнорусским песням // Там же. – 1895. – №2. – С.234–256; К.Ф.У.О. [Ухач-Охорович К.]. Кобзарь Остап Вересай, его думы и песни // Там же. – 1882. – №8. – С.259–282.

²⁹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – поч. ХХ ст.). – К., 2000. – С.205.

³⁰ Мочульський М. Погруддя з бронзи... – С.28–36.

³¹ Там само. – С.29–30.

³² Гетьманець Гр. [Гр. Сьогобочний]. Наші перші народолюбці і письменники поети (Доленга-Ходаковський, Цертелєв, Максимович). – К., 1919. – 42 с.

«Бачучи, як освічені пани українського роду цураються своєї рідної мови та переймають московську, Цертелєв і сам набрався тієї думки, що наша мова ось незабаром щезне. Цертелєв став далі думати та казати, що се й не мова самостійна, а так собі, якесь застаріле нарiччя, проста говiрка, до доброї науки негодяща»³³.

За таких умов, продовжував далі автор, не дивно, що М.Цертелєв задався питанням:

«Кому ж потрібна і нащо здалася ота моя праця? Для чого я збираю, для чого записую від народу оті пісні? Адже українці освічені по-московському вже балакають, на москалів перетворюються [...] тепер настав уже час нашим людям московитися, забувати своє старе рідне та переймати московське»³⁴.

Чи то дорiкаючи князевi за його погляди, чи то радiючи за нього, Г.Гетьманець завершив свій виклад такими словами:

«Він дожив до того часу, коли на власні очі побачив, що тяжко помилився у своїх думках. Він переконався, що наша мова не щезла, а що ні далі, то все розвивається і в письменстві, і в житті. А та невеличка збірка пісень, що назбирав Цертелєв, придалася серед збірок інших людей і була корисна нашій змосковленій інтелігенції та освіченим людям при вивченні народного життя та рідної мови нашої»³⁵.

Історик і літературознавець Г.Житецький із виходом у світ збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» пов'язував зародження української етнографії, уважаючи цю подію знаковою та прирівнюючи її до постановки «Наталки Полтавки» І.Котляревського³⁶.

К.Грушевська не давала однозначної оцінки ролі та значення публікації М.Цертелєва, але й не сприймала тезу багатьох дослідників, які пов'язували початок історії вивчення дум саме з виходом у світ «Опыта собрания...». На її думку, «початкову дату в історії дум можна було віднести до 1805 р. і за основоположника збирання вважати не Цертелєва, а Ломиковського»³⁷. Особливий погляд дослідниця демонструвала при з'ясуванні мотивів створення збірки, в яких вбачала не стільки наукову зацікавленість, скільки суто прагматичне бажання «зробити приемність Трощинському» й, відповідно, отримати його протекцію³⁸.

Примітно, що в радянський час цікавість до збірки не зникла, однак трактували її по-іншому. Як це не парадоксально, але якщо українські діячі розглядали «Опыт собрания...» каталізатором національної ідентичності, то тепер – у дусі концепції «єдиної народності». Якщо раніше дослідники

³³ Там само. – С.10.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Житецький Г. «Вік» української етнографії (1819–1919) // Книгар. – 1919. – №20. – С.1241.

³⁷ Грушевська К. Українські народні думи. – К., 1927. – С.ХІХ.

³⁸ Там само. – С.ХХІ.

використовували працю задля демонстрації окремішності «малоросів», то тепер вона вважалася об'єднувчим культурним елементом «братніх народів».

Збірку М.Цертелева, як і в попередні часи, нерідко згадували побіжно, епізодично. Водночас жодна ґрунтовна праця з фольклористики українських чи російських радянських авторів не обходила без детального аналізу «Опыта собрания...». Так, М.Азадовський у своїй фундаментальній студії³⁹ вказував на те, що публікація М.Цертелева стала віхою в історії як української, так і російської фольклористики. Особливо цінним, із погляду автора, був вступ, який повністю перебував в орбіті «тих суперечок про народність і народну поезію, котрі були характерними для російського суспільства в перших десятиліттях ХІХ ст., хоча в його позиції й наявні певні своєрідні риси, зумовлені специфікою українського матеріалу». За словами М.Азадовського, М.Цертелеву належить роль піонера у царині систематизації, планомірного вивчення українського фольклору, а також у встановленні певних тенденцій і кристалізації традицій. У душі свого часу дослідник пояснював незвичне захоплення князя народною творчістю. З одного боку, це популярність такого роду практик у першій половині ХІХ ст., з іншого – вплив українських, здебільшого «козакофільсько-націоналістичних» захоплень. Останні були притаманні місцевому дворянству, яке відчувало себе обділеним при розподілі «благ земних і мріяло в майбутніх кращих часах повернути собі колишню вагу». Однак через політичну й економічну залежності від Російської імперії «націоналістичне» українське дворянство не наважувалось на активні дії, натомість мріяло про майбутні зміни, тим часом утішаючись культом козацько-старшинської старовини. Утім, М.Азадовський уважав, що для М.Цертелева політичне замовлення колекціонування пісень було чужим і неприйнятним, та, зайнявшись збиранням, він непомітно, можливо навіть для самого себе, потрапив під вплив настроїв, що панували серед його найближчих сусідів і друзів (Д.Трощинський, В.Капніст, В.Ломиковський та ін.). Насамкінець автор зазначав, що «ці дворянсько-націоналістичні тенденції можна звести до формули: українська народна поезія помирає, як померла й сама Україна»⁴⁰.

Працю О.Дея відкриває глава «Перше видання українських дум», в якій детально проаналізовано збірку М.Цертелева – «*етапну віху в українській науці про народну творчість*», що відкрила історію відповідних публікацій, започаткувала дослідження фольклору, звернула увагу «передової громадськості Росії» на кобзарів як носіїв оригінального жанру народної поезії, стала зразком і стимулом до дальших записів українських дум. О. Дея зазначав, що «збірка М.Цертелева з'явилася майже на десятиріччя раніше від уславленої книжки М.Максимовича “Малороссийские песни”, отже їй судилося бути первістком

³⁹ Праця М.Азадовського була однією з перших спроб створити повну історію російської фольклористики, такий собі радянський аналог «Истории русской этнографии» О.Піпіна. Як зазначав М.Азадовський: «Ми не маємо повної та вичерпної історії російської фольклористики; єдиною студією такого роду все ще є відома чотири томна праця О.М.Піпіна “История русской этнографии” (1890–1892). Це дослідження досі багато у чому не втратило свого значення; принаймні воно стоїть значно вище багатьох тематично споріднених праць» (див.: *Азадовский М.К. История русской фольклористики.* – Т.1. – С.22).

⁴⁰ Там же. – С.256–258.

українських фольклористичних видань взагалі». «Видатною науковою заслугою» збірки автор уважав те, що вона стала своєрідним початком, першим поштовхом до наукового вивчення народної творчості. Підсумовуючи свій нарис про перше видання дум, О.Дей зазначав, що воно вже давно стало раритетом, утім не втратило наукової та бібліографічної цінності, а отже заслуговує на перевидання фототипічним способом⁴¹.

Доволі розлога розвідка про публікацію М.Цертелева міститься у праці Б.Кирдана⁴² (зауважимо, що на цього дослідника найбільше покликатимуться автори при згадуванні збірки), котрий ніби й розглядає «Опыт собрания...» за усталеною схемою (зовнішній вигляд, структура, зміст), однак постійно робить відступи різного характеру, часто-густо змальовуючи творчу атмосферу часів М.Цертелева, при цьому авторитетом для нього виступають праці В.Базанова⁴³. Так, особливу увагу Б.Кирдан приділяє реакції сучасників на вихід у світ збірки. Цінна для нас рецензія, яку автор віднайшов у фонді Срезневських, котрий зберігається в Російському державному архіві літератури й мистецтва, у рукопису під назвою «Издания староукраинских народных дум». Б.Кирдан наголошував: із назви та передмови видно, що автор у своїй праці хотів розібрати декілька видань, однак обмежився лише збіркою М.Цертелева. У рукопису зазначено, що «Опыт собрания...» став книгою, в якій «уперше показалися у друкованому світлі староукраїнські думи»⁴⁴.

В єдиному монографічному дослідженні біографії князя М.Цертелева хоча й уміщено доволі розлогу розвідку про видання українських дум, однак вона не містить якихось нових оцінок чи підходів. О.Гвінчидзе при аналізі «Опыта собрания...» покликається на Б.Кирдана та повністю солідаризується з ним⁴⁵.

Показово, що з нагоди 150-літнього ювілею збірки було влаштовано справжнє свято української народної пісні:

«1969 р. для української фольклористики особливо знаменний. Півтора століття тому, у 1819 р., М.Цертелев видрукував збірку "Опыт собрания старинных малороссийских песен". Відзначенню цієї пам'ятної дати був присвячений вечір в КДУ.

Члени гуртка українського фольклору, який працює під керівництвом професора Г.Сидоренко, запросили до себе в гості головного редактора журналу "Народна творчість та етнографія", доктора філологічних наук, професора О.Дея, який цікаво розповів присутнім про спробу збирача і видавця українських дум, а також зробив ідейно-художній аналіз творів, що складала збірку»⁴⁶.

⁴¹ Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С.12–23.

⁴² Кирдан Б. Собирантели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – Москва, 1974. – 280 с.

⁴³ Базанов В.Г. Вольное общество любителей российской словесности. – Петрозаводск, 1949. – 422 с.; Его же. Ученая республика. – Москва; Ленинград, 1964. – 463 с.

⁴⁴ Цит. за: Кирдан Б. Собирантели народной поэзии... – С.44–45.

⁴⁵ Гвінчидзе О.Ш. Николай Андреевич Цертелев. – С.18–33.

⁴⁶ Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам'ятної дати // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1 (січень – лютий). – С.110.

На заході були присутні студенти й викладачі інших факультетів, а також науковці зі Львова. До речі, вечір, присвячений 150-річчю з часу видання збірки М.Цертелева, відбувся й у цьому місті⁴⁷. Отже, і в нових суспільно-ідеологічних рамках публікація М.Цертелева продовжувала виконувати функцію своєрідного символу національної культури та єдності.

Після проголошення незалежності України перед суспільствознавцями постала проблема творення власного/національного нарративу. Історики, філологи, психологи, етнографи намагалися не просто реконструювати, а радше показати зсередини процеси «пошуку» та «віднайдення себе», своєї ідентичності, ментальності. Певна річ, що в такому контексті знаковим стало дослідження «довгого ХІХ ст.», а «Опыт собрания...» М.Цертелева чимало українських істориків пов'язували саме з початком національного відродження⁴⁸. У такому ж ракурсі збірка розглядалася й у підручниках із культурології⁴⁹.

Для літературознавців ця публікація стала одним з етапів на шляху становлення нової літератури та утвердження романтизму. Щоправда з'являлися й нові підходи до бачення та потрактування її ролі. Так, І.Арендаренко за допомогою компаративістського підходу проаналізувала пісенні збірники М.Цертелева й англійського фольклориста Т.Персі. Авторка дійшла висновку, що обидві «збірки давньої поезії стоять на межі фольклористики та літератури. А художнє редагування Т.Персі та М.Цертелева дало змогу розглядати балади, пісні, думи як перші зразки преромантичної поезії»⁵⁰.

Стійкий інтерес до збірки М.Цертелева проявляють фольклористи й етнографи. Історіографічний зріз розвитку думознавства в ХІХ – першій половині ХХ ст. здійснила І.Матяш⁵¹. Розгортання дослідницької роботи у цій царині авторка пов'язала з ім'ям М.Цертелева, еволюція наукових поглядів котрого, розуміння ним наукової важливості вивчення пам'яток героїчного епосу стали можливими завдяки сукупності обставин: по-перше, впливу ідей романтичної школи; по-друге, безпосереднім враженням від живого виконання народних пісень і фольклору на Хорольщині та Прилуччині; по-третє, фаховому вишколу в Московському університеті. Дослідниця зауважує, що М.Цертелев замість терміна «дума» послуговується термінами «історичні пісні», «поєми», «козацькі пісні». Таку ситуацію, вочевидь, спричинило те, що на момент укладання збірки термін «дума» ще не отримав поширення в науці. І.Матяш припускає, що укладач «Опыта собрания...» не ставив перед собою завдання визначення жанру записаних ним фольклорних творів і їх наукового аналізу, водночас М.Цертелев «уперше звернув увагу на історизм дум, вбачаючи у них,

⁴⁷ Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам'ятної дати. – С.110.

⁴⁸ Грицак Я. Нариси з історії України: Формування української модерної нації. – К., 1998 [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/701144>; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.141; Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – поч. ХХ ст.). – С.231; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.51.

⁴⁹ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.317; Культурологія: українська та зарубіжна культура / За ред. М.М.Заковича. – К., 2009. – 589 с.

⁵⁰ Арендаренко І. По дорозі й назустріч: Англійські та українські романтичні поезії: порівняльна типологія і поетика. – К., 2004. – С.30.

⁵¹ Матяш І. Студії з думознавства (1818–1931): історіографічний нарис // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №6. – С.64–89.

відповідно до аксіоми романтизму, найтісніші зв'язки народної пісенності з історією народу, джерело для вивчення поглядів і звичаїв, думок і почуттів наших предків, зображення в них найвизначніших з народного погляду історичних подій». Утім, авторка зазначає, що інтерес до історизму дум не був власне джерелознавчим – дослідника більше захоплювала естетична цінність народних творів. Поряд з історизмом думи несуть у собі високу народну мораль, у них виражено характер народу. Цінність збірки М.Цертелева полягає в тому, що вона відкривала шлях і визначала напрями для подальших розвідок на ниві історичної пісенності. І.Матяш резюмує, що праці М.Цертелева «сколихнули не лише українських дослідників, а й європейських, остаточно порушивши сприйняття епічної народної творчості в класицизмі та естетичному раціоналізмі Заходу»⁵².

Збірка пісень М.Цертелева часто згадується у студіях М.Дмитренка, при цьому він доходить таких самих висновків, що й І.Матяш⁵³. С.Грица називає М.Цертелева серед перших публікаторів дум. Дослідниця демонструє особливий погляд на деякі нюанси видання народного епосу. Зокрема зазначає, що на початковому етапі вивчення дум публікатори виявляли пильний інтерес до їх сюжетів, що заважало зосередитись на постаті виконавця. Останній, хоча й високо цінувався дослідниками, проте не був персоніфікований, а набував узагальнюючого образу⁵⁴.

Автори «Історії української етнографії», ведучи мову про М.Цертелева та його «Опыт собрания...», зверталися до дискусії щодо початків української етнографії – від Г.Калиновського, М.Цертелева чи З.Доленги-Ходаковського? Посилаючись на праці М.Тарасенка, Ф.Савченка, Д.Дорошенка, О.Грушевського, В.Горленка, М.Сумцова фахівці, зрештою, указують на Г.Калиновського⁵⁵. В.Горленко та Р.Кирчів зауважують, що «М.Цертелев, М.Максимович, М.Костомаров та ряд інших дослідників дещо перебільшували значення пам'яток усної народної творчості з історичних та етнографічних джерел, тлумачили їх занадто прямолінійно і використовували не завжди доцільно»⁵⁶.

Окремо хотілося б звернути увагу на лексикографічну складову рецепції збірки М.Цертелева. Очевидно, уперше відповідний аналіз було здійснено автором рецензії, яка зберігається в архіві Срезневських. Зокрема, стверджується, що «словничок» публікації «примітний не лише тому, що був одним з перших у своєму роді, але й тому, що великоросіянину можна за ним вивчити головні відмінності вимови південноруської від великоруської»⁵⁷.

Пізніше мовознавці неодноразово звертатимуться до словника «Опыта собрания...». Отримуючи різні оцінки, він поповнить перелік джерел

⁵² Там само. – С.67.

⁵³ *Дмитренко М.* Українські народні історичні пісні як об'єкт дослідження // Народознавчі зошити. – 2009. – №1/2. – С.136–137.

⁵⁴ *Грица С.* Українські думи – народнопісенний епос // Українські народні думи. – К., 2007. – С.33.

⁵⁵ *Горленко В., Кирчів Р.* Історія української етнографії. – К., 2005. – С.18.

⁵⁶ Там само. – С.336.

⁵⁷ Цит. за: *Кирдан Б.* Собиратели народной поэзии... – С.44–45.

початкового періоду розвитку лексикографії нової української літературної мови й стане в один ряд зі словником «Енеїди» І.Котляревського, «Кратким малоросійським словарем» О.Павловського, словником Войцеховича та ін. Наприклад, у 1907 р. українець негативно характеризує словник М.Цертелева дав І.Огієнко:

«Особливої цікавості словничок не викликає, бо він і занадто невеличкий – всього 218 слів, і складений недбало; алфавіт додержано тільки до першої букви, та й то не скрізь; окрім цього в словничку чимало друкарських помилок і в словах не зазначено наголосу. Все це робить його зовсім нездатним до практичного користування. [...] Самі слова підібрані недбало; є чимало і не зовсім відповідних слів і перекладів. [...] Взагалі про словник треба сказати, що він вже занадто виявляє, що його склав не українець, чого наприклад, зовсім не можна сказати про словник Павловського»⁵⁸.

За радянської доби П.Горецький більш стримано характеризував словник при «Опыте собрания...», утім теж указував на значну кількість помилок⁵⁹. Сучасний дослідник Л.Полюга прив'язує збірку пісень М.Цертелева до процесу утвердження української мови й національної ідеї наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. На думку автора, словникарська справа в умовах бездержавності набувала ідейного змісту й легалізувала самостійний статус української мови. Лексикографія була спрямована на розкриття мовного багатства, словники ніби виборювали рівноправність підневільної української мови з колонізаторською російською, і тим виховували в носіїв бажання самостійно розвивати власну культуру⁶⁰.

Отже, утвердившись як своєрідна ідіома, збірка М.Цертелева набувала різноманітних історіографічних образів і сентенцій відповідно до ідеологічних, а також наукових реалій. В історіографічній традиції її вивчення можна виокремити різні періоди, кожен з яких має свої специфічні риси й особливості.

Перший період – *романтичний* – охоплює 1820–1860-ті рр. й характеризується зміною ситуації: від активної запитаності збірки в науково-культурному середовищі після її виходу до поступового згасання інтересу впродовж 1860-х рр. Популярність публікації М.Цертелева пояснюється, по-перше, відсутністю подібних досвідів; по-друге, вона несла у собі важливі й актуальні для суспільства ідеї народності та мови. Відповідно до трансформації цих ідей змінювався і підхід до ролі збірки. У 1820-х рр. вона привертала увагу як українців, так і росіян, котрі на той час проявляли підвищений інтерес до подібної «екзотики». У 1840-х рр. меланхолійні спогади князя при гортанні сторінок «Опыта собрания старинных малоросійских песен», його бажання ознайомити російську еліту з «малоросійською душею» трансформувалися

⁵⁸ Огієнко І. Огляд українського язикознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. LXXX. – Л., 1907. – С. 45.

⁵⁹ Горецький П.Й. Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 48–49.

⁶⁰ Полюга Л. Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Вісник Львівського університету: Серія журналістики. – Вип. 23. – Л., 2003. – С. 144–152.

новим поколінням в ідею національної окремішності, «інакшості» порівняно з «великоросами» й поляками. Саме це питання, і саме в такому ракурсі починало хвилювати багатьох людей.

Наступний період – *позитивістський* – припадає на другу половину XIX ст. й характеризується епізодичними згадками «Опыта собрания...» в контексті висвітлення українськими дослідниками інших питань. Водночас видання М.Цертелева високо цінували російські автори (О.Піпін, П.Безсонов).

Третій період – *державницький* – охоплює час із кінця XIX ст. до 1930-х рр. і характеризується відродженням інтересу як до збірки, так і до постаті її укладача, що було спричинене ренесансом українознавчих студій та підвищеним інтересом до історії першої половини XIX ст. Саме на цей період припадає здійснене М.Мочульським перше монографічне дослідження життя та діяльності М.Цертелева. Один із розділів праці було присвячено аналізу його відомої збірки. Примітно, що на 100-літній ювілей видання фольклористи й літературознавці відгукнулися низкою статей.

Четвертий період – *радянський* – припадає на 1930–1980-ті рр., його початок збігається з «ідейною» перевіркою як самої постаті М.Цертелева, так і його збірки, котра набуває нового сенсового відтінку, виконуючи роль об'єднавчого культурного елементу «братніх народів». У кожному виданні з історії фольклористики присутній аналіз «Опыта собрания...». Слід зазначити, що на відміну від своєї публікації сам М.Цертелев «не пройшов» тест на «ідейну перевірку», як результат – його зображували «дворянином-реакціонером», «націоналістичним елементом».

П'ятий період – *новітній* – триває з 1990-х рр. і до сьогодні. Це другий ренесанс українознавчих студій, що характеризується свідомою рефлексією попереднього культурного й історичного досвіду, з'ясуванням механізмів зародження та здійснення процесу консолідації, ідентифікації нації. Не дивно, що збірка М.Цертелева, окрім фольклористів чи літературознавців, активно згадується й істориками як каталізатор національної самосвідомості. Утім, за роки незалежності України ані видання М.Цертелева, ані його постать так і не стали предметом окремого дослідження.

Збірку вивчають представники різних наук, при цьому кожна з них цікавить окремих аспект праці. Власне для історії літератури найбільшу цінність становить передмова (до речі, надрукована окремим відбитком у 1818 р.⁶¹), яка відкрила широкому загалу українську поезію. «Опыт собрания...» виступає джерелом нової української літератури, своєрідним маніфестом романтизму. Для мовознавців збірка – це етапний момент у розвитку новітньої української мови. Історики й культурологи з публікацією М.Цертелева пов'язують початок національного відродження. Найбільший інтерес збірка викликала в етнографів і фольклористів. Залежно від ідеологічних приписів та науково-методологічних підходів до народного епосу в різні часи різнилась і дослідницька рецепція.

⁶¹ *Цертелев Н.А.* О старинных малороссийских песнях // Сын Отечества. – 1818. – Ч.45. – С.122–136.

Своєю появою «Опыт собрания старинных малороссийских песен» відразу привернув увагу сучасників. Упродовж майже двох століть збірка перебуває на перехресті різних соціально-культурних проблем. Праця М.Цертелева й сьогодні не втратила своєї популярності, ба більше – відносимо її до того типу історичних джерел, які концентрують у собі осмислений народом досвід минулого. Указану публікацію можна трактувати як один з елементів механізму національної самоідентифікації, без чого неможливе існування державності.

The article is devoted to the analysis of the reception of the collection “The Experience of Collecting of Old Time Little-Russian Poems” by M.Tserteliev from its very emergence till the beginning of 21st century. The author attempts to outline the reasons of continuing interest in this collection and its place in scientific and social life.

Keywords: *“The Experience of Collecting of Old Time Little-Russian Poems”, Tserteliev, folklore studies, romanticism, ideology, Little-Russian identity.*

НОВОВІЯВЛЕНІ ЛИСТИ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ XVII ст.

У публікації представлено листи церковнослужителів, які розширюють джерельну базу вивчення історії православної церкви в Україні козацької доби. У поданих нижче матеріалах висвітлюється економічне становище монастирів, їх зв'язки з Білоруссю, стосунки з церковними братствами, взаємовідносини з підданими, мешканцями монастирських сіл та ін.

Ключові слова: ієрархи, листи, монастирі, церковні братства, монастирське господарство.

Джерела з історії православної церкви в Україні козацької доби залишаються, на жаль, малодослідженими, хоча є надзвичайно цінними, адже проливають світло в тому числі й на економічну, політичну, культурну історію. Причини цього явища лежать на поверхні: насамперед через понад 70-річне панування у нашій країні безбожної комуністичної влади, яка до того ж проводила імперську політику, за котрої не було місця для вивчення традицій українського державотворення, національної самобутності українців. Дослідження історії православної церкви козацької доби активізувалося після проголошення незалежності України, однак відповідна джерельна база збагачується дуже повільно, особливо щодо документації вищих ієрархів (митрополитів, єпископів, ігуменів).

Типовим прикладом може служити ситуація зі спадщиною київського митрополита Петра Могили (1596–1647 рр.) – видатного богослова, котрий дав новий поштовх розвитку Києво-Могилянської академії, що стала центром наукового та культурного життя не тільки України, а й усього православного світу XVII–XVIII ст. Ще наприкінці XIX ст. С.Т.Голубев у другому томі своєї капітальної монографії, присвяченій життю й діяльності цього церковного діяча, опублікував комплекс документів (переважно про нього, а не його)¹. Із того часу нових матеріалів відкрито практично не було. У нещодавно виданій монографії про Петра Могили ми оприлюднили 10 нововиявлених документів, причому 7 із них – це власне його листи². Пізніше нам удалося віднайти листи митрополита: до князя Януша Радзивілла й молдавського господаря Василя Лупу – до нього (друкується у «Працях Київської духовної академії»), а потім ще 2 листи, котрі й наводяться нижче.

Набагато гірше виглядає справа з документацією сподвижників Петра Могили та вихованців Києво-Могилянської академії. Під час пошуків в архівах удалося дещо заповнити цю прогалину. У збірнику документів до історії Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря було надруковано грамоту митрополита Йоасафа Кроковського (1713 р.) й ряд матеріалів, які стосуються Ісаї Копинського, Йосифа Кононовича-Горбацького, Філофея Кизаревича та ін.³ Нині готується до друку другий том серії, в

¹ Див.: Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.2. – К., 1898.

² Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Святий Петро Могила. – К., 2014.

³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Уклад. Ю.А.Мицик, С.В.Сохань, Т.В.Мицан, І.Л.Синяк, Я.В.Затилюк). – К., 2011.

якому буде представлено документацію Свято-Михайлівського Видубицького і Спаського Максаківського (під Менюю) монастирів, проводиться пошук матеріалів для запланованого Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України фундаментального видання «Український православний дипломатарій XVI–XVIII ст.». Зокрема, нам удалося виявити понад 10 документів, які належать перу православних ієрархів, видатних діячів української культури. Усі вони були вихованцями та викладачами Києво-Могилянської академії, двоє навіть канонізовані як святі православної церкви (Петро Могила й Феодосій Углицький). Виняток становлять лише Єлисей Плетинецький (близько 1594–1624 рр.), який був випускником Острозької академії та Захарія Копистенський (?–1627 рр.), вихованець Львівської братської школи. Вони відзначилися також як архимандрити Києво-Печерської лаври (відповідно з 1599 та 1624 рр.), культурні діячі, письменники-полемісти (листи №1–3).

Документи, що наводяться нижче, певною мірою однобічно представляють їхніх авторів – насамперед як адміністраторів, управителів монастирського господарства. Це відбиває особливості формування джерельної бази, оскільки монастирі в першу чергу зберігали, копіювали ті матеріали, котрі забезпечували права на землю, рухоме й нерухоме майно. Однак і це дуже важливо, оскільки проливає світло на їх економічне становище, зв'язки з Білоруссю, стосунки з братствами, із підданими залежних від монастирів сіл, іншими обителями тощо. Якщо про Петра Могилу і Єлисея Плетинецького ми коротко згадували, то Сильвестр Косов, сподвижник і спадкоємець Могили на митрополичій кафедрі (1647–1657 рр.), письменник, мав із Білоруссю особливо міцні контакти, адже сам був білорусом і неодноразово відвідував той край, про що свідчать, наприклад, листи №6 (написаний із Дятловського монастиря на Гродненщині) та №7 (в якому він звертався до монастирських підданих на Мозирщині, добиваючись від них належного внесення медової данини). Останній лист очевидно мав посилити послання до підданих аналогічного змісту авторства ігумена Видубицького монастиря Климента Старушича, імовірно родича (брата?) відомого проповідника та богослова Гната Оксеновича-Старушича (№8). Листи Антонія Радивиловського (початок XVII ст. – 1688 р.), намісника Києво-Печерської лаври (1671–1683 рр.), ігумена Пустинно-Микільського монастиря в Києві (1683–1688), письменника, проповідника й теоретика ораторського мистецтва, було написано в його печерський період. Вони стосувалися господарських справ: дозволу на вирубки в належному Видубицького монастиреві лісі (№9–10). Найбільше ж представлено документи Феодосія Углицького (початок 1630-х рр. – 1696 р.), ігумена Онуфріївського (1662–1664 рр.) в Корсуні й Видубицького в Києві (1664–1687) монастирів, єпископа чернігівського та новгород-сіверського (1692–1696 рр.), покровителя чернігівської друкарні (листи №11–14). Вони стосуються монастирських маєтностей на Київщині й Мозирщині (на північний захід від Мозиря, між Копаткевичами та Михновичами), заснування ски-ту на Мозирщині на чолі з намісником Йовом Опалинським та ін.

Не переказуючи змісту листів, нижче наводимо їх повний текст. Наприкінці публікації подаємо також два документи, які стосуються того ж Старушича й Лаврентія Горки (1671–1737 рр.), ігумена Видубицького монастиря (1713–1722 рр.), єпископа астраханського і терського (1723–1727 рр.), великоустюзького й тотезького (1727–1737 рр.).

При публікації використовувалися правила передачі тексту, розроблені Я.І.Дзирою⁴, однак титла не розкриваємо, оскільки вони стосуються загальновідомих слів (наприклад: Бг – Бог, Дх – Дух, мнстр – монастир і т.д.). Слова, які не вдалося прочитати, позначено (...)*. Місця, написані власноруч авторами документів, підкреслено.

Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ)

⁴ Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.39–41.

№1

15 (5) січня 1604 р., Київ.

**Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетинецького
до селян ряду монастирських сіл Київщини**

Елисей Плетеніцький, архимандрит мнстря печерского киевского

Атаману и всими подданым мнстра печерского, а меновите в селе Сварци и в селе Тетереви, Воронок и Перогови мешкающих, дал ми тою справу его млсть отц Иосиф Быковский, игумен выдубицкий, иж якобы еще предки ваши и вы сами на црков Божую на мнстр святого архистратига Михаїла видубицкого (...) год меду пресного для свеч на одправоване хвали Божее мели есте штос давати и подении; если бы то так было, теди я вам з зверхности моее розказую именем Божиим вас упоминая, абы есте Богови Божое отдавали, не покладаючи того на душах предков своїх и на ваших самих хочете ли абы (...) и вам Гспд Бг Вседержитель на том (?) свете грехи одпустивши всим добрим, а у пришлом веку душевним спасением оддати и нагородити рачил истиину млст Божая и благословенство Его светое нехай будет з вами и Тому вас поручаю.

Дата з монастиря печерского року 1604 мсца генваря 5 дня

Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф.160. – №244. – Арк.242. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, усередині якого написано «місто печалити» і «С подлиним сводил иеромонах Иларион»

№2

21 (11) квітня 1611 р., Київ.

**Квіт архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетинецького
щодо монастирської цегельні на Мозирщині**

Елисей Плетенецький, архимандрит монастиря печерского киевского

Ознаймую, иж што в року прошлом шестсот девятом стрихар тый Павел, робячи на потребу тою церковную цеглу, поставил был цеголню на кгрунте монастиря видубицкого на водичах (?) з омилки, розумеючи, же на кгрунте монастиря печерского. Теды за жаданем моим отц Антоний, игумен видубицкий, позволил стрихару моему Яну Вороні в том року шестсот одинадцятим в той цегелни цеглу робити, а потом, у восен, тую цеголню с того кгрунту знести роскажу и на тот дал сей мой квит под моею печатю и с подписом руки моее.

Писан в монастире печерском мсца апреля 11 року 1611 рукою власною

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.370 зв. Копія середини XVIII ст.

№3

**7 січня (28 грудня) 1625 р., Київ. Лист архімандрита Києво-Печерської лаври
Захарії Копистенського до віленського воєводи Лева Сапіги**

Jaśnie wielmożny mściwy panie wojewodo wileński, panie, panie, mnie wielce mściwy.

Referowana mi jest wielmożności waszej, pana mego mściwego, łaska w inte[...]jesowaniu przez jego kr. mści, pana mego mściwego, monasterzowi Pieczarskie[mu] małości, łaski i przywileju na archimandrytstwo, wdzieczen tego będąc wielmożności waszej, panu swemu mściwemu, dziękuję i po wszystkie dni [życia] mego pospołu z nabożnymi zakonnikami za dobre zdrowie w. m., pana mego mściwego, [Pana Boga(?)] proszę i prosić nie przestanę, żądając pokornie, aby za okazją każdej mojej w s[pra]wach monasterza Pieczarskiego proźby, łaskę i dobrodziejstwo wielmożności waszej mogłem znać. A co się dotyczy pisania wielmożności waszej, pana miłościwego m., które acz pozno po dacie doszło mie w Kijowie, w którym raczy pisać o sprawie na dobra Pieczarskiego pod M[...]lowem, monasterzowi Pieczarskiemu wiecznie należące, poważając autoritatem [...] wielmożności waszej, pana mego m., radbym wolej w. m., mego m. pana, wygodził [...] na mnie to jednym należy, druga, że tych praw na to imienie od plenipotentów p[...] pobożnej pamięci wielębnego ojca Elizeusza Pleteneckiego, archimandryta, ni [...] o co i protestacje są zaniesione; raczej ze wszystkimi nabożnymi zak[onnikami] i pokornie proszę: racz nam dopomo[ć] porować jako znamienitą wdzieczność pokazacichmy gotowi, o czym p[...] zlecenie wielmożny mściwy panie, bogomodlstwo u nabożnych oj[ców] we w województwie Kijowskim racz sobie chciec sprawić za żywota [...] we[g]o szczęścia, inemu tego po sobie nie zostawując raczej wielmoż[ny] nam zostawić dobrodziejstwo. Proszę jeszcze pilnie i pokornie [...] panem marszałkiem słonimskim, miłościwym dobrodziejem, racz namby [...] dam, iż niesłusznie nas turbuje i ubogich poddanych co rok zbytnie [...] żyto pożać, a w jesieni z gumien pobrać rozkazał, toczą zawsze ubogdy [...] [wo]łając do P. Boga, toż i my z onymi czyniemy. Proźba moja i tą sprawą [...] ścienciej, gdyż już po kilka kroc decretami trybunalskimi o tę trzy wio[ski] na wierność jest zawarta. Za pokazaną w tych sprawach łaskę i pomoc przy [...] przez nas wdzieczność za dobre zdrowie i szczęśliwe panowanie wielmożności [waszej] Pana Boga prosić i zasługiwać ze wszystką bracią winien będę. Oddawam [...] tym z modlitwami mojemu unizonymi w łaskę wielmożności waszej, [pana mego] mściwe[g]o.

W monasterze Pieczarskim kijowskim decembra 28 a[nn]o 1625.

Wielmożności waszej, pana p[ana] mego mściwego, bogomodlca ustaw[iczny] i sługa naniż[szy] Zachariasz Kopyste[ński, archi]mandryt monastyrza [Pieczarskiego] m[anu] s.[criptum]

[Адреса] Jaśnie wielmożnemu a mnie wielce mściwemu panu panu jeg[o] mści, panu panu Lwowi Sapiedzie Wielkiego Księstwa Litewskiego wielkiemu hetmanowi, wojewodzie wileńskiemu, brzeskiemu, mohilewskiemu etc, etc, etc staroście należy

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.48. – Оп.1. – №762. Оригінал із відірваною частиною листа, завірений особистим підписом З.Копистенського й печаткою

№4

12 (2) липня 1635 р., Слуцьк.

**Стверджувальний привілей Петра Могили Слуцькому
православному братству**

Петр Могила млстию Божію православный архиепископ митрополит киевский, галицкий и всея России, экзарха святїйшаго апостольского трону константинопольского, архимандрит печерский.

Всім вобец и кожному зосібна, кому бы о том відати належало. А меновите православным церкви стое восточное и нашего смирения в Святом Дусі умилованном сыном ознаймуем, иж мы з владзы нашей пастырской данной нам от Всесвятаго и Животворящаго Духа през рукоположение и благословение святїших православных восточных правдиве и старожитне надлежных святїя нашея православныя российския церкви пастырей, обязаны будучи мїти пилный дозор святых всіх в пан[с]твах наяснїшого к[ороля] его милости, надїючихся церкви и их пристойных порядков, а навїжаючи за поводом, то есть пастырства нашего повинности мїстца нам до пастви з волї Бжое за привилеем его кр[олево]й милости, пану нам щасливе пануючого, повїреные, кгда и мы и Великим князствї Литовским до знаменитог[о] и старожитного бгоспасаемого мїста Слуцька, державы ясне освещеного княжати его милости Криштофа Радзивилла, воеводы виленского и великого гетмана княз[ства] Лит[овского], щасливе завітали, приходило до покорности нашее братство православное слуцькое при церкви Преображения Гда нашего Ии[суса] Христа заложное и фундованое благословением преосвященного святое памяти антецессора нашего отца Иова Борецкого, православного митрополита киевского, стверженое все веспол духовного и свїцкого, так (описка; слово «так» повторено двїчі – *Ю.М.*) рыцерского, яко и мїского стану, где и порядки свої братскїи и листы, так от святїйшаго Феофана, патриархи иерусалимского, на общее нїкоторых все церкви нашея российское исправленное под датою року от Рождества Христова 1620, мсца юня 8 дня и всеизящнїйшаго гспдна Арсения, стїя великия константинопольския церкви екзархи, на тых же церковных обрядков исправление под датою того же року и мсца, а дня 26, яко и от выш помененного блаженной памяти гспдна Иова Борецкого, бувшого митрополита киевского, на фундоване братства их слуцького под датою року 1629 мсца июля 10 дня собї наданые, пред нами покладали, жадаючи по смиренню нашому, абысмо мы з милости нашее митрополитанское тое помененное святое их братство при своїх волностях, порядках и правах вцалї заховуючи листом нашим пастырским митрополитанским тые всі их помененные листы ствердили и ашпробовали. Якож мы, видячи в том прозбу слушную, а поглядаючи на великую и душезбавенную, а иле в том зепсованом віку потребу закладаня и фундованя братств церковных, бы всі их, так братские порядки, яко и показанные нам от них листы, в всіх их пунктах цало примуем, похваляем и в вїчные часы мощно и ненарушоне заховатися им зычили и сим листом нашим митрополитанским и экзаршеским твердо змоцняем, так теж то и за сукцессоры нашы обецуюем и по оных мїти вїчне хочем, абы тож

вцалі неодмінно заховали, закладаючи на кожного якогоколвек стану звязок (?) того святого братства торгаючого и псуючого вічну там святих седми Вселенских Соборов и святіших патрiяршах на востоці будучих, яко теж и смирення наше святійшее столицы митрополіі Киевское каране, анафема и во віки неотпустной и непростенной клятвы, што до відомости всіх доносячи и абы то так трвало пилне зычачи, лист подписуем и столечную митрополіі нашею Киевской печат к нему притиснути казалисьмы.

Писан в бгоспасаемом граді Слуцку мца июля 2 дня року 1635.

Петр Могила, архиепископ митрополіі Киевския, рукою власною

НБУВ IP. – Ф.160. – №596. – Арк.1–1 зв. Копія другої половини XVIII ст. Наприкінці листа намальовано коло, в якому написано «М[ісце] п[ечати]» і поряд: «Сию копію свідітелствовав Павел, архимандрит слуцкий»

№5

30 (20) вересня 1644 р., Київ.

Лист київського митрополита Петра Могили до отця Іоанна Богуша

Петр Могила, млстию Бжиею архиепископ митрополит киевский, галицкий и всея Росіі. екзарха стаго апстолского фетрону константинопольского, архимандрит печерский.

Честному гспдну отцу Иоанну Богушу в Стом Дху велебному сину блгословение наше архиерейское.

Велебний гспдн отц игумен видубицкий, маючи от нас порученний себі монастыр стаго архистратига Михаїла к[иевский], посилает на тот час по звичайную дань в край мозирский, которая жоні (?) якую для давности часу мают препону, теди постарайся проше, велебност твоя, справу тую очистити, жеби земля монастырская не гинула и абыс дань сполняла, до чего лацно вел[ебность] твоя может приступити, порадившись данов правних тамошних, в которой справі если би и протестаціі потреба было, теди вел[ебности] твоей* пришлемо, именем моим учинь, а ми кошт за першим ознайменем вел[ебности твоей]* (слова між зірочками дописано на маргінесі – Ю.М.) пришлемо. Блгословение при том архиерейское твоей велебности препосилаем.

З монастыра печерского 20 сентября року 1644.

Честности твоей всіх блг зичливий отц и пастир, иже вышше рукою власною.

Посланному брату иеродиакону Онисиму честност твоя любов окажи и помошним во всем будь, прошу

НБУВ IP. – Ф.160. – №244. – Арк.344. Копія середини XVIII ст. Унизу документа намальовано коло, посеред якого написано «мисто печати». Запис копіста: «С подлинной сводил иеромонах Иларион»

№6

**6 липня (26 червня) 1648 р., Дятловський монастир.
Лист київського митрополита Сильвестра Косова до
случьких міщан і братства**

Блгочестивым и хтолюбивым, мні в Дху Стом сном возлюленным п. п. мешаном и крестоносному брацтву случьскому блгословение мое архиерейское.

Ревност дому Божия и любовь ко мні, пастыреви вашему, явне оказалась тым в потребі церковной датком за даток Сам Гдь Бг нагородою: за любовь сыновскую моя взаим любовь отцевская и вдячност взыску (?); ревност нехай Дх Стий от вас болшую запалает, абысте на болшую ласку Божию заслужилисте и я ласкам вашим при благословенстві моем упрейме желаю.

З монастиря Дятловского року 1648 d. 26 юня.

Сторони замордованной жителки виразний лист писалем до его мл. пана подстолиого.

Милостям вашим спасенне зычачый пастор Силвестр Косов, метрополит киевский, галицкий и всея России т. р.

ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – №147. Оригінал із власноручним підписом автора

№7

29 (19) вересня 1656 р., Київ. Грамота київського митрополита Сильвестра Косова до отамана та жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

Силвестр Косов, млстию Бжию архиепскоп митрополит киевский, галицкий и всея Россіи, екзарха стаго апостолского фтрону константинопольского.

Атаману нестановицькому и волосовицькому и всей громаді блгословение наше архиерейское.

Відомо вам чиню, иж за блгословением нашим велебний оц игумен видубицький посилает брата законного до вас отца Даниила Саноцького по звичайную дань медовую и по десятину з власного их острова, которую абисте без вшелякой зволоки оному до рук отдали и его там вшелякими достатками ведлуг давного звичаю подняли и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба игумена, бо на тот час ещесте того острова не пахали, а тепер, гди десятины тому висланому брату сполна не отдасте, відайте, же за всі тие літа на свои маетности шкодовати незадолго мусіте. То вам предложивши и ознаймивши, на поминаю, абисте иначей не чинили, гдиз вас никто не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира стога Софії року 1656 септеврия дня 19

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.353 зв. – 354. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло з написом «Місто печати». Запис копійста: «В подлинном подписано: “иже и виш рукою власною”. С подлинным сводил иеромонах Иларион»

№8

30 (20) серпня 1657 р., Київ. Грамота ігумена Свято-Михайлівського монастиря Климента Старушича до отамана та жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

Климент Старушич, игумен стога архистратига Михаїла видубицького киевского.

Атаману нестановицькому и волосовицькому и всей громаді чиню сим писанием моїм и посилаю до вас брата моего законного иеромонаха Савву по звичайную дань медовую и по десятину з власного нашого острова, которую абысте без жадной звлоки оному до рук отдали и его так вшелякими достатками ведлуг давного звичаю пожняли (?) и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Києва припровадили, не вимовляючися листом Шваба, игумена, бо на тот час есте того острова не пахали, а тепер, гди десятини тому висланному брату сполна не отдасте, теде відайте о том, же за всі тие літа на своей маетности шкодовати муситі, а я сам узичит ли мні Бг здорове, зиму у вас там буду и тие то вам предложивши и ознайомивши, напоминаю, абысте иначей не чинили, гдиз вас ничто (літеру «ч») закреслено й написано «х» – Ю.М.) не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира с. архистратига Михаїла видубицького року 1657 мсця августа дня 20

НБУВ IP. – Ф.160. – №244. – Арк.354 зв. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, посеред якого напис: «Місто печати». Запис копійста: «В подлинном тако: “Вишреченный игумен рукою власною”. С подлинным сводил иеромонах Иларион»

№9

Між 1671–1683 рр., Київ (?). Лист намісника Києво-Печерської лаври Антонія Радзивіловського до ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря

Przewielebny w Bogu mści ojcie ihumienie wydubicki, mnie w Chrystusie najmilszy ojcie i bracie.

Dobry dzień w. m. p. zasyłając, zycze wszystkiego dobrego i za onegdajszą ucztę uniżenie p. waszej [m.] dziękuję, niech Najwyszyzy za modłami Jerzego ś. w. m., mości p, sowicie to nagrodzi. Przy tym w. m. upraszam, racz w swej puszczy pod Leśnikami w Hniłuszczynie dębiny na koła młynowe i stępy pozwolić wyrąbać i kartkę albo pieczęć do lesniczych dać, modłami memi to w. m. mści p. i bratu zawdzięcze i odsłuże, z którym się nic nie wątpię o miłości braterskiej jako najpilniej polecając zostawam zawsze przewielebności waszej, mego mściwego p., i w. m. mości wielce miłego brata całe zyczliwy bogomodlca i sługa Antoni Radiwiłowski.

НБУВ IP. – Ф.160. – №244. – Арк.261 зв. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа на берегах напис: «Антоний Радзівіловский, бывший намісник киево-печерские лаври 1676 года, был того ж игуменом мнстрия стителя Николая пустынного 1684 года мая 28» і «Z Mikolskiego», унизу документа рукою копійста: «С подлинной сводил иеромонах Гавриїл»

№10

**Між 1671–1683 рр., Київ (?). Лист намісника Києво-Печерської лаври
Антонія Радивилівського до ігумена Свято-Михайлівського
Видубицького монастиря**

Przewielebny w Bogu mści ojczyznie wydubecki, mnie w Chrystusie najmilszy ojczyznie i bracie.

Wielce upraszam przew. waszej nie racz nam bronіć w puszcze lesnickiej albo gdzie można na gruncie p. waszej drzewa z potrzebę naszą na obręcze nagotować, jaką uczyniwszy wzajem za podaną occasiā przewiel. waszej odśłużyć obiecujemy. Oddawa mściā zatym z powolnością usług moich miłości braterskiej przewiel. waszej, którego zoszawa życzliwym bratem powolny sługą i bogomodłą ustawicznym Antoni Radiwiłowski, namiestnik pieczarski

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.261. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа запис копіюста «С подлинной сводил иеромонах Гавриїл»

№11

**21 (11) вересня 1679 р., Київ. Лист Феодосія Углицького,
ігумена Свято-Михайлівського монастиря, до війта та жителів сіл
Волосовичі й Нестановичі**

Феодосий Углицкий, игумен монастыря стаго архистратига Михаїла на Выдубичах киевского.

Войтові волосовицькому и нестановичському и обоим громадам от дому и обители стога архистратига Михаїла благословение и от мене молитвы и поздравления.

Маючи я на вас взгляд през літ килканадцять належитости от вас мнастиреви ншему звичной не упоминалемся, леч слушного ожидаем часу, а дождашися якого такого, так рок одозвалемся до вас и упомнимся належитой дани. Вы зась, не маючи готовой, просили о пождане до пришлої осени. Я и на тое позволивши, былем терпеливый. Тепер теды з умыслу посилая до вас брата монастыря нашого иеромонаха Иова Опалинского и приказую вам, абисте ничим не отмовляючися, дань сегорочную медовую и так рочную и позатакочные дани и десятины з поль отдали сему посланому нашому и ему вшелякую чест и поважане виразили, подвод не збороняли, а еслыбысте иначей учинили, будет тое вас за приїздом, даст Бг, в тые краї моїм, болшей коштовати и не меншой узнаете турбації, которой я вам не зичачи, повторе блгословение от дому стога архистратига Михаїла выдубицького року 1679 септеврия 11 дня.

Вышейименований Феодосий Углицкий, игумен мнстыря сто-Михайловского на Выдубичах киевского

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.361. Копія середини XVIII ст. У кінці документа намальоване коло, посередині якого написано «місто печати». Запис копіюста: «С подлинног[о] сводил иеромонах Иларион»

№12

18 (8) листопада 1679 р., Київ.

**Проїжджий лист Феодосія Углицького,
ігумена Свято-Михайлівського монастиря, ченцям цієї ж обители
Геннадієві та Антонієві**

Всім обще рицерского чина, духовним особам и всякого званя людем, моім велико милостивым гспном и добродієм при предложениу всегдашних молитв и услуг моіх відомо чиню, иж вислал я в повіт Мозирский до грунта нашего власного по дань и десятини братию монастира нашего велебних Генадия и Антония, которим даби везді віра была данная и даби их нигді не стурбовано, паче же милостиво оних снабдівано, покорно прошу, зділайте тое в. м., м. м. гспда, з милостивой ласки своей, которую я со всею братиею моею непремінно молитвами и всякою возблагодарити должен буду поволностию, что и сего времени заліцаю.

Дан в Києві в монастиру стога Михаїла видубицького 1679 года ноября 8 д.[ня]

НБУВ IP. – Ф.160. – №244. – Арк.355–355 зв. Копія середини XVIII ст., переклад із польської мови. Наприкінці документа намальоване коло, посередині якого напис «місто печати». Рукою копіюста зазначено: «Копія с полского» (угорі), «В подлинном подписано по полску Феодосий Углицкий, игумен монастира видубицького киевского» (унизу), «С подлинной сводил иеромонах Иларион» (ще нижче)

№13

9 квітня (30 березня) 1680 р., Київ.

**Лист Феодосія Углицького, ігумена Свято-Михайлівського
Видубицького монастиря, на заснування скиту
в Мозирському повіті**

Усмотрівши в иночестві искусного и обители нашей прияznego брата, в речах зас вручених тщатливого брата нашего, чест[ного] иеромонаха Иова Опалинского, поручилисмо ему звичний грунт монастира нашего правом досконалим обварованним и никому не заведений в повіті Мозирском лежачий, названий остров Михаловщина; того острова ограничене таковое: от Божескої з верху реки Третлі обапол тое ж рекою ку Трояном поза островком Говійником у Третец, от Третця ку греблі и под лісы, от греблі ку Кривой Лозі, от Кривой Лози на Березовец к Уличу, од Улича галом поза Липовец ку подьострову через мост погорілий и знову к Трояном у Третлю. В том ограниченю належат монастиру нашему бор, ліси, отчина и вшелякие пожитки поля и сіножати обапол реки Третлі, а поневаж положене того острова на скиток и монастирец барзо згодное, прето злецилисмо вишменованному честному Иову Опалинскому, аби скиток люб и монастирок з помочю горливых и побожних церкви стой снов фундовал, в котором мает и

будет зоставати до конца живота на местцу нашом намісником, братії зас сколко можно держати ему волно будет, а жеби так ему самому, яко и при нем будучим, слушное виживене было, даемо в моц и завідоване поблизу другий остров Селец з полями и з сіножатми, з лісом и бором, з отчинами и всіма пожитками, з лісами и бором. Также волно будет для помочи собі и послуги подданих килка осадити, так теж и вшелякие промисли міти, то ест орати и сіяти, риб ловити, млини бодовати, котли горілчанії для своей потреби держати. Ограничене зас вишменованого острова Селца починается с того болота, що идет от Горбова мосту мохами, от Муших и Нестановиз в Озерец, з Озерца галом ку Грабю топілами у Мошок, од Мошка дубровою долиною через дорогу грабницкую в ріку Переседалку и в Боронин, от поля Смоловкою (?) в мох, там же и поле переділ, от поля топілами в Красний Руг, з Красного Рогу топілами и мхами у гало против Вовковні и греблі Сокірицкой ку Сокіричом серединою и річкою округ острова промежи Сокірици, а знову в тот же Озерец прилучает до тих же островов и взитиваня (?) даемо чест[ному] иером[онаху] Иову и иншие приналежности и пожитки мнастиру нашему служащие, которые суть выражени в ревизії гродской Мозирской, яко то зводових каменей три меду з села Матви, каменей такъже три меду з села Михнович, а острова Котошинского кадь меду широкая, где есть землі з зарослями на мірок шестнадцет, такъже и остров Солонізский и озеро, прозиватое Печерское, поблизу которого и село Ивашковичи на грунті монастира нашего осажено, тот остров Солонізский повіренний и в дозор даний был од антецессоров наших предков (це слово дописане – Ю.М.) Александра Колковца, священника колковского, од которого ми вишменованние острови з признанем его пред енералом повіту Мозирского Яном Хоминским и з иншими того острова мунімента в року 1676 одобрали. Тие грунті вишменованіе намісник наш в пилном дозорі своем міти будет и вшеляких пожитков без жадной од нас перешкоди през літ десят поживати мает, а по вистю десяти літ если хто осядет на отчині и поле будет пахати, повинен будет давати дві ведерки меду, а хто горілку будет робити - от казана по талюру и тысячу грибов поседілщини мает давати, що теж вишъменованный будет повинен у вшелякого права и суду ставати и порученних собі грунтов боронити, а если того потреба укажет, и то обецуем коштом и старанем нашим его в процесех правних вспомагати должен теж есть до конца живота своего так он сам, яко и по нем наступуючие на тих грунтіх намісники честь и послушенство монастиру с[вятого] в[е]л[икого] архис[тратига] Михаїла на Выдубичах киевскому и в нем зостаючому предстателю отдавати, под его юрисдикцією быти и до него во всем рефероватися, грунтов нікому не заводити, ані цессией кому чинити, ані сукцесора по собі без волі и відомости его становити, а иж при том всем належит кождому и о смерти памятати, прето жадал и от нас чест[ной] иер[омонах] Иов, намісник наш, аби по доконченю живота его тіло его положено было в Києві в монастиру нашом и аби задушние млитви и офіри отправовани были так теж и имя его абы в синодик вписано было, таковое мы жадане охочо принявши, обіцуем по собі и по антецессорах наших, же

тое постановене ненарушеним будет. Которое аби в ліпшой памяти зоставало, сей наш лист при печати мнастирской з подписом рук видаемо.

Писан в Києві с[вятого] ар[хистратига] Михаїла видубицьком року 1680 марта 30 д.[ня]

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.308–309. Копія середини XVIII ст. У кінці документа намальоване коло, посеред якого написано «місто печати». Запис копійста: «В подлинном таков подпис: “Еже и вишей рукою власною”». Напис угорі документа: «Лист позволителный о фондоване скитка в повіті Мозирском иер[омонаху] Иову Опалинскому на грунт видан». Унизу: «Феодосий Углицкий, игумен монастыра святого великого архистратига Михаїла видубицького киевского, намісник митрополії на тот час Киевской, во всею еже о Х[рис]ті братиею»

№14

15 (5) травня 1686 р., Київ. Лист Феодосія Углицького, ігумена Свято-Михайлівського монастиря

Чиню відомо сим моїм листом, тепер и в потомние часы, иж учинилисте контракт з паном Максимом Василковским и позволилем ему греблю с сыпати и млин ставить на реці Веті, где кгрунт и береги обадва мнстря ншого, правни ми на писмі оборонами закріплені межі Хотовом и Гвоздовом посеред городища ніякогос даног[о], в которой и бывал негдись млын Волковицького; тот млин мает и повинен будет пн. Максим, всім коштом и старанем своїм будувати и всі до него потреби спорядити, до сыпаня зась греблі подданії монастыра нашего, лесничани, повинни будут помагати, а гди даст Бог тот млин зовсім совершити и мливо в нем міти, то на тот час половина пожитку мает ити пну Максиму и потомком его вічними часы, а половину монастыру. О лой, о железо, и о иншие потреби до млина повинни будемо з обох рук старатися. Тое де постановлене абы в доброй памяти было и абы ліпшую повагу міло, даем сей мой лист пну Максиму з печатю руки моее.

Писан в монастыру стого архистратига Михаїла видубицького року 1686 мая 5 дня.

Феодосий Углицкий, игумен монастыра видубицького киевского з братиею року 1686 мсца марта 8 д.[ня] за усиленною и очевистою прозбою п. Димитрия Билиневича именованна Максима Василковского вписую сей лист до книг міских киевских принялем Ян Демидович Быковский, войт киевский, принялем

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.287. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, посеред якого написано «місто печати». Запис копійста: «В подлинной подпись таков: “И в том уверяю пна Максима и потомков его, же если бы любо з допущения Бжого через огонь, любо через войну млина того не стало, місце знак млиновое при них вічними часы зоставати мает при монастыру”». Унизу документа зазначено: «С подлинним сводил иеромонах Иларион»

**12 (2) лютого 1644 р., Горошки.
Випис із підкоморських книг Київського воєводства**

Випис с книг подкоморских воєводства Киевского року тысяча шестьсот чотиридесят четвертого мсяца февраля 2 дня.

Деялос на кгрунте за Вінним озером над рекою Стугною там, где тепе (?) Андрея Кговаревского, коморника граничного воєводства Киевского, велможный его мл. пан Андрей з Домбровици Фирлей, каштелян белзский, в справе своей з урожоним его мл. паном Максимилианом Брозовским, подстолим воєводства Киевского, постановили при одправованю того ж акту граничного и поновеню копцов од добр его мл. пана белзского Обухова и Обуховщини повода а добр урожоного его млости пана Брозовского, подстолего киевского, Триполе позваного, и по приволаню стенников, то ест законников монастыра стого Михаїла видубицкого, становши обличне отец Дионизий Кгрекгорович, законник того ж монастыря, именем велебного в Бозе его мл. отца (...) * Оксеновича Старушича, игумена монастыря стого Михаїла видубицкого и всее капитули того ж монастыря, заносил протестацию о кгрунти того ж монастыря под місечком Триполем лежачие, и селища на них будучие, название Игнатово и Игнатовце, през певних особ на тот монастыр надание и през святую пате(н)т короля его мл. Жигмонта полского року тисеча петьсот чотиридесят первого марції пятого дня конфирмование* приповедаючи теди з правом своїм, на тие кгрунти служачим и постерегаючи целости права своего на тие кгрунти наданую. Такову протестацию занести просил аби была принята и до книг записана. Которую я, коморник, принявши, до книг записати казалем и ест записана, с котрих и тот випис под печатю подкоморскою воєводства Киевского ест видан.

Писан в Горошках

*НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.298. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, посеред якого зазначено «місто печати». Запис копійста: «В подлинним тако: “Андрей Кговаревский, комор[ник] и гран[ичный] киевский т[ани] s[ckriptum]”». Унизу документа: «С подлиного сводил иеромонах Иларион». Після * вставлено на маргінесі: «впр. мозирские подлинние привил[еї] потер[яны]»*

**25 (15) жовтня 1719 р., Київ.
Лист до архимандрита Києво-Печерської лаври Йоанникія**

Превелебнійший отец Киево-Печерские лавры архимандрит Иоанникий. По его великого гсдря указу и по присланной грамоте ис посолской канцелярии по челобитию вашему Михайловского мнастиря игумена Лаврентия Горки велено их спорные земли с вашим Печерским мнстром розмежевать и ваша превелебность прикажите на оную спорную землю обявить подлинные

жалованные грамоты и привиліи, и декреты, и универсалы и с оних списав копії, за руками подать в губернской канцелярії, а подлинныя обявя, взять к себе с розпискою.

1719 году октября 15 дня

НБУВ ІР. – Ф.160. – №244. – Арк.181. Копія середини XVIII ст. Запис копіїста перед документом: «Копія о термини в к[иевской] губернской к[анцеля]рії при ділі имеющейся»

This publication submit the priests' letters that increase the history researching source base of Orthodox Church in Ukraine of Cossack era. The materials entered below covers the economic situation of cloisters, their connections with Belarus, relations with brotherhoods, interrelations with subjects, cloisters villagers etc.

Keywords: *hierarchy, letters, monastery, religious brotherhood, monastic economy.*

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1 (477) «1846»

Н.И.КОСТОМАРОВ

МЫСЛИ ОБ ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ

У поданій нижче статті М.Костомарова висвітлюється пізнавальна ситуація, котра склалася в українській історичній думці 1846 р. Порушується проблема «двох галузей російського народу», що пізніше трансформується у відому формулу М.Костомарова про «дві російські народності». Висувається теза про дві фази в екзистенції козацтва, а також обстоюється думка стосовно потреби представлення суспільства як своєрідного духовного організму.

Ключові слова: українська історіографія, Костомаров, 1846 р.

Для українського історієписання 1846-й рік був досить цікавою та своєрідною сторінкою інтелектуальної й культурної історії. Харківські інтелектуали-романтики дедалі більше втрачали свої позиції, котрі поступово сприймалися та засвоювалися на новому київському підґрунті. Ці культурні й інтелектуальні метаморфози були настільки разючими, що Дж.Решетар і О.Пріцак свого часу навіть обстоювали тезу про перехід від харківської до київської стадії українського національного руху ХІХ ст.¹ У широкому сенсі розгорталася культурна та суспільна трансформація підросійської України, яку здебільшого тлумачать у межах конфлікту традиційного й модерного.

Передусім поважні перетворення відбулися у царині культурної свідомості малоросійських/українських інтелектуалів. Неформальні практики «київської молоді», за висловом П.Куліша, просвіченої Святим Письмом², виплекали народження Кирило-Мефодіївського братства. Діапазон інтелектуальних і духовних орієнтирів братчиків був напрочуд широким: західноєвропейські романтичні концепти, пізньопросвітницькі та, заразом, преромантичні ідеї Ж.-Ж.Руссо, Й.Г.Гердера, раннє слов'янофільство й панславизм, зокрема федералістські ідеали «об'єднаних слов'ян», месіанські пошуки польських мислителів, найперше А.Міцкевича, християнський демократичний соціалізм за версією Ю.-Ф. де Ламенне, народницько-демократичні устремління мадзіністів та ін. Не випадково кирило-мефодіївців інколи називають молодим або новим українським рухом, нав'язуючи певні порівняльні паралелі до «Молодої Європи», заснованої Дж.Мадзіні 1834 р.

Утім, цей спектр інтелектуальних, культурних і духовних впливів видається неповним, якщо не згадати про офіційні практики 1830–1840-х рр. із виразним антипольським/антикатолицьким/антиуніятським рефреном у Південно-Західному краї, котрі, за словами

¹ Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol.22, №2. – P.249–250.

² Куліш П. Історичне оповідання: Із збірки «Хуторна поезія» // Його ж. Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – Т.1. – К., 1994. – С.359.

М. Драгоманова, мали «надати краю російського вигляду»³. Такі урядові настанови розгорнули специфічний горизонт можливостей для багатьох учених-гуманітаріїв, які проводили академічні студії з перспективи вивчення «народного духу» й одночасно зберігали/декларували лояльність до імперської влади⁴. Відтак дослідницькі інтенції низки місцевих інтелектуалів на студіювання «народної історії» перетнулися з офіційними настановами, скерованими на витіснення польських культурних взірців, що позначилося на освітніх практиках Університету св. Володимира та видавничих пріоритетах Київської археографічної комісії.

Таке строкате й калейдоскопічне нашарування різноманітних впливів, соціокультурних передумов, неповторної київської атмосфери та кон'юнктурних урядових вимог тією чи іншою мірою відображено в анонімній статті 1846 р. (підписано: «Сообщено из Киева») «Думки про історію Малоросії», котра належить перу українського історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.)⁵. Вона була ідентифікована за його згадкою на слідстві у справі кирило-мефодіївських братчиків⁶. У видовому плані ця розвідка є рецензійною статтею з елементами есе. Формальним приводом для її написання був відгук М.Костомарова на появу першого тому «Пам'яток, виданих Тимчасовою комісією для розбору давніх актів» (1845 р.), який автор використав для представлення власних роздумів щодо написання «малоросійської історії».

Наріжною проблемою тексту раннього М.Костомарова виступає питання про те, як вписати малоросійський дискурс до великоросійської, точніше імперської, історії? Відповіді чи підходи, котрі пропонував автор, відображали його романтичний стиль мислення, скерований на героїко-художнє осягнення української минувшини, насамперед її «народного духу» в місцевому, малоросійському, контексті.

Скажімо, у розвідці М.Костомарова у зародковому вигляді («два відгалуження російського народу», «народна подвійність») фактично вимальовується майбутня авторська теза про «дві російські народності», хоч і єдиного «російського світу», котра пізніше спричинилася до виокремлення культурного й політичного українства з цієї системи соціокультурних координат та ідеологічних уявлень. Окрім того, текст М.Костомарова містить низку спостережень і роздумів, які повною мірою розкрилися в його історичному письмі 1860–1870-х рр.: обстоювання художньо-мистецької репрезентації минувшини, думка про духовну спорідненість і навіть спадкоємність устрою Русі та Гетьманщини, теза про дві фази в духовній екзистенції козацтва, представлення суспільства як духовного організму («тіла») та ін. Циркулюють у зазначеній розвідці й мотиви відомої полеміки «південців» та «півничан», які автор намагався представити у світлі романтичного світобачення, а також біблійна стилізація, котра яскраво проступила у «Книзі буття українського народу».

У рецензійній статті М.Костомарова споглядаємо й низку антипольських/антикатолицьких конотацій, що їх витокі пов'язані як із героїко-романтичними уявленнями, так і зі згаданими урядовими практиками. У певному сенсі авторські зауваги варто розглядати і як приховану полеміку з російськими та польськими інтелектуалами навколо висвітлення історії Малоросії/України. Зазначимо, що у пресі розгорнулася доволі гостра дискусія навколо представлення минувшини у відомому п'ятитомнику М.Маркевича⁷, відлуння якої відчувається в роздумах М.Костомарова. Зрештою, слід згадати про особисту дитячу

³ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы. – 1875. – №7. – С.155.

⁴ Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. [машинопис статті] // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.10. – Спр.17182. – Арк.5–7.

⁵ [Костомаров Н.И.]. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т.78, №9. – С.21–42.

⁶ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упор. М.І.Бутич, І.Г.Глизи, О.О.Франко. – Т.1. – К., 1990. – С.285.

⁷ [Сенковський О.-Ю.]. Статья первая – вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // Библиотека для чтения. – 1843. – №9. – Отд.5: Критика. – С.1–26; №10. – Отд.5: Критика. – С.27–46; [Кулиш П.]. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича (Киев, 1843, 16 марта) // Москвитянин. – 1843. – №5. – Отд.: Критика. – С.161–177.

драму історика, котрий певний час перебував на становищі напівкріпосного/незаконно-народженого хлопчика, що на все життя прищепило йому гостру відразу супроти мерзоти кріпосництва, з яким у нього асоціювався аристократичний устрій Речі Посполитої.

Загалом розвідка М.Костомарова репрезентувала назрілі перетворення малоросійського/українського історієписання середини 1840-х рр., які мали стати своєрідним прологом до його оновлення й переформатування. Того ж таки 1846 р. заходами О.Бодяньського світ побачила «Історія русів», літопис Самовидця з передмовою П.Куліша, другий том «Пам'яток, виданих Тимчасовою комісією для розбору давніх актів». Водночас низка студій і творів з історичними сюжетами виношувалася й писалася братчиками: 1846 р. було завершено українську редакцію першого історичного роману «Чорна рада» П.Куліша, з'явилися чернеткові нотатки М.Костомарова до доби Хмельниччини та задуми її монографічного опрацювання, плекалися проекти великих етнографічних збірок, масштабних багатотомних праць, серійних публікацій актів і т.п. Катастрофа 1847 р. обірвала, принаймні відтермінувала, перетворення, які назрівали в тогочасній українській історіографії, щонайменше на 10–15 років. Тож до низки творчих задумів колишні братчики змогли повернутися лише на рубежі дореформеної та пореформеної доби, проте вже за інших соціокультурних передумов й інтелектуальних впливів, відомих як часи петербурзької «Основи».

Зазвичай «Думки про історію Малоросії» привертали увагу дослідників епізодично, у контексті студіювання української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. Приміром, цій публікації М.Костомарова невеличку розвідку присвятив О.Грушевський⁸. Іноді зазначену статтю згадували при тлумаченні поглядів М.Костомарова чи висвітленні його біографії⁹. Утім, незважаючи на таке побіжне згадування й коментування, ми не змогли віднайти жодних відомостей про перевидання цієї студії.

Із перспективи нашої сучасності розвідка М.Костомарова, в якій повсякчас віднаходимо згадки про «російський світ» («русский мир»), про нестримне бажання двох його частин злитися в «єдине ціле», може продукувати доволі гострі й критичні, але поверхові злободенні асоціації з кон'юнктурним ідеологічним підтекстом. Тож акцентуємо увагу, що ця стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди українського інтелектуала миколаївської доби, яку відділяло майже півстоліття від перших конфліктів взаемовиключних лояльностей на обширах підросійської України. Таким чином, проблеми, сюжети та ідеї, представлені у цій студії, слід оцінювати й розглядати в *історичній ретроспективі 1840-х рр.*, зокрема у світлі відповідних фахових вимог.

Текст подано мовою оригіналу за публікацією 1846 р., але за нормами сучасного правопису. Друкарські помилки виправлено без застережень, а також знято редакційну примітку журналу «Библиотека для чтения». Виділення курсивом окремих слів та текстових фрагментів передано відповідно до публікації 1846 р. До тексту подано уточнюючі примітки історіографічного спрямування. Відзначимо, що деякі посилання на перший том «Пам'яток...» М.Костомаров подав у вільному прочитанні й потрактуванні, а в низці випадків вони неточні. До цих текстових фрагментів долучено покликання на конкретні документи «Пам'яток...». Фактографічні тлумачення М.Костомарова щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються.

**Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

⁸ Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки НТШ. – Т.79. – Л., 1907. – С.161–164.

⁹ Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С.101–102.

В настоящее время наша отечественная история час от часу проясняется и достигает той сферы, в какой мы все желаем её увидеть. Очевидным доказательством служит то, что теперь любители отечественной старины постигают, что историческое знание приобретается путём строгого, последовательного анализа: следует открыть частности, поставить каждую на настоящее место и потом привести их в стройное тело художественною кистью; только тогда можем мы иметь свою историю, только тогда она откроет плодотворное поле для размышлений политика и философа. А для этого не достаточно летописей, записок, историй и даже государственных актов, касающихся общего состава нации или дел политических. Бóльшая часть писавших о русской истории впадали в ту ошибку, что занимались исключительно такими данными, которые касались всего Отечества, и упускали частные явления, по-видимому, не важные, но которые имели влияние гораздо сильнее на жизнь народа; и оттого мы только скользили по верху нашего прошедшего и впадали поневоле в ложные заключения, забывая, что философствовать над историей нельзя, пока не разберём и не усвоим самых мелочных явлений. Земля наша так велика и обильна жизнью, что даже и при строгом порядке и единстве всегда будут показываться явления, зависящие от местных и этнографических особенностей жителей; к тому ещё русский народ в прошедшей жизни разделялся постоянно на особые одна от другой политические и этнографические массы, и каждая масса имела своё долговременное отдельное существование. Поэтому, чтобы история приняла ясный обзор науки, необходимо воспользоваться такими материалами, которые касаются частей России, не только её целого: мы должны узнать сперва, как жили наши предки во всех углах русского мира и при всех обстоятельствах, а потом уже, собравши все такие сведения, узнаем, как жил народ наш.

«Памятники», изданные киевской комиссией¹, показывают существующую потребность такого исторического знания. Это издание, кроме новости и свежести своих материалов, имеет для истории два важнейших достоинства. Во-первых, едва ли не первый раз мы увидели в нём систематическое изложение исторических материалов, где каждый акт стоит на своём месте, в связи с предыдущим и последующим: это не произвольный набор всякой всячины, к которому затруднительно бывает прибегать даже для справок и ссылок, но такое стройное собрание, которое можно читать без скуки и с удовольствием. Во-вторых, изданные материалы относятся к Юго-Западной Руси, части нашего Отечества весьма любопытной, но которой события, к сожалению, не входили ещё надлежащим образом в русскую историю.

Русский народ, как известно, ещё в тёмные времена язычества разделялся на несколько племён, которые носили названия преимущественно по местам жительства. Такое разделение сохранялось постоянно, и даже теперь не исчезло: достойно замечания, что нынешние частные этнографические названия

¹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т.1–4. – К., 1845–1859.

совпадают с теми названиями, о которых говорил Нестор. Например, в том самом краю, где жили *древляне*, говорившие наречием, отличным от соседей, находится теперь *Полесье*, тоже с отличным наречием. Наречие и даже образ жизни жителей Черниговской губернии, древних северян, в некоторой степени отличны от жителей Полтавской и Киевской губернии, древних полян. Из этого можно видеть, как неизгладимо сохраняются у нас народные признаки. Но во сто раз важнее главные коренные виды нашей народности. Независимо от мелких, порой едва заметных отличий этнографических, русский народ разделялся и разделяется на две отрасли, из которых одна называется севернорусскою или великорусскою, а другая – южнорусскою или малорусскою. Между ними никогда не прерывалось духовное единство, состоявшее в тождестве церкви и в сходных началах общественной и семейной жизни, одинаковых даже и при различном устройстве. Но, тем не менее, судьба разлучила эти две половины ещё в юношеские лета нашей исторической жизни; судьба повела их по другим путям и развила отдельно их особенности: образовывались два русские народа и оставили о себе два разные повествования. Но как этнографическое различие и политическое разделение не истребили между ими обоими духовной связи, то история каждого из них, будучи отлична и самобытна от другой, представляет одну общую идею: обоюдное стремление обеих расторгнутых частей слиться в одно тело. В самом деле, что такое нескончаемые войны и то нарушаемые, то возобновляемые договоры князей московских с литовскими, потом с королями польскими, как не следствие неистребимого сознания Северной Руси, её правительства и народа, что она не полна, что ей следует соединиться с другою половиною? Нет нужды говорить, какое важное место занимают литовские дела в нашей истории: с ними тесно связаны наши отношения к Крыму, к Швеции, ко всему Западу, так, что ежели Россия прежде Петра сближалась уже с Европою, если преобразователю пролагали дорогу его предшественники, то преимущественно это случалось через отношения наши к Польше, а идея этих отношений была неизменно одна – слияние Северной Руси с Южною.

Несравненно сильнее проявилась эта идея в жизни южной половины Руси: там она была единственною пружиною, двигавшею всю массу народа в продолжение столетий; там всякий, кто только не потерял русского чувства и имел возможность действовать в политическом мире, сознавал её, хоть бы и не совершенно. Одним словом, это соединение было долго постоянною задачею русской истории. Поэтому, чтобы понять задачу нашей истории, чтоб увидеть, как жил русский народ, как чувствовал он, как смотрел на себя и на всё окружающее, необходимо русскому историку держаться этой народной двойственности и обращать равное внимание на события в обеих половинах России, оживляемых одною идею, иначе его повествование будет неполно, взгляд односторонен и, следовательно, неверен.

Обозревая нашу прошедшую жизнь со времени просвещения русского народа христианством и вместе с тем с начала гражданственности нашей, мы видим, что история наша представляет два различных направления, вперёд и назад, от целого к дроблению и снова от дробления к целому. Соединённая

политически Россия при Ярославе была в таких же этнографических границах, в каких теперь находится *русская* земля, в смысле господствующего славянского элемента. С половины одиннадцатого столетия Русь начинает делиться, а далее дробиться так, что при таком направлении, кажется, можно бы ожидать раздробления на мельчайшие до возможности государственные *individua*. Что вышло бы из этих независимых местечек и сёл, которые, переносясь мысленно в тринадцатый век, мы вправе могли бы надеяться увидеть через два – три столетия, об этом, конечно, мы не можем произносить решительного суждения, но имеем возможность предполагать, что раздробление привело бы снова к единству, потому что, теряя между собою связь политическую, отдельные части Руси не теряли нравственной связи, и, следовательно, чем более расстраивалась первая, тем сильнее и резче выказывалась вторая, а она могла возродить новый порядок вещей. Татары не дали дойти до этого, они потрясли мгновенно и сильно русскую жизнь и остановили направление удельности и деления на части. С этих пор история обгорелой, обезлюдненной Руси представляет другое направление: стремление к единству, подобно как прежде мы видели стремление к делимости. Первый из деятелей политического мира России, показавший такое стремление, был Даниил, ему последовали его преемники на севере, между тем, как Новгород подчинил своей власти пространство от Балтийского моря до Печоры и Уральских гор. В четырнадцатом столетии это стремление выказалось уже слишком ясно и шло успешно: на севере московские князья получают прочный перевес над удельными; на западе и юге гениальный литвин осуществляет идею Даниила, подчинив своей власти Русь Южную и Западную. Удельность борется с новым направлением, но уже бессильно. Наконец, в пятнадцатом веке дробимость кончилась совершенно: из Руси образовалось две державы. Но в то время, когда покорение Новгорода и Пскова, падение князей рязанских и стародубских открыли для Руси жизнь новую, но тем не менее истинно русскую, на юге падение последнего обломка уделов Киевского княжества не оставило надежды на новую жизнь русскую, предвестив смерть русского элемента. Всё, что отличало русскую историю до татар, независимо от главных элементов веры и языка, всё это на севере стало анахронизмом и мешало полному расцвету новой, лучшей национальности: напротив, на юге оно только и могло сохранить и веру, и язык, и народность. Следовательно, для того, чтобы задача существования нашего народа совершилась, чтобы мы могли дойти до сознательного развития такого состояния, в котором можно было бы сказать, не увлекаясь страстями времени, и при свете здравого ума, что дорога, по которой мы идём, есть истинно наша, необходимо было, чтоб Русь старая, дотатарская, раздробляющаяся, удельная, вечевая, это смешение власти государя с волею городских дружин, уважение к обычаям и отсутствие права, геройская удаль, оживляющая толпу на время против чужеземцев, а потом порождающая внутренние смуты, всё, что так резко характеризовало беспокойное и поэтическое время Изяславов Мстиславичей и Мстиславов Удалых, с хорошими и дурными качествами народа, с пылкой привязанностью к религии и с вероломными союзами, с сыновнею любовью дружин к предводителям и с мгновенным увлечением обещаниями и ласкою

другого соискателя власти, с рыцарскою честью и с хитро-простодушною политикою, чтобы вся эта старая Русь исчезла перед светом новой жизни на севере. Между тем, на юге всё оставалось с прежними началами, хотя бы и в отличных формах. И вот, как бы чувствуя единым сердцем и думая единою мыслью, по выражению летописца, страна южнорусская, в самое время падения, воскрешает в себе прежние угасающие начала: является казачество.

До сих пор у нас никто не хотел видеть в казачестве древней русской жизни. Учёные наши думали провозвестить великие истины, когда говорили, будто казаки произошли из смешения народов; были попытки видеть в чертах лица и нравах нынешних южнорусов азиатское, а не славянское, производили их и от берендеев, половцев, и от норманнов, на основании подобных заключений видели в устройстве казацком нерусское начало; одним словом, решили, что казаки есть народ, начавший жить только в шестнадцатом веке и не имеющий кровной и нравственной связи с Русью Владимира и Ярослава, когда, напротив, южнорусы до татар были такие великорусы, каковы теперь жители Московской и Тульской губерний.

Мнение это было господствующим в России в прошлом столетии и часто вредило малороссиянам в то время: люди правительственные, которым верховная власть поручала дела в Малороссии, заставляли иногда эту русскую страну терпеть за то единственно, что они жителей её не считали братьями. Существуют некоторые рукописные сочинения малороссиян прошлого века, где видно желание доказать ту мысль, что Малороссия – страна русская и не заслуживает подобного обхождения великоруссов. Сильнейшими из этих сочинений можно привести два: *Разговор Великороссии с Малороссией*², где Великороссия не знает, откуда взялась Малороссия, и думает, что народ её произошёл от сброда ясов, косоогов, половцев, и потому чужд русского элемента, а Малороссия, в противность ей, представляет исторические доказательства своего русского происхождения, и так убеждает свою сестру, что та мирится с нею и навсегда обещается признать её за самую близкую родню. Другая, ещё любопытнейшая, рукопись: *Разговор Банческула с Хмельницким в царстве мёртвых*³. Какой-то Банческул, родом молдаванин, служивший в русской службе и имевший важное место в Малороссии, и во всю жизнь пользовавшийся для своего корыстолюбия самыми незаконными средствами на счёт малороссиян на том основании, что это народ нерусский, а чужой, завоёванный, и притом коварный, встречается после смерти с Хмельницким. Богдан заводит с ним разговор о Малороссии, обличает в заблуждении насчёт происхождения малороссийского народа и доказывает, что сама Великороссия обязана своим славянским существованием Южной Руси, где первоначально образовалась русская держава. Эти сочинения погребены под спудом неизвестности и не для чего было бы выводит их на свет, если бы и в наше

² *Петров Н.* Разговор Великороссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII в.) // Киевская старина. – 1882. – №2. – С.313–365; Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией» // Там же. – №7. – С.137–148; *Белозерский Н.* Добавки и поправки постоянного читателя «Киевской старинь» // Там же. – 1884. – №5. – С.146–151.

³ Апокриф. Імовірно, поширювався в одному з харківських гуртків І.Срезневського (див.: Письма И.И.Срезневского к Бодянскому // Библиографические записки. – 1892. – №11. – С.780).

время некоторые не утверждали подобных парадоксов, несмотря, что исторического знания о нашем Отечестве нынче достаточно для опровержения их: большая часть мыслящих таким образом, конечно, сама сознаёт, что отступает от истины по особенным причинам. Вспомним, что делали поляки, желая доказать, что они владели Южною Русью по древнему, неотъемлемому праву. Они, например, уверяли, что Галиция и Волынь с незапамятных времён составляли собственность королевства польского и если были отторгнуты Владимиром Святым, то на время, и потом опять соединились с законным, своим, королевством; выхваляя храбрость своего Болеслава, говорили, что он завоевал и подчинил себе Киев, и смотрел на киевского князя, как на своего данника. Ещё несправедливее поступали их духовные: нам случалось читать их старопечатные книги семнадцатого века, где все привилегии королей польских, данные православным, перетолкованы так, как будто они относились только к униатам, не обращая внимания на то, что писаны тогда ещё, когда не было унии. А некоторые уверяли, что сам Владимир перед смертью признал власть папы, и что с тех пор постоянно существовала по Руси партия, благоприятствовавшая видам римских первосвященников. Теперь, конечно, такие толки могли бы только возбуждать смех; нет на свете доказательств, чтоб предки наши были поляки и католики. И что же? Не узнаем, отчего явилась другая клевета на Южную Русь. Признавая, что до татар всё было так, как говорят наши сухие, но правдивые летописцы, и как мы привыкли верить, выдумали, будто со времени нашествия монголов вся Южная Русь или Малороссия, в обширном смысле этого слова, была, исключая Киев, чистая степь, населённая впоследствии литовскими и польскими дворянами, выведившими на пусто-порожние и никому не принадлежавшие земли своих рабов из Литвы, Белоруссии и Польши. На деле выходит противное: скорее Киев можно бы им назвать степью, когда Даниил не нашёл в нём пристанища; а Малороссия, в обширном смысле этого слова, была в тринадцатом и четырнадцатом столетиях густо усеяна городами и сёлами, и находилась даже в цветущем состоянии, принимая во внимание тогдашнее время разорений. Не говоря о Волыни и Галиции, где находился центр русской силы, где было множество городов, которых теперь нет и следа, кроме тех, которых названия существуют в нынешних местечках и сёлах, в самой Подолии, которую хотят представить по преимуществу чистою степью, в тринадцатом веке были *Снопгород, Брагин, Соколица, Винница, Ушица, Микулин, Каменец, Звенигород, Новый город* и так далее. Конечно, справедливо то, что в четырнадцатом и, особенно, в пятнадцатом веке, после появления Крымского царства, народонаселение уменьшилось в пограничном крае по причине опустошительных татарских набегов, но всё-таки не исчезло; множество семейств выходило на жительство в глубину южнорусской земли: в Червонную Русь и на Волынь, а потом, когда явились казаки, защитники Южной Руси от татар, дети переселенцев возвращались на землю отцов своих, и такое-то возвращение хотели представить населением Южной Руси поляками и литовцами, уверяя при том, что эти переселенцы принесли с собою нынешний малороссийский язык. Это явная невозможность. Если б переселялись сюда из Белоруссии и принесли свой язык, то в Малороссии

бы говорили таким языком, каким теперь говорят в белорусских губерниях, а не таким, какой употребляется в Червонной Руси. Очевидно то, что переселенцы, приходившие на жительство в Подолию, Киевию и Полтавщину, выходили из Червонной Руси, Волыни и Люблинского воеводства, где и теперь простой народ говорит языком малороссийским. Притом это подтверждается и историческими свидетельствами. Это-то население, возвращаясь в землю своих предков, и составило казачество, в силу противодействия чужеземной власти, которой влияние ощутительно начало оказываться с конца пятнадцатого века. Удивительно, как можно до сих пор искать происхождение казаков, когда столько современных писателей говорят, что они были русские и подтверждает сказанное нами выше о переселении из Червонной Руси, Волыни и Люблинского воеводства русского народа к берегам Днепра и Днестра. Так, например, Зиморович⁴ обстоятельно говорит, что казачество составилось из тех жителей окрестностей Галича и Львова, которые хотели избежать повинностей, налагаемых дворянством (*augustias agrarias subterfudiebant*)⁵ и тем самым указывает, какое народонаселение переходило в Малороссию в XV и XVI веках. Пишет то же и Пясецкий, что казаки составились из русского народа, бежавшего на Украину из *русских* провинций Польского королевства, а русскими провинциями назывались Червонная Русь и Волынь. То же свидетельствует Михайло Литовец⁶, повествуя как современное событие, что русский народ, отягощённый повинностями, бежал на Украину, ища лучшей жизни, и там упражнялся в битвах с татарами. Подтверждает то же и Рудавский⁷, ясно говоря, что казаки составились *ex plebe russica*⁸. Говорят то же и Коховский⁹, и Грондский¹⁰, сам бывший в сношениях с казаками. Согласно с польскими историками, и южнорусские летописцы все в один голос говорят, что когда король Казимир Ягеллонович уничтожил Киевское княжество и, чтоб прочнее соединить русский край с польским, ввёл во всей Руси польское устройство, он учредил пожизненное помещичье право под названием староств и кастелянств, усилил власть дворянства и образовал из военного сословия дружин княжеских и городских низшую степень дворянства, *шляхтичей*, даровав им и всему вообще высшему сословию права, клонившиеся к угнетению простого народа; то прежде вольные местечки и сёла давались в награду дворянам в пожизненное владение и, таким образом, вольные люди, но не шляхтичи, должны были сделаться рабами. Тогда дворянство начало утеснять своих подданных, а простые люди не привыкли ещё к невольничьей жизни, по выражению летописи; и отважнейшие, покидая свои жилища в староствах, ушли в пустые места на берега Днепра, Конки, Самары, и там жили в непрерывных войнах с татарами. Вскоре явился между ними гениальный человек,

⁴ Бартоломей Зиморович (1597–1677 pp.) – польский историк и поэт, бургомистр Львова (1640–1660 pp.).

⁵ Имовірно, перекручений латинський вираз: «Земні уникали величних».

⁶ Михалон Литвин – літературний псевдонім невідомого автора латиномовного полемічного трактату «Про звичаї татар, литовців і московитів».

⁷ Вавжинець-Ян Рудавський (1617–1674 pp.) – польський історик.

⁸ «Из руського простолюду» (лат.).

⁹ Веспасіан Коховський (1633–1700 pp.) – польський історик.

¹⁰ Самуїл Грондський – польський історик XVII ст.

Остап Дашкевич, русский и православный, и дал беглецам правильное устройство в духе древней Руси: дела, касавшиеся всего общества, должны были решаться посредством *рады*, народного собрания, заступившего место древнего веча, а исполнительная власть находилась в руках выборного чиновника, *атамана* или *гетмана*, которого обязанность состояла в праве судопроизводства, военного начальства и управления. Он же поставлял второстепенных чиновников. Этот правитель имел то же назначение, что князь в старину: отличие состояло в том, что право князя, сверх народного призвания, опиралось ещё на происхождение; но сначала и в казацком сословии происхождение принималось во внимание: мы видим первых казацких начальников из знатнейших удельных фамилий; впоследствии, когда эти фамилии потеряли в себе русский элемент, казачество избирало начальников единственно по личным достоинствам. Первоначально казачество явилось в роде тех маленьких княжеств, какие часто появлялись в удельный период и потом нередко исчезали. Оно занимало Поднепровский край с городами Черкассами, Каневом, Трахтомировом, и сверх того с укреплением на острове Хортице. Но как по месту жительства казаки должны были вести беспрестанные войны с татарами, врагами и грабителями Южной Руси, то это удерживало их в постоянной связи с Южною Русью, из которой они выбежали, и за которую теперь должны были сражаться; защищая же Южную Русь, они защищали и Польшу, с которою Южная Русь составляла одно политическое тело. И так они скоро вошли в состав Польского королевства как русское вольное сословие. Казачество имело две идеи своего существования: защищение христианства от неверных и охранение русской веры и народности от покушения католиков и польского панства. И оттого-то покорность церкви, черта удельности, отличает Южную Русь в период казацкий. По мере того, как глубже укоренялась польская власть в Южной Руси, вольные люди более и более попадали под иго аристократии, а дворяне утрачивали русские нравы, русский язык, а, наконец, утратив и саму веру, сделались совершенными поляками, разорвали внутреннюю связь с русскими своими поданными и, почитая их народом чуждым для себя, начали поступать с ними варварски. Тогда открылись возмущения крестьян против владельцев, и казаки, столь близкие к крестьянам и по происхождению, и по языку, и по вере, стали для последних образцом свободного русского народа, так что сделаться свободным для крестьянина значило сделаться казаком. Крестьяне нашли себе способ освобождения, записываясь в казацкое сословие, и это сословие так, наконец, увеличилось и, по мере стремления панов к ограничению его многочисленности и прав так ожесточилось против дворянства, что в XVII столетии вспыхнуло всеобщее восстание южнорусского народа, под предводительством казацкого вождя. Всякий, искавший свободы, вступал в казаки, то есть военное звание, и шел на брань против Польши и, таким образом, из отдельного вольного сословия образовалась целая держава, которая, подобно Новгороду, Пскову и удельным княжествам, остаткам раздробленной Руси, примкнула к центру новой русской жизни, Московскому царству, под именем Малороссии.

Вот в коротких словах история так называемой Малороссии. Как скоро исполнилась задача этого явления в нашей истории, сохранена была вера и народность в южном крае русского мира, установилась идея соединения всего достоинства Владимира и Ярослава в одно политическое тело, казачество исчезло, как ненужный остаток древней русской жизни. А потому, отлагая в сторону всякие патриотические *pro* и *contra*¹¹, можно приступить к вопросу: на чьей стороне была справедливость в борьбе казачества с Польшей? Вопросу, который многих теперь занимает. Представлять казаков какими-то кавалерами с западными жантильными¹² понятиями, выставлять на вид их великодушные и скрывать пороки и варварство, и между тем чернить их врагов даже с примесью оскорбительной брани; верить самому ложному сказанию, если оно льстит народному самолюбию, и отвергать правдивое, если оно бросает тень на народный характер, это нелепо. Но, с другой стороны, всякий благоразумный мыслитель, исследуя борьбу казачества с польским дворянством, скажет, что правда была на стороне казаков как сословия, имевшего задачей своих действий освобождение несчастного, угнетённого класса от убийственной олигархии. Несмотря на то, есть несправедливые порицатели казачества, как есть пристрастные защитники. Мы читали и слышали самые дикие суждения о казаках, и уверены, что их выпускают с целью унижить достоинство южнорусского народа. Эти суждения кружатся в общественном мнении и вредят истинному взгляду на русскую историю.

Сколько помнить можем, противники казачества обыкновенно выставляют четыре клеветы на южнорусский народ: 1) желая представить, что в борьбе казаков с поляками последние были правы, думают это доказать тем, что казаки, в обширном смысле целый народ украинский при Хмельницком, были бунтовавшие холопы, хотевшие освободиться от законной гражданской власти; 2) говорят, что поляки вовсе не начали ни с сего, ни с того утеснять казаков и народ русский, а единственно хотели приучить буйную толпу к порядку и повиновению, искоренить своеволие, пагубное для них и для соседей, и что жестокости над казаками, преувеличенные во сто раз в рассказах малороссийских историков, происходили в отмщение за разорения, чинимые этим необузданным сословием в польских областях; 3) будто сословие казацкое, распространяясь по Южной Руси, было нечто в роде янычар или мамлюков, тиранская военная толпа, угнетавшая народ и правившая страной деспотически; 4) будто народ малороссийский, поддавшись московским государям, изменял им несколько раз, по обыкновенному своему вероломству.

На первое положение не стоит возражать в девятнадцатом веке, чтоб не доказывать аксиому. Что касается второй клеветы, будто казаки восставали на поляков за то, что поляки хотели их приучить к порядку, то эта ложная мысль не новость: она давно служила отговоркою полякам, когда они теснили русский народ. Татары делали беспрестанные нападения на Южную Русь, вводили из неё пленников для продажи в Турции; за это казаки вели с ними беспрестанную войну, жгли крымские и ногайские улусы, нападали на турецкие

¹¹ «За» і «проти» (лат.).

¹² Від фр. «gentil» – «манірність, кокетування».

приморские города и отплачивали врагам их же монетою. Турки жаловались Речи Посполитой, а полякам такие жалобы были и на руку, потому что одни казаки препятствовали панам совершенно поработить Южную Русь, убить в ней национальное и религиозное самосознание и сделать русских рабов бессмысленными, бесчувственными к побоям животными. Преследуя казаков будто бы за то, что они раздражают соседей, паны только прикрывали благовидною причиною другое желание. Слепленные эгоизмом, занятые мелочными распрями, предавши в руки евреев всю промышленную деятельность, паны бражничали в своих замках на счёт несчастного русского народа и не помышляли о том, что Речь Посполитая со временем рухнет на посмеяние языкам, потому что, ради сострадания к хищническим ордам, не позволяли казакам воевать с врагами христианства и цивилизации, не позволяли им избавить Польшу от опустошений, открыть для неё море и способ к развитию торговли, доставить ей влияние на востоке, одним словом, не позволяли казакам спасти Речи Посполитой. Не к гибели, а к величию и благоденствию вело Польшу казачество уже и потому, что оно одно только, с своим русским взглядом, враждовало против губительной анархии и уважало монархическую власть. Но панство польское опасалось, чтоб казаки, возвысившись, не ограничили дворянского своеволия, и потому требовало, чтоб они, сложа руки, сидели, когда татары будут грабить русские сёла. Сами польские историки сознаются в том, что казаки были очень нужны для Польши; вот, например, что говорит Пясецкий¹³: «Утеснение казаков приносило пользу частным видам дворян и вред нации; наше потомство почувствует вполне это, когда, вместо деятельного и всегда готового на брань казацкого сословия, должно будет содержать на счёт народа гарнизон в Кодаке и обороняться от татар наёмными и по тому уже одному неверными войсками». Несправедливо говорят, будто бы казаки грабили Польшу, прежде чем поляки сами подали повод к неприязненным против них действиям. Не ссылаемся на русских историков; сами польские единогласно признают, что дворянство побудило казаков к мятежам. Приведём несколько тому доказательств. Грондский, писатель достоверный, знавший казаков по сношениям с ними, в своём сочинении *De bello cosaccopolonico* (стр.31–34)¹⁴, исчисляет более пятнадцати причин возмущения казацкого сословия, и эти причины истекли от польских панов и состояли в несносных поборах с народа, тиранстве над подданными и более ещё в унижении греческой религии. Коховский, везде восхваляющий подвиги своих соотечественников против казаков и унижающий последних, сознаётся также, что казацкие мятежи произошли от притеснений со стороны дворян и, в особенности, от наглости евреев (*Ann. Pol. climat.* 1–27)¹⁵. Львовский каноник Иозефович в своём летописце¹⁶ выразился так о панах польских: «*Nobilitatem se supra homines aestimasse, et*

¹³ Павел Пясецкий (1579–1649 гг.) – польский историк.

¹⁴ *Grondski S. Historia belli Cosaco-Polonici.* – Pestini, 1789.

¹⁵ *Annalium poloniae ab obitu Vladislavi IV Clivmacteres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski.*

¹⁶ Ян-Томаш Юзефович (1663 – бл.1729 гг.) – польский историк зі Львова, автор хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів».

Cosacos per arrogantiam intolerabilem oppressisse»¹⁷. То же читаем и в «Польской истории» Рудавского, и сам Пасторский¹⁸, до чрезвычайности пристрастный, признаётся, что и со стороны панов польских была вина. И так, когда поляки-историки, жившие в эпоху разгара вражды с казацким сословием, показали столько благородства, что не скрыли истинных причин этой вражды, то не удивительно ли покажется, если в девятнадцатом веке есть люди, проповедующие, будто одни казаки были виноваты, а поляки правы?

Противники казачества говорят, будто казаки захватили власть в Малороссии и тиранствовали над народом. Видим изуродование исторической истины. Во-первых, народ образовал сам из себя казачество, следовательно, здесь и речи быть не может о завладении казаками Малороссией; а во-вторых, собственно казацкое сословие не порабощало прочих сословий: в городах было правление, независимое от казаков, и основанное на магдебургском праве, по которому сами мещане заведовали управою, в сёлах были выбранные общиною войты, сотские, десятские. Помещичьих владений не было, а только ранговые, приписанные к чину, а не к лицу, а всегда существовали правила, по которым крестьяне работали на владевшего ими чиновника. Если же случались злоупотребления, то где обходится без них! Встречаем мы примеры и вражды казацкого сословия с неказацким, но всё-таки неказацкое сословие не подпадало под ярмо казаков, а только происходили междоусобия; но где партии борются, там нет порабощения.

Относительно к упрекам, делаемым Малороссии в неверности её народа к русским царям, скажем, что, во-первых, измены в казацком сословии происходили от тех лиц, которые по жизни и понятиям были больше поляки, чем казаки; а во-вторых, народ их и не слушал. Чтоб видеть, как малороссияне принимали крамолы своих ополячившихся соотечественников, советуем заглянуть, хотя [бы] в Коховского, где подробно описано, какое влияние произвела на народ измена Выговского. Ни один из историков до сих пор не сказал, чтоб планы Мазепы имели сочувствие в народе. Если же когда народ оказывал неудовольствие к московскому правительству, то единственно из страха, чтоб его не отдали снова Польше.

Да когда бы казаки были неверны России, то почему в народной поэзии южнорусской, богатой памятью событий до того, что каждая мысль и каждое чувство народное в ней отразилось, не осталось ни одной песни, где бы изъявлено было негодование к правительству или соучастие к преступным замыслам крамольников; напротив, народные песни говорят, что у Выговского *було сердце, як камень, а разум бесовський*, а Мазепе обыкновенный эпитет: *пёс проклятий*. И потому напрасно упрекают народ южнорусский приведением на память некоторых измен и крамол: они невольно доставили честь народу, потому что послужили пробным камнем к испытанию его верности к законной власти. Одним словом, все этого роду выходки бессильны унижить малороссийский народ и на них бы не стоило обращать внимание; но, к сожалению, их нередко выпускают в свет люди, которые пользуются по своей учёности

¹⁷ «Шляхта ставила себе над народом, і козаки зазнавали нестерпних утисків» (лат.).

¹⁸ Вірогідно, Йоахим Пасторій (Пасторіус; 1611–1681 рр.) – польський історик.

заслуженной репутацией в публике, а потому они опасны в том отношении, что запутывают прошедшие события, и так как всякая ложная система вредит истине в науке, то желательно было бы, чтоб и клеветы на казаков и Малороссию рассеялись от света исторического знания. Издание, предпринятое Киевской археографической комиссией – явление предрагоценное в этом отношении.

Собранные в первом томе памятники разделяются на три отдела: в первом заключаются акты, относящиеся до луцкого Крестовоздвиженского братства. Братства были явлением самым благороднейшим в русской жизни и давно бы следовало было на них обратить внимание, но, к сожалению, они известны до сих пор были только по имени. Акты, заключающиеся в киевском издании, имеют важное достоинство исторической новизны.

В начале семнадцатого века, когда в Южной Руси католичество пыталось искоренить православную веру, а польское дворянство – русскую народность, православие естественно должно было дать отпор насилию. Но как чисто христианское учение восточной церкви строго воспрещает всякие такие меры сопротивления и самоподдержания, в которых высказывалась бы вражда к гонителям и врагам, как и хитрость, и бранчивая духовная полемика, и правило – цель освящает средство, столь бессовестно употребляемое иезуитами, православию были чужды, то оно противопоставило католичеству иного рода оружие. Православные думали утвердиться между собою духом любви против гонения и показать не на словах, а на деле и своё право, и превосходство своей церкви, состоящее преимущественно в том, что она свято держалась чистого учения апостолов и первых отцов церкви. Для этого православные дворяне Волыни, соединившись с мещанами города Луцка, *видя, что ... любопрелестницы мудрованием и мнением своим от Христовыя известныя веры верных спрных преманити тщатся* (стр.213), с соизволения константинопольского патриарха построили в Луцке церковь Воздвижения¹⁹, учредили при ней богадельню и училище, обязались содержать их на свой счёт, и сами все, прильнувши к такому учреждению, составили общество, которого основанием было: находиться в постоянном согласии и поддерживать взаимно православие примером чистых нравов и добрых дел. Такое общество названо братством и утверждено грамотами патриархов. Главное условие его было исповедание православной веры. Патриарх Кирилл в своей грамоте доказывает, что такое учреждение было не новостью, но составлено по образцу тех братств или конгрегаций, какие существовали между первыми христианами. Положения в уставе юного братства²⁰, изданном комиссией, были таковы: чтобы сохранить многозначительную связь русской церкви с греческою, братство должно было находиться под непосредственною властью константинопольского патриарха, который посвящал, по соизволению членов, пресвитера, а пресвитер выбирал, также по согласию членов, из них же четырёх старост, и им вверялась

¹⁹ Грамота патриарха Феофана на сооружение в Луцке Крестовоздвиженской церкви с правом ставропигии 1620 г. // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т.1. – Отд.1. – С.13–21.

²⁰ Грамота патриарха Кирилла, содержащая устав Луцкого братства. Ок. 1623 г. // Там же. – С.36–54.

исполнительная часть ряду²¹ над братством. Все братья разделялись на старших и младших: под первыми разумелись дворяне, под последними – мещане и простые люди, но между ними наблюдалось христианское равенство, и это достойно замечания, как отличие обращения дворянства православного с простым классом от обращения с низшими себя панов-католиков. Братья имели свои собрания, которые разделялись на большие и малые: большие бывали по разу в месяц, а малые – каждую неделю в воскресенье и сопровождалась вкладом известной суммы в общее казнохранилище. Собранные деньги хранились у четырёх старост, обязанных давать в них строгий отчёт в больших заседаниях братства и не могли употреблять их иначе, как с общего решения в одном из таких заседаний. Каждый брат обязывался избегать ссор и несогласий с братьями; все должны были помогать обедневшему или обидимому брату; дела каждого были открываемы в заседании, братья подавали советы, иногда и присуждали провинившемуся брату наказание. Связь братьев не прерывалась и по смерти: молиться за умерших, присутствовать при отправлении панихид по ним считалось одним из главнейших условий братства. В скором времени учреждены были при братстве и монастырь, в котором иноки, сверх обыкновенного устава св. Василия, обязывались исполнять правила братского устава, так что братья разделялись на мирских и монашествующих; последние жили в совершенной общине с первыми: они избирали игумена и четырнадцать монашеских чинов в общем заседании. Игумен и монахи имели влияние на светских, обличали их проступки, давали советы к спасению, но светские обязывались не допускать игумена до любоначала и могли лишить его сана по усмотрению. Игумену и монахам предоставлялось попечение о церкви, надзор за церковными вещами, управление певческой, но во всем они обязаны были советоваться с светскими братьями. Содержание иноки получали от собственных взносов, с каждого поступающего, от доходов со свечей и просфор, от огородов и земель, приписанных к братству и, наконец, от занятий ремеслом, в числе которых приличнейшим поставлено типографское. Все доходы и расходы поверялись в братском заседании. Впоследствии братство владело разными дареными имениями; некоторые из дарственных записей сохранились и напечатаны в «Памятниках». Но ещё большее старание, говорит устав монастыря братского, «должны мы прилагать о церкви внутренней духовной. И потому игумен обязан так заботиться и стараться о духовной церкви, то есть о членах Христовых, как о собственной душе и о своём спасении; то есть, непрестанно думать, с другими советоваться, и с ними бывая на народной сходке совместно заботиться о том, каким способом овец Христовых пасти и хранить в ограде; как отступающих приводить к вере; как малодушных и колеблющихся утверждать; как робким придавать мужества; как освещать правдою веры сомневающимся; как любимцев мира направлять к любви Божьей; как скупцов и жадных доводить до щедрости; одним словом, иметь о спасении каждого такое попечение, чтобы всякий член в церкви Божьей получал приличное и действительное лекарство от своей болезни душевной».

²¹ Тобто угоди.

В числе многих актов, относящихся до братства, помещён и устав луцкой школы²², очень любопытный, потому что показывает взгляд братьев на просвещение. Основанием просвещения полагалось не многознание, не мирская мудрость, но кротость и благонравие. Учили читать, писать, арифметике, словесным наукам и греческому языку; о латинском не упоминается. Вероятно, основатели, обращая внимание на один греческий язык, имели в виду установить на Руси прочную связь с греческим миром, что нужно было для религиозного образования и для поддержания веры, в то время ни чем так легко нельзя было рассеять узлов латинской диалектики, как свидетельствами святых отцов в оригинале. Это прекрасное учреждение не укрылось от злобы католичества: «В 1634 году двадцать четвертого мая, схоластики иезуитского коллегия, подучивши с собою разного роду ремесленников-католиков и униатов, ворвались в двор братства с палками, саблями и другим оружием, разогнали побоями мальчиков из училища, били и мучили, нанося удары и кровавые раны бедным и увечным людям в богадельни, старикам и старухам, несмотря на их увечья. Также палками и камнями били некоторых духовных особ, которые, вышедши из своих келий, увещевали тех злодеев ласковыми словами не делать такого неподобного насилия; а именно, игумену того монастыря, почтенному отцу Псаакию, нанесли удары камнями и кирпичами по руке, спине и шее; а других иноков вдогон палками или кольями по спине, шее, куда и чем попало жестоко и безжалостно били и наносили удары, оставляя знаки синие, кровавые и опухоли весьма опасные, и кого только поймали, лишь бы только был русский, без всякого сострадания саблями, палками, кирпичами били, колотили, мучили ... разбили два сундука в богадельне, забрали деньги, побили камнями окна в церкви. Двор церковный и церковь окровавили»²³. Такие неистовства совершались после того целую неделю над православными жителями Луцка. Любопытно видеть, как православные защищались тогда от католиков: вместо отплаты подобным, вместо браней и полемики, вместо ожесточения они составляли совещание, где положили *терпеливо и покорно сносить все обиды, не мстя за себя ни словами, ни проклятиями, ни иными поступками, ни через какие средства* (стр.224); а между тем признавая, что отступники сделались таковыми, что были невежественны, неблагочестивы жизнью, властолюбивы и корыстолюбивы, положили стараться самим избегать подобных слабостей и, напротив, преуспевать в противоположных им добродетелях христианских. Духовным *светоближе, чистотне, непорочне и справедливе веру церкви всходное и патриархов з целого и щирого сердца и души любити, грех, несправедливость и всякую нечистоту, фальш, злости, не щирость так з духовных як из светских выкореняти, бо пока в нас грехи, поты не можно нам повстати, наконец и смерти всякия яко мученицы охотне подымати*; между тем, укрепившись нравственною силою любви христианской, распространять просвещение: *книги на оборону благочестия*

²² Первый устав Луцкой школы // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т.1. – Отд.1. – С.83–93.

²³ Протест о нападении схоластиков езуитской коллегии на братство луцкое. 1634 г. // Там же. – С.204–223.

писати, школы фундовати по местех братства фундовати и проповеде в церквах абы каждой недели и праздников была. Таковы меры к защите православия приняло Луцкое братство в своём совещании, за обнародование которого нельзя достойно [не] благодарить издателей. Это величайшее сокровище для истории нашей церкви и нашего народа. Таков был дух православия в Южной Руси, столь истинно-христианский и совсем не сходный с правилами католичества. Не должно следовать, говорит в конце это совещание, тому безбожному правилу, что если б папа тьму людей повлек с собой в ад, никто не должен сказать ему: стой, что ты делаешь! Ежели наши архиереи и другие начальники допустят делать себе замечания, и будут творить всё предписанное, то отцы в сынах, а сыны в отцах пребывать будут, и так последует согласие и приверженность к ним народа (стр.261). При таких условиях и стараниях и уния должна прекратиться²⁴.

Второй отдел заключает в себе акты о правах и обязанностях владельцев поземельной собственности в отношении к крестьянам. Этот отдел любопытен и важен для истории нашего права и нашего старого хозяйства, важен он потому, что указывает на несчастное состояние крестьян под властью польских панов. Уже давно Кониский²⁵ уверял нас, что паны отдавали на аренды евреям православные церкви. Поляки и противники казачества называли такие известия ложью и указали на польских и малороссийских историков, которые об этом не говорят ни слова. В самом деле, и была причина сомневаться, потому что история Кониского во многом неверна и неточна; но теперь мы видим ясно и несомнительно, что Кониский прав в этом случае до известной степени. На странице 96–112 «Киевских памятников», напечатан лист пана Якова Лысаковского, данный арендаторам пану Якову Миклашевскому и несвижскому еврею Песаху, в котором помещик отдаёт в аренду имение в Холмском повете Слущ Черборский²⁶ и, вычисляя все угодья, какими арендаторы должны пользоваться, говорит: «Со всем правом, управлением и властью ничего на себе, а ни на потомки свое право панованья и власности не zostавуючи и зо всеми малыми и великими с тех имен приходячими пожитками и доходами, з дворами, будованьем, загородами, виноградами, садами, хмельницами, гумнами оборами ... путными и их службами с церквами и подаваньем их и зов сими людьми тяглыми и не тяглыми и прочее». Могут, впрочем, ещё возразить: быть может, право на церкви относится не к еврею, а к пану Миклашевскому; но в записи это не оговорено и так как всё управление дано обоим арендаторам на равных правах и без исключений в пользу одного из них, то, конечно, вправе мы предположить, что и управление церквями, поставленными наравне с скотскими дворами, относилось также к еврею. В других напечатанных здесь подобных арендных записях о церквях не говорится;

²⁴ Советование о благочестии. 1621 г. // Там же. – С.224–251.

²⁵ Георгій (Кониский) (1717–1795 гг.) – церковный дьяч і письменник. У 1840-х рр. уважався автором «Історії русів».

²⁶ Арендный лист пана Якова Лысаковского пану Миклашевскому и жида Песаху на имение Слущ Черборский, с церквами, крестьянами и правом казнить крестьян смертию (1596, 1 января) // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Отд.2. – С.96–112.

но зато во всякой из них предоставляется евреям-арендаторам совершенно произвольный суд над крестьянами, с правом казнить их смертью. На странице 66–82 помещён лист князя Пронского пану Адаму Буркацкому и еврею турецкому Абрамку²⁷, где сказано, что в отдаваемых им имениях во Владимирена-Волыни, они (не только пан, но и еврей) имеют право *подданных судити, винных и непослушных водлуг выстунков и без апеляции до нас карати бы теж и горлом (смертью), а о тое мы сами, а ни потомки наши жадной трудности им задавати не маем*; а на страницах 83–95 напечатан ещё драгоценнейший акт²⁸, доказывающий, что и самим евреям, без участия другого арендатора, паны предоставляли те же права: князь Григорий Коширский отдал *славному пану еврею Абрамку Шмойловичу и жене его Рикле в аренду местечко Кошар, Кошур Старый, Кругель, Краснодубье, Городелець, двор и село Мезов и Мезову селище Борзовую Черемшанку*, со всеми крестьянами и их доходами, предоставляя арендатору *поданных всех судити, рядити, винных и непослушных подлуг выстунков их винами и горлом карати*. После этих памятников вопрос, кажется, решён и о возмущении малороссийского народа против Польши, и о том, что такое было панство польское.

Третий отдел заключает в себе материалы для истории Малороссии. Все акты, числом восемьдесят шесть, относятся к первым двум годам восстания Хмельницкого, 1648–1649, и исключая *реестра кривд казацких*, напечатанного при статье Мацiovского²⁹ о казаках и дневника послов королевских, приезжавших в начале 1649 года в Переяславль, помещённого в IV томе книги Немцевича «*Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*»³⁰, в первый раз, сколько помнит можно, появляются в печатном мире. Они важны и потому, что показывают состояние умов в то время, и потому, что разъясняют порядок действия: в летописях наших встречаются большие противоречия как в числах, так и в рассказах событий. Описания некоторых происшествий, заключающихся в этих актах, разногласят с летописями как польскими, так и русскими. Так, например, Коховский, Рудовский, Грондский и малороссийская летопись говорит, что Хмельницкий убежал в конце 1648 года в Сечь, а одна летопись малороссийская назначает даже время прибытия его в Сечь – первое декабря; прежде же того он пробыл около, или более месяца на острове Буча. Но из писем Луки Мясковского, служившего тогда в польском войске, видно, что Хмельницкий находился в последних днях марта 1648, между тем, как Кониский полагает в это время взятие Кодака. В летописях Коховского и книге «*Pamiętniki o wojnach kozackich*»³¹ говорится о поражении Кривоноса Вишневецким двадцать пятого июля 1648 года, а здесь то же поражение приписывается

²⁷ Лист его милости, князя Пронского, кастеляна троцкого, пану Адаму Буркацкому и жиду турецкому Абрамку, данный 1595 года, 19 мая // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Отд.2. – С.66–82.

²⁸ Лист его милости, князя Григория Коширского, и его жены, данный жиду Абрамку Шмойловичу (1595 года, мая 24) // Там же. – С.83–95.

²⁹ Вацлав-Александр Мацейовский (1793–1883 гг.) – польский историк и правник.

³⁰ *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, wraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / Przez J.U.Niemcewicza. – Т.1–4. – Warszawa, 1822.*

³¹ *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego nieznanego autora. – Wrocław, 1840.*

Доминику Заславскому, который как мы думали прежде, стоял без действия под Глинянами в то время. Наконец, взятие Кодака и Жёлтоводская битва относятся к маю 1648, а не к апрелю, как следовало бы думать. Помещено письмо Гродзицкого, коменданта кодацкого, от пятого мая, из чего можно заключить, что Кодак был тогда ещё не взят. Помещено также письмо синдика львовского, где говорится, что сын Потоцкого атакован был первого мая, а совершенно разбит двадцать шестого. Но вместе с тем говорится, что паны гетманы пришли под Корсунь третьего мая, а разбиты двадцать шестого. Здесь путаница в событиях. Как Хмельницкий мог в одно время действовать на различных пунктах? По другим реляциям, здесь не помещённым, видно, что Жёлтоводская битва была в апреле, а Корсунская пятнадцатого мая, на Зелёной Неделе, а как в тот год Светлое Воскресенье было в один день с Благовещением, то это сказание достоверно. Если же битва Жёлтоводская была в апреле, то и Кодак взят в этом месяце, потому что пленного Чарнецкого, захваченного в Жёлтых Водах, Хмельницкий отправил в Кодак, из чего должно предположить, что в письме Гродзицкого следует читать: от девятого апреля, а не девятого мая; в противном случае битва Корсунская должна происходить уже в июне, между тем как все историки и реляции полагают её в мае.

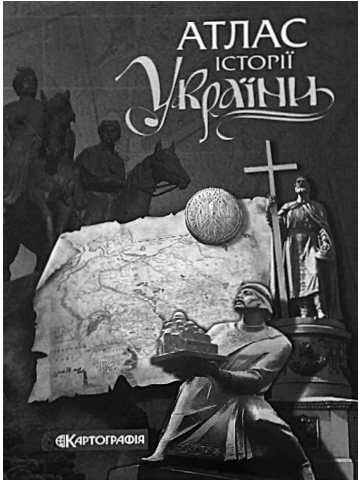
Нам остаётся только желать, чтоб комиссия продолжала свои прекрасные труды и не замедлила познакомить нас с дальнейшими деяниями Хмельницкого. Тогда эта знаменитая эпоха могла бы быть разработана как следует, и оживиться под пером искусного историка-художника, а эта эпоха достойна мастерской кисти.

The article by M.Kostomarov entered below examines the informative situation that was formed in the Ukrainian historical thought in 1846. M.Kostomarov touches upon the issue of "two branches of Russian nation". Later this question became a well-known formula about "two Russian nationalities". Author advances the thesis of two stages in Cossack existence and defends the thought about necessity of society presentation as peculiar spiritual organism.

Keywords: *Ukrainian historiography, Kostomarov, 1846.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**АТЛАС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. –
К.: ДНВП «КАРТОГРАФІЯ», 2012. – 152 с.**

Вихід у світ два роки тому «Атласу історії України» став визначною подією в науковому житті. Як зазначається в передмові, створення подібних видань не має глибоких традицій. Це означає, що підвалини вітчизняної історичної картографії закладаються саме зараз, а фахівці, котрі працюють над просторовою візуалізацією минулого нашої країни, виступають першопрохідцями у цій важливій справі. З огляду на такі обставини та враховуючи справді високу наукову й поліграфічну якість праці, усі її творці, і передусім упорядник – Д.Ісаєв, за-

слуговують на високу похвалу та широке визнання. Однак акцентування на перевагах і здобутках може прислужитися лише для морального заохочення авторів, популяризації їхньої праці серед цільової аудиторії. Більш цінна для справжнього науковця реакція – вдумлива конструктивна критика, ґрунтована на уважному вивченні, глибокому осмисленні запропонованого матеріалу.

У вступі до атласу зазначено, що це – науково-популярне видання, котре лише визначає контури майбутнього суто академічного проекту. Попри таку заувагу, як для науково-популярної публікації праця дещо заскладна, переобтяжена подробицями. Принаймні, вона більш серйозна, ніж, наприклад, «Історія України: Ілюстрований атлас» (видавництво «Інститут передових технологій», 2008 р.) того ж упорядника, а тому вимагає більш прискіпливого розгляду. Насиченість атласу покладає на його творця більшу відповідальність за точність і достовірність картографічних, фактологічних даних. Водночас оперування великим обсягом матеріалу вимагає особливої майстерності при komponуванні карт: поєднання інформативності та доступності, обрання вдалих просторових і часових рамок, акцентування уваги на найбільш значущих подіях минулого тощо. Щодо всього цього в нас є зауваження та пропозиції, які можуть бути врахованими при створенні анонсованого академічного видання.

За науковим рівнем нинішнє видання варто порівнювати не зі згаданим вище (2008 р.), а із серією шкільних атласів з історії України за 7–11-й («Інститут передових технологій») та за 7–8-й (ДНВП «Картографія») класи.

Д.Ісаєв – упорядник обох цих серій (самостійно – атласів «Картографії» та разом з О.Гісемом і О.Мартинюком – видання «ІПТ»). Усі вони відзначаються комплексним характером карт з акцентом на політичній та військовій історії, зручним маркуванням сучасного державного кордону України з одночасним збереженням уваги до процесів, що відбувалися навколо українських земель. Більшість карт рецензованого нами видання складено на основі матеріалів зазначених шкільних атласів, примітна риса яких – загалом висока якість.

«Атлас історії України» доповнено ввідними картами Центрально-Східної Європи та контекстними – ширших регіонів, зокрема Євразії й Середземномор'я. Щоправда, карти з широким міжнародним контекстом подій більшою мірою супроводжують лише ранні періоди історії України. З іншого боку, вадою розділів про давню й середньовічну історію є відсутність датувань періодів, яким присвячено мапи. Відзначимо також, що впорядник чомусь не подбав про зображення гірського рельєфу, який був присутній у шкільних атласах видання «ІПТ». Не завжди виправдане й послідовне застосування принципу комплексності карт: багато регіонів та періодів усе ж доцільніше було б винести в невеликі супровідні мапи, а не розчиняти на загальному тлі. Наприклад, упорядник відмовився від окремого картографування західноукраїнської специфіки (за винятком періоду діяльності національного руху під керівництвом ОУН, починаючи з 1941 р.), через що багато важливих місцевих подій узагалі не знайшли свого відображення. Порівняно зі шкільними атласами від «ІПТ» і ДНВП «Картографія», не зовсім зручною «новацією» став відхід від упорядкованості кольорів стрілок при позначенні походів (бойових дій) і територій основних в українській історії державних утворень. У шкільних атласах за 8-й клас російську сторону було послідовно представлено зеленим кольором, польську – синім, османсько-татарську – фіолетовим, а козацьку – червоним. Це зручно корелювалося з кольорами територіальної належності. Замість того, щоб використати цей досвід та уніфікувати його для всіх періодів до ХХ ст. включно, Д.Ісаєв вирішив порушити порядок. Приміром, російська територія залишилася зеленою, а от дії військ цієї країни в різні періоди позначено то фіолетовим, то червоним, то зеленим кольорами; польських військ – то зеленим, то фіолетовим, то помаранчевим. Доволі нерівномірно представлено схеми битв: вісім, присвячених козацькій добі, одна схема облоги Севастополя під час Кримської війни, і жодної – для інших періодів.

Порівняно зі шкільними атласами, у рецензованому виданні набагато більше уваги відведено доісторичному періоду. У передньому слові зазначається, що попри брак достовірних джерел, сучасні дослідники не можуть подолати спокусу змодельювати певні історичні обставини минулого. Не оминув такої спокуси і Д.Ісаєв, через що перші розділи його праці виглядають досить насиченими, але знайдеться немало охочих заперечити доречність зображення тих чи інших епізодів. В атласі доволі детально висвітлено близькосхідний контекст історії киммерійців та скіфів; наочно показано важливі для нашого регіону давні війни та переселення, зокрема походи Зопіріона й Діофанта, маркоманські, «скіфські» (тотські) війни й т.д. Усе це – нове для української історичної картографії та не має прецедентів у шкільних атласах.

У вибраній упорядником сміливий новаторський підхід не вписується поданий невиразно (с.30–31) аварський період (560-ті – 700-ті рр.). А між іншим, авари, як до того готи й гуни, відіграли велику роль у втягуванні слов'ян в орбіту тодішньої міжнародної політики, зокрема у боротьбу з Візантією. Аварські війни кінця VI – початку VII ст. дали поштовх масовому слов'янському переселенню на Балкани. Було б справедливо присвятити їм окрему карту з Балканським півостровом та Анатолією – так, як це зроблено, наприклад, на с.25 («скіфські війни»). Найважливіший період історії Аварського каганату передував часу існування держави Кубрата, але в атласі останню показано на мапі, що відображає більш ранній період, ніж карта з Аварським каганатом. При цьому саме існування «Старої Великої Булгарії» є предметом наукових дискусій, про що у виданні нічого не сказано. На мапах цього ж періоду можна було б відобразити місії Кирила та Мефодія, християнізацію наших сусідів.

Карти періоду Русі виступають синтезом раніше розміщених у шкільних атласах за 7-й клас видавництва «ІПТ» та ДНВП «Картографія», при цьому Д.Ісаєв чомусь вирішив відмовитися від деталізації, притаманної шкільному атласу «Картографія» й повернувся до схеми атласу «ІПТ», наприклад до поєднання в одній мапі періодів князів Володимира та Ярослава (с.34). Оскільки треба було показати Руську державу «на повний зріст», карти виконано в малих масштабах, зате масштаби залежних від Русі земель просто вражають (с.33–34). Слід більш акуратно підходити до їх локалізації в Причорномор'ї та на Поволжі. Чи були печеніги й Волзька Булгарія хоч на мить залежними від Володимира Святославича? Навряд чи фахівці з цієї епохи погодяться, що походи князя стали аж настільки результативними. З іншого боку, власне походи на картах і не вистачає. Наприклад, немає останньої виправи русів на Візантію 1043 р., половецьких та міжусобних воєн. У контексті регіональної історії можна було б показати на с.40 воєнні експедиції з Румського султанату до Судака та Херсонеса на початку 1220-х рр.

Карта на с.46, яка охоплює ціле XV ст., занадто складна для сприйняття. Мапа періоду Люблінської унії (с.50) вийшла менш доступною, ніж у шкільному атласі ДНВП «Картографія» за 8-й клас, зокрема не так виразно показано розподіл українських земель Речі Посполитої на воєводства. Прикро, що на карті цієї країни початку XVII ст. «вплив» такий анахронізм, як Єдисан – проблема «невчасного» показу цієї та інших ногайських орд XVIII ст. в Північному Причорномор'ї існувала у шкільному атласі видання «ІПТ» і, здається, була остаточно вирішена в атласі за 8-й клас ДНВП «Картографія». Швидше за все, це просто недогляд упорядника, оскільки на всіх інших картах Єдисанська, Єдичкульська і Джамбуїлуцька орди з'являються, як і належить, у XVIII ст.

Позитивним моментом стало зміщення фокусу етнічної карти з Речі Посполитої (як у шкільному атласі ДНВП «Картографія») на територію сучасної України. Правда, для XVI–XVII ст. мапа етнічного розподілу може бути лише дуже приблизною. Також добре, що карта церковного (християнського) життя перероблена на карту віросповідань загалом (знайшлося місце ісламу та юдаїзму). Правда, за аналогією з етнічною мапою, можна було зосередитись не на Речі Посполитій, а на сучасній території України (принаймні, не випустити пояс земель від Закарпаття до Путивля й Рильська).

Загалом насичений подіями козацький період краще подано у шкільному атласі за 8-й клас ДНВП «Картографія», ніж у рецензованому виданні. Наприклад, краще хронологічно систематизовано легенду до карт. Усю історію козацтва до Б.Хмельницького (повстання, морські й сухопутні походи) тут відображено лише на двох мапах (с.56–57), через що вони виявилися занадто перевантаженими. Для порівняння: у шкільних атласах видання «ПТТ» цій темі присвячено сім карт, а ДНВП «Картографія» – три. Також невиправдано, на наш погляд, упорядник повернувся до схеми зображення війн Б.Хмельницького на двох картах (як у шкільному атласі видання «ПТТ»). Рішення представити ці події на чотирьох мапах (як у шкільному атласі ДНВП «Картографія») виглядає більш продуманим. У контексті науково-популярної публікації доволі солідно виглядали б загальна карта полкового устрою Гетьманщини (без бойових дій) та її місце на політичній карті Європи XVII ст. – так, як це зроблено у шкільному атласі ДНВП «Картографія». Те саме стосується історії та устрою лівобережної Гетьманщини, Запоріжжя та Слобожанщини у XVIII ст. На жаль, цього не бачимо. Усупереч заявленому пріоритету політичної та воєнної історії й на відміну від зазначених шкільних видань, в атласі не показано бойові дії важливих для історії регіону російсько-турецької війни 1768–1774 рр., яка фактично вирішила долю Кримського ханства, та під час поділів Речі Посполитої 1772–1795 рр. Між іншим, упродовж 1774–1783 рр. Крим був формально незалежним як від Османської, так і від Російської імперій, але цю віху історії півдня України ніяк не позначено на відповідній карті (с.71). Майже всю увагу зосереджено на козаках та гайдамаках.

На с.74–75 добре показано розвиток адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії у XVIII ст. Можна було доповнити їх хоча б однією картою з адміністративно-територіальним розвитком українських територій у складі володінь Габсбургів. Наполеонівську війну в атласі показано на одній карті (с.80), а не на двох, як у шкільному виданні «ПТТ» за 9-й клас. Можливо, це виправдано, оскільки основні події 1812 р. все ж відбувалися не в Україні, а на польських, білоруських та російських теренах. З іншого боку, українська історична картографія досі належним чином не оцінила значення кампанії 1809 р., наслідком якої було не лише тимчасове приєднання Тернопільщини до Росії, але й входження колишньої Нової Галичини з Холмщиною до Варшавського герцогства. Саме таким чином Забужжя пізніше опинилося у складі Царства Польського, що визначить його долю вже у XX ст. Повертаючись до кампанії 1812 р., зауважимо також, що в рецензованому атласі менш детально, ніж у шкільному виданні «ПТТ» за 9-й клас, показано історію утворених у цей період українських військових формувань у складі російської армії.

На карті суспільно-політичних процесів першої половини XIX ст. (с.82) не показано повстання військових поселенців та селян, так само, як і заворушення після Кримської війни (наприклад, «Київська козаччина»). У легенді до карти пункт «заснування Філікі Етерія» в Одесі чомусь віднесено до рубрики «Українські національні рухи в західноукраїнських землях». У контексті революції 1848 р. в Галичині можна було показати на карті вимогу Головної руської ради щодо поділу краю на польську та українську частини. Мапа, присвячена

Кримській війні 1853–1856 рр. (с.86), є погіршеним варіантом зразка зі шкільного атласу видання «ПТ»: менше підписів на карті оборони Севастополя, не показано дії загону М.Чайковського на боці османських військ. На с.88–89 кольорова гамма не дає зрозуміти, що Галичина й Наддніпрянщина – у складі різних держав. Ніде не показано моменту повернення у 1878 р. до складу Російської імперії частини Бессарабії з Ізмаїлом, втрачених у 1856 р. за підсумками Кримської війни. Також у контексті змін адміністративно-територіального устрою в ХІХ ст. можна було відтворити момент передачі Ростова й Таганрога зі складу Катеринославської губернії до Області Війська Донського в 1887 р.

Вступ до історії Першої світової війни доцільно розпочати з оглядової карти міжнародного контексту – територіальних претензій, військово-політичних альянсів. Порівняно зі шкільним атласом «ПТ», бойові дії на українських землях показано не на двох, а вже на чотирьох мапах (с.94–95). Незначною вадю, на рівні технічної помилки, стало зображення ділянки фронту в Румунії 1915 р. – на той момент ця держава ще не встигла вступити у війну. На відміну від шкільного атласу, немає карти бойового шляху українських січових стрільців. Узагалі пріоритети у зображенні дій різних національних військових формувань періоду 1914–1920 рр. залишаються незрозумілими. Про відсутність показу дій УСС у Галичині (окрім битви на горі Маківка) ми вже зазначили. Нічого немає також про похід стрільців у Наддніпрянську Україну 1918 р. Натомість показано участь Чехословацького легіону у Зборівській битві періоду «наступу Керенського» в 1917 р. До того ж цю подію чомусь охарактеризовано як «народження чеських збройних сил» – насправді чехословацьких. Узагалі незрозуміло, чому увагу акцентовано саме на цьому національному формуванні, а не, наприклад, на польських, бойовий шлях яких упродовж Першої світової пролягав через Буковину, Галичину, Волинь, пізніше Наддніпрянщину. З іншого боку, Чехословацький легіон більш цікавий не боями в Галичині, а своєю подальшою роллю у громадянській війні в Росії. У 1917 р. його підрозділи перебували на території Волинської та Полтавської губерній, перш ніж вони відступили в Росію. При цьому чехословаки підтримали частини Тимчасового уряду в боях із більшовиками в Києві у жовтні 1917 р., але дотримувалися нейтралітету під час наступу військ М.Муравйова на столицю УНР узимку 1917–1918 рр. Навесні 1918 р. чехословацькі підрозділи вже разом із більшовиками намагалися стримувати просування в Україну австрійських та німецьких військ, зокрема відзначилися в бою з німцями під Бахмачем 8–13 березня. Звісно, науково-популярне видання не варто переобтяжувати такими нюансами, але тоді зайвим є й показ бойових дій підрозділу Ст.Булака-Балаховича в Білорусії 1920 р. (с.105).

На с.96 подано карту з ситуацією після підписання Берестейського миру, до якої в нас чимало зауважень. Почнемо з того, що правильніше говорити не про «російсько-німецький фронт», а про фронт Центральних держав проти Росії та Румунії, або ж про Східний фронт Першої світової війни. Далі, червоно-рожевий напівтон, треба розуміти, позначає російські території, які у серпні 1918 р. не перебували під контролем більшовиків, але й не належали до новоутворених національних держав – Польщі, України чи Грузії, зафарбованих по-іншому.

Ці дуже різні «російські території» (Центральна Білорусія, Крим, Дон, Кубань, Карська область, Батумська округа та ін.) невдало скомпоновано в одну групу, оскільки деякі з них декларували свою незалежність, а інші управлялися «крайовими» урядами; одні перебували під окупацією Центральних держав, а решта були сам-на-сам із більшовиками. Важливою проблемою цієї карти вважаємо неадекватний показ кордонів (територій поширення) нових держав і самоврядних територіальних утворень. У ситуації, коли прикордонні суперечки ледве врівноважувалися вимушеними, часто формальними, угодами про кордони й демаркаційні лінії, певною постійною величиною залишався фактичний контроль над територіями на певний момент. Звісно, у центрі уваги перебуває Україна, тож на карту фактичного контролю теренів буде не зайвим нанести й бажані для Києва кордони. Неточності помітні також на периферії мапи. На Кавказькому театрі бойових дій не показано ані відвоювання османськими військами Східної Анатолії, ані німецької та османської окупаційних зон улітку 1918 р. Сміливо можна показати контроль Грузії над Сочинською округою, який вона встановила у серпні того ж року. Зовсім невідповідною періоду Берестейського миру показано ситуацію на Балканах (ніяк не позначено контрольовані Центральними державами території Сербії, Албанії, Греції).

На с.98 в легенді не вказано, за яким принципом розподілено території, зафарбовані зеленим і рожевим кольорами. Незрозуміло, як відбиралися події мирного періоду існування Центральної Ради. На карті є виступ полку імені П.Полуботка, але немає всіх універсалів. Для того, щоб мати уявлення про те, скільки різних подій можна було показати у цей період, треба звернутися хоча б до шкільного атласу видавництва «Мапа» за 10-й клас, карти «Доба Центральної Ради (мирний період)». Достатньо показати найбільш значимі події, а також ті, які мали придатний для картографічної демонстрації територіальний вимір. Зокрема, українізацію підрозділів російської армії та переміщення українізованих частин в Україну, заколот більшовиків у Києві у жовтні 1917 р.

На с.100 у легенді фронтову лінію підписано як «межа просування німецько-австрійських і українських військ» – так, наче вояки УНР перебували в одних окопах із німцями та австрійцями у січні 1918 р. Навряд чи мався на увазі легіон УСС, оскільки дії цього формування в Наддніпрянській Україні 1918 р. ніяк не позначено. Узагалі на карті відсутні напрями просування німецько-австрійських та українських військ, за винятком рейду П.Болбочана на Крим і то – лише до Сімферополя, хоча полк імені К.Гордієнка дійшов до Бахчисарая. Нічого немає на мапі й про підняття українських прапорів кораблями Чорноморського флоту у Севастополі, а ця подія якраз і пов'язана з діями підрозділів П.Болбочана на півострові. Можна було відобразити також відступ російських/козацьких частин через Україну на Дон, що відіграло роль *casus belli* для першої радянсько-української війни; прибуття Сірожупанної та Синьожупанної дивізій до України тощо (але, звісно, у рамках науково-популярного видання ці нюанси можна й опустити як занадто обтяжливі). Поряд із демонстрацією спроб державотворення в Білорусії та Молдавії, відсутні натяки щодо аналогічних ініціатив на Кримському півострові. Молдавський Сфатул Церій несподівано виник на карті, датованій аж січнем – червнем 1919 р. (с.102), хоча позначати його в Бессарабії має сенс лише

до грудня 1918 р. Можна було б залишити, як у шкільному атласі, маркування заявлених територій трьох найбільших радянських республік на території України: Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської. Проект земельного устрою УНР (від 6 березня 1918 р.) не був настільки реально значущим явищем, щоб відобразити його на основній карті, яка до того ж більше стосується періоду Української Держави, коли від цієї адміністративно-територіальної реформи вже відмовилися. Було б доцільніше зробити окрему мапу меншого масштабу, де показати проект земельного поділу в кольорі (за зразком карт адміністративно-територіально-го устрою УСРР на с.108–109). Від цього наочність лише виграла б. Нічого немає про поразку Австро-Угорщини як передумову утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Війну Польщі проти ЗУНР показано дуже схематично й поверхово, що стало одним із наслідків відмови від винесення західноукраїнського контексту в окрему карту. Між іншим, історія ЗУНР – це і бої за Львів, і спроби Антанти встановити демаркаційну лінію між поляками та українцями, і багато інших цікавих для картографування подій. Також у листопаді 1918 р., до завершення всіх локальних війн, було зарано говорити, куди ввійдуть периферійні до ЗУНР землі: Закарпаття, Буковина, Лемківщина, Пряшівщина.

Загалом, історія кордонів і територіальних претензій УНР та Української Держави варта винесення на окрему мапу поза контекстом бойових дій. Це й вимоги на переговорах у Брест-Литовську, і переговори України з БНР та РРФСР (1918 р.), і територіальні вимоги УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції (1919 р.). Водночас, на відміну від шкільного атласу видання «ПТ», добре, що кожна карта, присвячена бойовим діям 1917–1920 рр., не маркується кордонами українських державних утворень (УНР, Українська Держава). Ці заявлені кордони не можна вважати сталою системою координат у бурхливих воєнно-революційних подіях – вони не були остаточно погодженими навіть у теорії. Правда, деяким незрозумілим натяком на західний кордон УНР у часи Директорії стала пунктирна лінія на с.102–104, що незмінно розділяє «власне Польщу» та «зону польської окупації» на сході.

На с.102 перша карта, присвячена добі Директорії, багрянє від операцій Червоної армії та її контролю над українськими територіями. Контрольований Директорією терен показано кольором лише станом на початок червня 1919 р., коли та являла собою нешироку смугу між польською й радянською окупаційними зонами. На нашу думку, у науково-популярному виданні варто акцентувати хоч на тимчасових, але все ж успіхах українських державних утворень. Чому б не зробити суцільно кольоровою територію, підконтрольну УНР станом на 22 січня 1919 р. (день об'єднання із ЗУНР), коли вона ще виглядала більш-менш солідно – так, як це показано у шкільному атласі видання «ПТ»? Така перспектива була б зручною також із погляду більш наочної демонстрації (в кольорі), що до більшовиків південні території України на короткий час встигли зайняти Антанта та Добровольча армія. Уже поверх даної кольорової фіксації можна малювати червоні стріли подальшого просування більшовицьких військ на південь. Ця ж карта демонструє дивні як на 1919 р. кордони Угорщини (із Закарпаттям, але без Трансильванії). Якщо показувати межі цієї країни до Тріанонського договору, то варто позначати рамки

територіального контролю угорських радянської республіки та/або королівства (з Трансильванією включно).

На с.103 знову незрозумілий пріоритет у кольоровому показі підконтрольних територій. Замість того, щоб фоном проявити найбільші успіхи походу українських армій на Київ та Одесу 30 серпня 1919 р., перевагу надано пізнішій граничній межі просування денікінців на захід від Києва. У зазначений період (липень – жовтень 1919 р.) не лише Покуття, але й частина Закарпаття та Угорщини перебували під румунською окупацією.

Перший зимовий похід дуже складно показати вдало на одній карті, оскільки він проходив тилами як білих, так і червоних військ, а завершився з'єднанням із силами УНР, які вже були в оперативному підпорядкуванні польської армії у травні 1920 р. Можливо, варто було показати початок Зимового походу на с.104, а його завершення – уже на наступній карті. Лінія Керзона неправильно датується 8 грудня 1919 р., оскільки її традиційно плутають із лінією тимчасового східного кордону Польщі, запропонованою Верховною радою Антанти. На відміну від лінії Керзона, уперше оприлюдненої в ноті народному комісару закордонних справ більшовицької Росії Г.Чичеріну 11 липня 1920 р., лінія від 8 грудня 1919 р. стосувалася лише колишніх територій Російської імперії й не проходила теренами Галичини.

На с.105 не показано утворення Галицької СРР, замість цього бачимо лише прапор Галревкому в Тернополі. Для Другого зимового походу, мабуть, варто зробити окрему карту, адже він відбувся майже через рік після завершення фронтової війни в Україні. Це може бути окрема повноцінна мапа, присвячена антирадянській боротьбі після 1921 р. – із Другим зимовим походом та повстанським рухом (Холодний Яр, Н.Махно).

На с.108–109 добре показано еволюцію адміністративно-територіального устрою українських земель у 1920–1930-х рр. Однак акцент зроблено лише на двох державах – УСРР та Польщі. На жаль, Румунію й Чехословаччину показано фоновим сірим кольором. У розділі «Україна в 1922–1991 рр.» у довоєнний період бракує карти суспільно-політичного життя, що особливо актуально для зображення процесів, котрі відбувалися на західноукраїнських землях. Як наслідок, сама назва «ОУН» (аббревіатура без повної назви) з'являється лише на с.120 у контексті очікування цієї організацією на «часткову автономію під німецьким протекторатом». Карта на с.111 має некоректну назву – «Радянська модернізація України», адже на ній показано також економіку Західної України, що перебувала у складі Польщі. На с.112 бачимо не зовсім вдале поєднання демографічних та етнографічних даних. Наприклад, чисельність населення міст показано різним розміром синіх кіл. Водночас різнокольорові кола позначають наявність національних меншин у містах (сині кола маркують польську меншину). Крім того, кольори смуг штрихування районів проживання національних меншин зливаються, тому їх важко розрізнити. Дуже добре, що позначено національні райони УСРР, однак можна було доповнити й відповідними районами у Кримській АСРР, тим більше, що один із них був українським. Голодомор 1932–1933 рр. (с.114) показано винятково в межах УСРР. Такий підхід приховує ширші географічні масштаби трагедії (наприклад, на Кубані) та дає привід для різного роду навколоісторичних спекуляцій.

Карта «Рух опору» (с.121) надто перевантажена й важка для сприйняття. Діяльність ОУН і Т.Боровця правильніше характеризувати не як «український рух опору», поряд із радянським, а як «український національний рух»: по-перше, радянський опір в Україні теж можна назвати «українським» (але не «національним»), а по-друге – національний рух не завжди проявляв себе як «опір» у відносинах із німецькими окупантами. Темі УПА присвячено дві окремих карти, що не може не тішити на тлі браку уваги до історії Західної України в попередні періоди. Водночас у тексті трапляються штампи на зразок «14 жовтня – дата створення УПА». Подія – організація перших загонів УПА – «Поліська Січ» 28 червня 1941 р. – позначена прапорцем з аббревіатурою УНРА, яку Т.Боровець почав використовувати лише з 1943 р. Так і не сформована ГВО «УПА-Схід» позначена аж на Чернігівщині, хоча про певні організаційні ініціативи можна говорити максимум щодо Житомирщини. На другій карті про УПА (с.122) присутня загадкова фраза «сутички з польською Армією крайовою та польськими партизанами». Можливо, малося на увазі з АК та Військом польським і спецслужбами комуністичної Польщі, адже Армія крайова – це якраз і є польські партизани. Серед атакованих УПА містечок варто було б позначити й закерзонські. Узагалі, доцільно показати існування топоніма «Закерзоння». На с.122 зона проведення операції «Вісла» чомусь не тотожна тій, що на карті на с.124. Дублювати тему післявоєнної боротьби УПА на с.124 немає сенсу після мапи на с.122 – тут треба було показати обмін населенням між ПНР і УРСР, хоча б так, як у шкільному атласі видавництва «ПТ».

Із політичних проблем незалежної України на с.130 або 132 можна було розкрити проблему статусу Криму в 1992–1998 рр., яскравіше позначити наявність кримськотатарського питання в автономії, показати ситуацію з розподілом колишнього Чорноморського флоту СРСР і перебуванням підрозділів ЧФ РФ в Україні. До речі, у контексті харківських угод 2010 р. зазначення конкретних бухт базування не має сенсу, адже флот – це не лише кораблі, а також розгалужена наземна інфраструктура, представлена на різних територіях Севастополя та кримської автономії. На с.135, якщо вже показано ГУАМ та плани диверсифікації постачання енергоносіїв, тоді карти не повинні «обрізати» Азербайджан. У контексті актуальних політичних дискусій, можливо, мапу етнічного складу населення на с.136 варто було б доповнити даними про російськомовні регіони? Замість конфесійної карти на с.141 краще подати ширше, релігійну, між іншим, вказати на ній мусульманські територіальні структури – Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман Криму, Духовний центр мусульман Криму. На карті «Господарство» (с.142) не зайве позначити морські кордони нашої держави та межі українських нафтогазоносних ділянок у Чорному та Азовському морях.

У цій рецензії зібрано далеко не повний перелік питань, на які слід звернути увагу. Як уже зазначалося на початку, саме коректна та справедлива критика, а не заслужена похвала, указує на шляхи дальшого вдосконалення досягнутих результатів. Сподіваємося, що рівень наших зауважень до «Атласу історії України» буде достатнім, аби прислужитися розвитку вітчизняної історичної картографії.

М.В.Майоров (Київ)

КОВАЛЕВСЬКА О.О.
ЗОБРАЖЕННЯ КРІЗЬ ВІКИ:
ІКОНОГРАФІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
XVII–XVIII ст.: У 2 ч. –
К.: Ін-т історії України НАНУ,
2014. – Ч.1: Монографія. –
314 с.; Ч.2: Додатки. – 330 с.

Стан української історичної науки доводить, що чимало тем та проблем козацького періоду історії нашої країни вже знайшли свого дослідника і гідно представлені на книжковому ринку. Саме тому поява нового видання, яке демон-

струє неординарний підхід до вивчення козацької верстви, одразу привертає увагу фахівця.

Монографія О.Ковалевської, яка нещодавно вийшла друком в Інституті історії України НАНУ, стала певним узагальненням усіх попередніх досліджень авторки, котра багато років займається студюванням зображальних джерел (творів мистецтва), присвячених представникам козацтва. Найбільш ґрунтовні висновки та особисті досягнення фахівця пов'язані з дослідженням іконографії гетьмана І.Мазепи, що знайшло своє відображення в її численних публікаціях, виступах на конференціях, публічних лекціях та інтерв'ю. Спостереження й досвід, здобуті у ході опрацювання портретів одного з найвідоміших представників козацької старшини XVII–XVIII ст., розроблені практичні прийоми праці з цікавим, але поки що мало залученим видом історичних носіїв інформації, О.Ковалевська застосувала й під час опрацювання загальної кількості джерельного масиву, що репрезентує козацьку еліту.

Представлене авторкою дослідження має цілком логічну структуру, обумовлену дослідницькими завданнями. На сторінках праці розкрито загальне поняття зображального джерела, його місце в типо-видовій класифікації, функції, інформативні та інтерпретаційні можливості. Загальний аналіз стану розробки теми іконографії представників козацької старшини дозволив продемонструвати наявні у цій царині досягнення, а також проблеми та перспективи майбутніх досліджень. Дійсно, частина викладачів, студентів і навіть науковців сприймають подібні джерела суто як ілюстративний матеріал до своїх проєктів. Натомість завдяки праці О.Ковалевської очевидно, що зображальні джерела становлять неабияку цінність для історичної науки. Зауважимо, що відібрані та проаналізовані зображення слугують формуванню візуального уявлення про козацьку старшину (на жаль, для пересічних громадян воно здебільшого зводиться до вигляду розтиражованого в радянську добу запорозького козака у шароварах та з оселедцем, збіднілого й сумного, що аж ніяк не відповідало вигляду козацької еліти XVII–XVIII ст.).

Увагу будь-якого історика-козакознавця приверне реалізована дослідницею спроба підрахувати гіпотетичну та реальну кількість зображальних джерел, на підставі яких сучасні фахівці можуть вивчати не лише іконографію козацьких старшин, але і їх генеалогію, герби, зброю, строї тощо. Висновок О.Ковалевської, унаочнений у відповідних діаграмах та інформаційних таблицях, поданих у ґрунтовних додатках, вражає: дослідники можуть оперувати лише трохи більше, ніж 3% від гіпотетичної кількості візуальних джерел. У зв'язку з цим цілком можна погодитися з авторкою, що такого джерельного масиву недостатньо для формування повноцінного уявлення про козацтво XVII–XVIII ст., зовнішність, уподобання, форми саморепрезентації та візуальну культуру його представників загалом. Авторка проявляє очевидну скромність, коли у висновках (с.240–241) відзначає, що здебільшого дослідженими є зображення лише трьох видатних постатей козацької доби – П.Сагайдачного, Б.Хмельницького та І.Мазепи. З її праці стає очевидним, що здійснено аналіз та вперше введено до наукового обігу різноманітні варіанти зображень інших козацьких старшин – генерального, полкового та сотенного рівнів. Особливо хотілося б відзначити підрозділ, присвячений розкриттю інформативного потенціалу таких специфічних джерел, як ікони та стінопис, де на основі роз'яснення біблійних сюжетів і персонажів О.Ковалевська ідентифікує персонажів козацької історії – Л.Полуботка, П.Калнишевського та ін. (с.135–140).

Представляють інтерес наведені в монографії приклади застосування спеціальних методик та прийомів, які дозволяють вилучити з зображальних джерел максимум можливої інформації, верифікувати достовірність самих цих джерел та передачу ними зовнішності козацьких старшин, зрозуміти задум художників і сенс супровідних предметів, зображень на портретах, ґравірованих тезах, графічних панегіриках тощо.

Зі сторінок праці О.Ковалевської також постають імовірні напрями майбутніх досліджень. Дійсно оригінальними могли би бути порівняльні студії над портретами представників різних козацьких формувань, зокрема старшин України-Гетьманщини та отаманів Чорноморського й Донського військ. Крім суто теоретичного, монографія О.Ковалевської має цілком практичне значення, адже висновки та рекомендації авторки можуть бути використані в лекційних курсах, при ілюструванні науково-популярних видань, для організації наукових пошуків та в музейній роботі.

Загалом нова праця О.Ковалевської, котра складається з монографічної та візуально-інформативної частин, цікава як із загальноісторичного, джерелознавчого, іконографічного, так і дидактичного погляду. Ознайомлення з її змістом буде бажаним і для фахового історика, і для дослідника-початківця, і для будь-якої людини, що цікавиться історією України XVII–XVIII ст.

О.А.Бачинська (Одеса)

Долбилов М.Д.

Русский край, чужая вера:

Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва: Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.

Долбілов М.Д.

Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії за Олександра II. – Москва: Новий літературний огляд, 2010. – 1000 с.

Книга, про яку йдеться, побачила світ в авторитетній серії «Historia Rossica», кожне наступне видання в рамках якої суттєво збагачує вивчення й наукову популяризацію історії. Утім, працю М.Долбілова аж ніяк не назвеш популярною. Тут з'явилися рецензенти, котрих раніше не було, а також фахова іс-

торіографія проблеми. До поглядів істориків на ті чи інші проблеми, особливо якщо вони діаметрально протилежні, автор звертається постійно. Ознакою наукового видання виступає й величезний масив джерел, літератури та пояснень до тексту, які займають понад 200 сторінок. Проте й цього замало, аби виміряти інтелектуальну глибину праці, досягнуту шляхом авторських моделювань усієї сукупності умов та обставин, котрі склалися в Російській імперії часів Олександра II з його політикою уніфікації й локальної спеціалізації, прагненням модернізувати практично всі сегменти державного життя. Автор не нехтує навіть дрібними деталями, аби читач зрозумів мотивацію дій влади, як і прагнення окремих осіб, що втілювали офіційну політику та тих, кому вона адресувалася. А для цього він залучає їхні міркування, конструює уявлення й ідеї задля пояснення ситуації, що складалася при підготовці різноманітних проектів і практичному їх утіленні.

У першу чергу йдеться про таку вразливу складову у строкагій імперії, як конфесії, а також тісно пов'язані з ними обряди («духовні справи») та мову богослужінь. Православ'я, католицизм, іслам, лютеранство, юдаїзм, буддизм – усі вони мали специфічні різновиди, відхилення, секти й т.ін. Усі, хоча й отримали назву «іноземних сповідань», проте вже на середину XIX ст. контролювалися Синодом та регламентувалися статутами духовних справ іноземних віросповідань.

Після з'ясування конфесійних ідентичностей імперії з їх законодавчим оформленням автор приступає до дослідження політики Миколи I в релігійній сфері, аналіз якої здійснюється проникливо й аргументовано. Підходи цього самодержця продовжили політику Катерини II з її прагненням наслідувати Габсбурзьку монархію в раціоналізації релігії й, зокрема, узалежненні від держави, а не від римського престолу. Внутрішня різноконфесійність

(поміщики – католики, а селяни – уніати) вимагала від держави додаткових зусиль, і в російському варіанті перехід останніх у православ'я різко відрізнявся своєю жорстокістю від подібних процесів в Австрійській імперії. І все ж, на переконання М.Долбілова, курс на поглинання унії православною церквою сформувався лише на середину 1830-х рр., і придушенням Листопадового повстання 1830 р. верховна влада скористалася, аби нав'язати програму «возз'єднання» 1839 р., що її багато хто з сучасників сприймав як повернення до православ'я «заблукалих». Влада виключила унію з тих конфесій, котрі повинні були мати власне законодавство.

Прагнення до уніфікації в релігійній сфері та ліквідації унії (характерне для імперії явище) породило іншу компоненту, до якої верховна влада не була готовою – вона впритул зустрілася з католицизмом на найнижчому рівні, оголивши при цьому широку просторову межу зіткнення. Цю зустріч автор розглядає через вивчення роздумів багатьох осіб, котрі відігравали як роль каталізаторів, так і вповільнювачів (найперше А.Зубко, Й.Семашко, М.Протасов, Д.Блудов), позиція кожного з них таки призвела до конкордату 1847 р. Обставини цього договору, якому передував приїзд Миколи I до Риму, і щодо якого в історичній літературі все ще бракує оцінок¹, у книзі з'ясовано доволі детально. Окреслюючи політику верховної влади з її секуляризацією земель католицьких храмів, автор зауважує, що вона, крім всього іншого, навіть сприяла професіоналізації ксьондзів, дисциплінувала католицьку церкву. Така широка палітра – від з'ясування всіх негативних і виявлення позитивних наслідків – притаманна дослідженню М.Долбілова. Наслідками конкордату, що зберігав чинність до 1866 р., стало ускладнення адміністративно-територіального поділу, упорядкування єпархіальної структури, урежимлення політики щодо мішаних шлюбів та хрещення в таких сім'ях дітей.

Період правління Олександра II автор розглядає, уводячи таке поняття, як «дух нового царювання», тобто ту атмосферу, яка змушувала бюрократію пропонувати імператорові нові ідеї, управлінські рішення, аби модернізувати державне життя. Серед них і розбудова російської нації через культуру й мову, а не через релігію. Ця теза, висловлена М.Катковим, слабко сприймалася як владою, так і суспільством, яким радше йшлося про збереження й посилення позицій православ'я, особливо в західному регіоні імперії, там, де воно явно програвало у сфері впливу на паству. Таке зміцнення турбувало як чиновників, так і церковників, котрі напрацьовували відповідні проекти та подавали їх Олександрові II. Їх аналіз автор здійснює настільки скрупульозно, що перед читачем постає повна картина цього явища: з прикрістю за віру, якою не пишалися, яка не витримувала конкуренції, з усвідомленням відсталості православної церкви, та благонамірено-наївним оптимізмом щодо спроможності священників «працювати» серед народу. Окремо зауважено сумніви щодо можливості православ'я асимілювати католиків. При цьому становище православ'я розглядається в порівнянні з духовним життям і релігійними практиками не

¹ Виняток може становити лише монографічне дослідження: *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2008. – 368 с.

лише католиків, а і євреїв, мусульман, лютеран, а також «інородців». І у цьому порівнянні православ'я програвало. Завважається, що бюрократія з підозрами ставилася до масового прояву релігійності в будь-яких народів, особливо щодо здатності такої форми самоорганізації, як братства, у католиків. Чиновники пропонували проекти адміністративно-духовного «облаштування» всіх релігій зі спробою виділити й відділити релігійну та громадянську складові, відтіснити духівництво від початкової народної освіти, із правом притягувати муллів до судової відповідальності, аби позбавити їх авторитету й т.ін. Олександрівське послаблене втручання в духовні справи призвело до повернення в католицизм, явище, назване «відпадом».

Так само ретельно простежено всі спроби послабити католицьке віросповідання, включаючи репресії й обмеження, зокрема кампанії насильницького навернення, міжконфесійні шлюби, як і спроби чиновників з'ясувати, в який спосіб ксьондзам удавалося підтримувати духовний зв'язок із паствою. Недалекоглядні з них убачали його в польській мові, а тому прагнули перевести католицьке богослужіння на російську, інші – у деполонізації католицизму, аби применшити його роль у формуванні польського націоналізму. Значення релігії у творенні національності – це той сюжет, в якому автор зумів якнайповніше відтворити складність політичної ситуації у Західному краї. Аби зрозумілішими були його спостереження, він залучив моделі, що склалися в європейських державах, зокрема в Австрії, де Габсбурги мобілізували католицьку релігійність задля створення з поліетнічного населення свідомих громадян своєї держави. Звідси тягнуться ідеї російщення костелу через запровадження російської мови в богослужінні (за М.Катковим, «католик теж може бути росіянином»), що мало як супротивників, так і прихильників. Серед останніх названо О.Стороженка – українського літератора, члена ревізійної комісії у справах римо-католицького духівництва, співробітника Кулішевої «Основи», який брав активну участь у наверненні білорусів-католиків на православ'я.

Цікавими у викладі автора виявилися концепції «російськості» з релігійно-культурними й етнолінгвістичними поняттями, що їх запропонували суспільству М.Катков і М.Коялович, і в яких сплелися в одне ціле релігія, етнічне походження та мова. В їхній полеміці авторові вдалося по-іншому зауважити українофільство. Воно, зокрема на думку М.Кояловича, штучно конструювалося всупереч православній одностайності. На переконання автора книги, перемогло катковське трактування «російськості», яке відкидало ототожнення її з православ'ям, піднімаючи мову над релігією й не визнаючи за локальними варіаціями ідентичності особливої цінності. Проте головне полягає в іншому: дослідник звернув увагу (хоч і недостатню) на те, як ідеї «російськості» сприймалися місцевими уродженцями. Останнє вписано в таке нове явище, як білорусофільство – поняття, що його М.Долбілов усе ще бере в лапки.

Значну частину книжки присвячено освіті єврейського етносу, за допомогою чого влада збиралася переформатувати його ідентичність, аби зменшити «релігійний фанатизм і марновірство». У випадку з єврейством вона орієнтувалася на Німеччину з її конфесійною дисципліною, програму втілення якої мав забезпечити Єврейський комітет, спеціально для цього створений.

Упроваджувалася мережа народних шкіл, з їхніх програм вилучалося викладання релігійних дисциплін. І у цьому випадку автор залучив усе багатство фактів, що дозволило йому стверджувати про співпрацю держави й проросійськи налаштованих та по-європейському освічених діячів, котрі прагнули скоригувати державні механізми для просвіти єврейського етносу з допомогою російської, а не німецької мови викладання, навіть запровадити російську в богослужіння.

Відмінний від російського й польського світ єврейської культури М.Долбілов відтворив крізь призму світобачення російського філолога П.Безсонова, який став директором Віленського рабинського училища та прагнув спрямувати політику влади на створення окремої мережі державних шкіл для євреїв. Із цим діячем автор пов'язує формування концепції взаємовідносин російського народу й «інородців», як і значення мови в релігійному житті євреїв. П.Безсонов уважав російську чи не найкращим інструментом протидії будь-яким формам «єврейського сепаратизму», проте не поспішав з її насадженням. Одну з позицій щодо шляхів зросійщення єврейства М.Долбілов розглянув через постать Я.Брахмана, автора «Книги кагалу».

У результаті місцеве єврейство переставало бути пасивним об'єктом урядових заходів у системі освіти. Почалося активне обговорення питання, хто має викладати в єврейських школах – російські вчителі чи випускники рабинських училищ? Скрупульозний аналіз фактів дозволив М.Долбілову запропонувати власне бачення ситуації, що склалася напередодні й після Січневого повстання 1863 р.: відбулося поєднання уваровської дисципліни юдаїзму з поступовою громадянською його емансипацією, що на практиці втілювалося у збереженні рабинських і початкових єврейських шкіл.

І все ж цікавішим вважаємо розділ про намагання влади зросійщити католицьке богослужіння в Мінській губернії, розгляд чого автор розпочав із ліквідації Подільської єпархії, що у заходах київського генерал-губернатора О.Безака стало лише одним з епізодів широкого наступу на католицизм. Ця перша спроба перекроювання адміністративно-територіальних меж задля протидії польському й католицькому «впливам» стала незабаром популярною серед вищої бюрократії, служила прикладом для наслідування (хоча обстановка в Північно-Західному краї була дещо іншою). Як видається, автор чи не найповніше з'ясував мотивації київського генерал-губернатора у цьому питанні, яке загострило ситуацію щодо меж світської й духовної влади, адже, як виявилось, її по-різному розуміли вищі урядовці. Саме вони спонукала регіональні й петербурзькі власті ретельніше обговорювати мови неправославно-богослужіння, включаючи «говірки» місцевого люду: білоруську, литовську (жмудську), латиську. Ці питання автор цілком справедливо розглядає крізь широкий фокус соціально-аграрних заходів влади, значення яких у справі зросійщення було непересічним.

Один із розділів, а саме п'ятий («Логіка католикофобії: від Муравйова до Кауфмана»), присвячено заходам влади для активізації переходу на православ'я й дискредитації католицизму, а також тим наслідкам, які спершу не міг передбачити імперський новий порядок. Серед них і небажане для

властей зниження народної релігійності. Знову й знову автор повертається до теми про зв'язок релігії та етносу і як його розуміли чиновники, адже саме вони віднесли католицьке віросповідання до виміру «політичної неблагонадійності». Для цього він поділяє його на кілька площин (теоретичні основи богослужіння, сакральна сфера, католицькі процесії, народна релігійність), кожну з яких ревізори від російської держави проаналізували, аби підпорядкувати їх владі зі спробою спрямувати конфесійну політику у Західному краї в бажане для себе річище залежно від обставин. Хоча, як зауважив, спираючись на свідчення сучасників, автор, заборонялося саме те, що прагнули бачити у православному богослужінні. Що це було так свідчить нещодавно захищена кандидатська дисертація, авторка якої нарахувала лише на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. близько 200 православних братств².

В одному з параграфів, на який хочеться звернути спеціальну увагу, ідеться про різні види дискредитації католицької церкви. Автор розглядає їх у площині як репресій, так і реформаційних перетворень. Аби не здавалося, що влада навмисно переслідувала католицизм у Північно-Західному краї, М.Долбілов з'ясував просвітницьке втручання інших держав у життя цієї церкви та дійшов висновку, що та потурала народній марновірності, а тому з державної ініціативи розпочалося виявлення святинь і чудес, щоб з'ясувати їх походження. Так само прискіпливо розглянуто механізми прозелітизму православ'я, для чого автор робить цікаві екскурси в інші регіони імперії, зокрема Поволжя, Закавказзя. А при вивченні масового навернення католиків на православ'я з детальним описом процедури робиться висновок, що при цьому бюрократи намагалися применшити релігійну складову самоідентифікації підданих. М.Долбілову не вдалося запропонувати достовірну чисельність навернених через неточність цифрових показників, фальсифікацію яких він постійно зауважував. Якщо це справді так, то чи варто тоді говорити про їх масовість, зважаючи на низьку результативність? Адже, як стверджує автор, саме вона обумовила появу указу Миколи II, щоправда лише 1905 р., про віротерпимість.

Великий інтерес становлять ті тексти, в яких М.Долбілов з'ясовує мотиви та можливі наслідки запровадження російської мови в католицькому богослужінні, причому йшлося не про усунення польської, а про вибір між церковнослов'янською та російською мовами й найперше в молитвах за «августійшого монарха». Автор знову й знову звертається до ідей М.Каткова і М.Кояловича та їхньої дискусії. Перший уважав аномальним культурно-лінгвістичну ситуацію, що склалася у «справіку російському й православному краї», програмуючи виправити її шляхом перекладу духовної католицької літератури на російську мову, у такий спосіб деполонізувавши католицизм. Натомість другий обстоював думку, що від запровадження російської мови мають виграти білоруси, самобутню ідентичність яких він не заперечував. Сама постать М.Кояловича в дослідженні М.Долбілова набула особливої значимості

² Сажок О.В. Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2012.

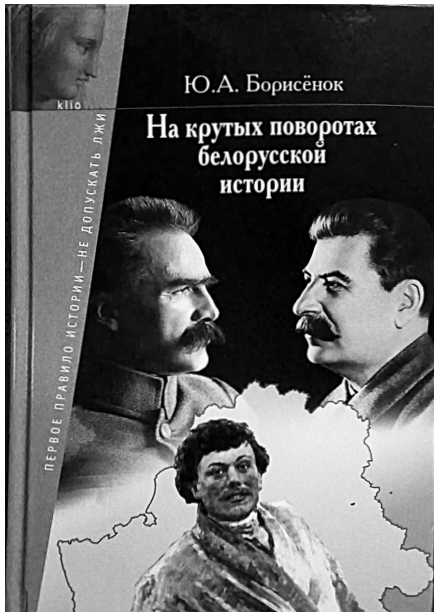
через аналіз праць істориків, які до нього зверталися, і які так чи інакше визначали його роль у творенні білоруської нації.

Доволі продуктивним стало дослідження ідей М. Каткова через з'ясування, які з них набули практичного втілення, і найбільше щодо реалізації указу від 25 грудня 1869 р. про запровадження російської мови в додаткове католицьке богослужіння. Для цього авторові довелося розглядати протести з боку як поляків, так і литовців, представників вищого кліру. Для українського читача важливо те, що М. Долбілов звернувся й до переконань єпископа Луцько-Житомирської єпархії Гаспара Боровського, котрий відстоював канонічну незалежність католицької церкви, а його думки вплинули на позицію Ватикану. Нелегітимність заміни польської мови російською ще більше відчували миряни, рядові ксьондзи, хоча серед останніх траплялися й такі, як одіозний мінський священник Фердинанд Сенчиковський.

Авторська манера викладу матеріалу характерна тим, що кожний розділ піднімає рівень з'ясування проблеми, переходячи рівномірно від одних сюжетів до інших. Так само ретельно, як упровадження російської мови до католицької церкви, М. Долбілов досліджує державну конфесійну політику щодо єврейського етносу, із тенденцією його сегрегації, зокрема перехід євреїв на православ'я. У сфері просвіти це впиралося не лише в питання правомірності окремого існування єврейських початкових шкіл від православних і рабинських, а й співвідношення в них релігійних і загальноосвітніх навчальних предметів. Для з'ясування цієї ситуації, як, утім, і з іншими місцевими етносами, автор звертається до проектів реформ освіти євреїв, що продукувалися як представниками держави, так і маскілами. Останні змогли переконати владу у своїх кращих намірах, а та перестала перейматися специфікою юдаїзму.

Насамкінець наголосимо, що присвячене Північно-Західному краю Російської імперії дослідження М. Долбілова не має собі рівних за багатьма показниками й головне – за пропонуваним автором широким баченням використання владою релігійності для зміцнення лояльності підданих. Це досягалося шляхом виокремлення конфесійної політики щодо католицизму, унії, юдаїзму та тих етносів, які їх сповідували. Розглянута в одному історичному регіоні й за часів правління одного імператора, ця проблема у викладі автора набула загальноімперської масштабності через постійні історичні екскурси та моделювання різних ситуацій у взаємовідносинах влади й духовних еліт як у Росії, так і в європейських монархіях.

В.С. Шандра (Київ)

БОРИСЁНОК Ю.А.

НА КРУТЫХ ПОВОРОТАХ БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИИ: ОБЩЕСТВО И ГОСУДАРСТВО МЕЖДУ ПОЛЬШЕЙ И РОССИЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX в. / Отв. ред. ПРОФ. Г.Ф.МАТВЕЕВ. – МОСКВА, 2012. – 352 с.

БОРИСЬОНОК Ю.А.

НА КРУТИХ ПОВОРОТАХ БІЛОРУССЬКОЇ ІСТОРІЇ: СУСПІЛЬСТВО Й ДЕРЖАВА МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА РОСІЄЮ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст. / Відпов. ред. проф. Г.Ф.Матвеев. – Москва, 2012. – 352 с.

Ім'я Юрія Аркадійовича Борисьонка добре відоме переважній більшості істориків: від 1991 р. він працює в московському науково-популярному історичному журналі «Родина», із 2007 р. – на посаді головного редактора. Рецензована книга являє собою не монографію, як сказано в анотації, а радше історичні

нариси, як підкреслено в її «Змісті». Професія наклала свій відбиток на стиль книги – він публіцистичний, і водночас цілком відповідає науковим стандартам. Досліджуваною проблемою стала кампанія білорусизації: 40% обсягу автор відвів документам союзного центру з цієї проблеми та пов'язаній із нею темі визначення кордонів Білоруської РСР. Майже 25% авторського тексту займають історичні нариси до початку XX ст., які тематично перегукуються з головним сюжетом.

У великому історіографічному вступі Ю.Борисьонко аналізує наукову літературу, пов'язану з темами визначення кордонів Білорусії як радянської республіки, і кампанією білорусизації, що розгорнулася одразу після утворення СРСР, тобто навесні 1923 р., коли XII з'їзд РКП(б) схвалив політичний курс на коренізацію (тобто укорінення) радянської влади в національних республіках і районах. Виявляється, що польська історіографія, присвячена переважно польсько-білоруському прикордонню, більш солідна, аніж білоруська та російська, разом узяті.

Слід зазначити, що цією темою займалися лише колектив упорядників видання «Білорусизація, 1920-ті роки: Документи й матеріали», що з'явилося 2001 р. в Мінську та авторка монографії «Радянська білорусизація як дорога до народу: ілюзії або реальність?», котра побачила світ у Празі 2012 р., А.Маркова (свого часу вона переїхала у Чехію й тепер працює в Карловому університеті). Як зауважує Ю.Борисьонко, А.Маркова схильна стверджувати, що радянська білорусизація таки була реальністю, а не ілюзією. Доводиться вірити такому висновку, оскільки дістати цю книгу в Києві було неможливо. Мабуть, вірити можна, тому що авторський аналіз цієї монографії не стільки критичний, скільки компліментарний. На мою думку, однак, дихотомічна пара «ілюзія – реальність» – суто штучний конструкт. Кампанії коренізації була властива внутрішня суперечливість суто об'єктивного характеру. Це можна показати на прикладі більш знайомої нам українізації. Під час гострої кризи на Кубані

в 1932 р., розв'язуваній Й.Сталіним за допомогою голодомору, радянську українізацію вперше в офіційній постанові ЦК ВКП(б) розподілили на «більшовицьку» та «петлюрівську». Обидва різновиди були взаємопов'язаними й цілком реальними, а для знищення наслідків другого вожді ВКП(б) застосували такий страхотливий спосіб, як терор голодом.

Рецензована книга, навіть усупереч намірам автора, набула в наші дні надзвичайної актуальності. Обтяжені академічними званнями московські історики вже давно переглядають фундаментальні засади ленінсько-сталінської національної політики. Причому переглядають аж ніяк не в бік критичного осмислення цієї політики, аби показати її пов'язаність із терором голодом, не кажучи вже про менш моторошні репресії, а в бік повернення до дореволюційного конструкту «російського світу». Політика більшовицьких вождів ґрунтувалася на визнанні білорусів та українців об'єктивно існуючими націями, які повинні мати власну державність і національні кадри в усіх сферах управління, а також користуватися рідною мовою в навчальних закладах, установах науки, культури, у пресі та на радіо. Білорусизація, як на великому фактичному матеріалі переконливо доводить Ю.Борисьонок, досягла головної мети: «Створення республіканської еліти, усім зобов'язаної й щиро відданої новій владі, яка при цьому володіла місцевою ситуацією та мовою» (с.103). До цього треба додати те, чого автор не підкреслив: політика коренізації знімала тавро окупаційності з радянської влади, котра в «національних окраїнах» колишньої Російської імперії насаджувалася залізом і кров'ю.

Ю.Борисьонок підкреслює, що керівники радянської Росії погоджувалися з наслідками політики коренізації тільки тому, що вона була прагматичною. Серед них, однак, знаходилися шовіністичні «держиморди» (якщо послуговатися виразом В.Леніна у продиктованому ним в останній день 1922 р. матеріалі «До питання про національності або про “автономізацію”»), яких ця прагматика не влаштувала. Зокрема, автор цитує наркома землеробства РСФРР О.Смирнова, котрий на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 4 листопада 1925 р. заявив: «Ви з білорусизацією, чи як вона там називається, не по силах закрутили. Так, що вся ця історія тхне буржуазною нісенітністю. Вона вам таку підготує молодь білоруську, що від неї комунізмом і не пахнутиме» (с.339).

Проявляючи політкоректність, Ю.Борисьонок не згадує прізвищ сучасних московських істориків, які виявили цілковиту солідарність із «держимордами» 1920-х рр. Проте він наводить недавні висловлювання мінського політолога В.Шимова, котрий «у спекулятивних цілях заперечує не що-небудь, а саме поняття “східного слов'янства”». І далі цитує: «Говорячи про Білорусію як про частину східнослов'янського мовного простору, слід сказати кілька слів про саме поняття “східні слов'яни”. Термін “східні слов'яни”, уживаний в одному смислового ряді з західними слов'янами, дещо лукавий. Цей термін було введено в обіг у ХХ ст. як результат більшовицької національної політики, спрямованої на формування трьох самостійних націй – російської, білоруської та української. Саме в такому контексті й з'явився термін “східні слов'яни” як збірне найменування. У цьому збірному значенні він витісняє поняття “росіяни” (“русские”), що використовувалося до революції» (с.54).

«Кілька слів» політолога В.Шимова слід доповнити розглядом концепту «єдина давньоруська народність», яка нібито розпалася після монгольської навали на три самостійних народи. До революції цей концепт засвідчував неперервність існування росіян («русских») не тільки у просторі, що неухильно збільшувався, але й у часі. Однак більшовики скористалися дуалізмом радянської влади (сконструйованої як диктатура парткомів, поєднана з управлінською владою виконкомів рад), щоб розв'язати національне питання у зручний для них спосіб. Радянські національні держави могли набувати статусу «незалежних» або «на рівних правах» входить у «союз нерушимий республик свободных». Влада існуючих у них радянських органів була цілком реальною. Але ці органи підпорядковувалися партії, будованій як «єдина й неподільна» організація з державним статусом. Довіряючи управлінську владу виконкомам рад, більшовицькі вожді нічим не ризикували, адже розбавлені певною кількістю безпартійних депутатів виконавчі комітети залишалися додатковою формою існування підвладної цим вождям партії.

Наявність української й білоруської національних держав, утворених відповідними народами, змушувала в радянські часи переглянути концепт «єдиної давньоруської народності». Його adeptам, котрі не перевелися і в незалежній Україні, доводиться тепер заперечувати об'єктивно існуючий вектор розвитку людських спільнот: від роду-племени стародавніх часів до народностей із постійно ускладнюваною соціальною структурою, потім – до етнонацій, і в наші дні – до політичних націй.

У своїх історичних нарисах Ю.Борисюнок розглядає ще одне принципове питання: сприяла політика білорусизації появі білоруської етнонації, чи радянська влада визнала цю політику необхідною, щоб нейтралізувати загрозу з боку білоруського визвольного руху? Останній може відбуватися тільки тоді, коли існує його носій – населення, котре перетворюється на національну спільноту.

Важко сумніватися в тому, що білорусизація сприяла розвитку білоруської етнонації. Із цією політикою були пов'язані утворення радянської республіки з державним статусом, істотне розширення її кордонів за рахунок території Росії та України, поява управлінських кадрів місцевого походження, використання рідної мови в навчанні, діяльності управлінських структур, культурних закладах, засобах масової інформації. Про білоруську політичну націю говорити не доводиться, у комуністичній країні вона не могла б виникнути. Замість неї кремлівські ідеологи висунули мертвонароджений концепт «радянського народу» як «нової історичної спільноти» – одну на всі республіки тієї псевдофедерації, якою був СРСР. Проте що було первинним у випадку Білорусії або України – непереборний потяг народів до суверенізації своїх республік, чи політика коренізації, здійснювана з метою надання ще не визрілим остаточно етнічним націям псевдодержавності, але з усіма її зовнішніми атрибутами?

Ю.Борисюнок не зміг розв'язати цю проблему в переконливий спосіб. На с.61 він пов'язує ідею білорусизації винятково зі Й.Сталіним, причому появу її датує двома роками раніше проголошеного XII з'їздом РКП(б) курсу на коренізацію. Сама ідея білорусизації відривається від концепту коренізації й

оголошується тактичним ходом «вождя народів», спрямованим на нейтралізацію і придушення польського впливу на Білорусію після війни 1920 р. та укладення Ризького миру. Тут таки автор зазначає, що тактичний хід (мабуть, уже як здійснювана політика, а не ідея) приніс побічний підсумок стратегічного значення – збереження й розвиток білоруського етнічного та мовного начала у ХХ ст.

Продовжуючи ланцюг своїх узагальнень, автор на с.103 зазначає: «Після Ризького миру Польща опинилася в дуже вразливій ситуації, увібравши у себе території, що виходили за межі етнічного ареалу польського народу. Прагматично налаштована частина радянського керівництва оперативно оцінила ситуацію і зробила ставку на сучасний за тих часів проект будівництва націй на сході Європи. Українська й ще більшою мірою білоруська нації, так само, як українська та ще більшою мірою білоруська мови, були тоді значною мірою «уявленими спільнотами» і уявленням мовним простором. Кабінетний теоретик Сталін, проте, застосовував довгочасний тактичний хід, який дозволив радянській владі впродовж усього міжвоєнного періоду забезпечити не тільки стабільність на кордонах, але й значну стратегічну перевагу у протистоянні з Польщею».

Отже, білорусизація тут пов'язується з темою радянсько-польських відносин у міжвоєнний період. Причому цей сюжет знаходить свою кульмінацію в оформленні палітурки: обернені один до одного профілі Ю.Пілсудського та Й.Сталіна поєднуються з образом Білорусії, який уособлює зображення білоруського юнака на тлі карти республіки.

Безумовно, у здійсненні білорусизації й українізації більшовицьке керівництво враховувало радянсько-польські відносини. Однак мета політики коренізації полягала в укоріненні влади Кремля в неросійських регіонах країни. Не можна погодитися з автором і в оцінці білоруського та українського населення, яке під впливом радянської влади пройшло нібито шлях від «уявлених спільнот» до повноцінних націй. Помітно, що Ю.Борисьонк вкладає інший зміст у термін Б.Андерсона. Американський фахівець називав такою спільнотою будь-яку націю на всіх етапах її розвитку: «Вона *уявлена*, – писав він, – тому що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності»¹.

Підіємо підсумки. Розглянуті історичні нариси дають цікавий матеріал для роздумів на тему білорусизації. Праця А.Маркової «Радянська білорусизація як дорога до народу: ілюзія або реальність?», якщо повірити на слово Ю.Борисьонкові (ця книга, як уже зазначалося, виявилася недоступною в Києві), теж цінна для розуміння суті справи. На українську тему маємо два дослідження: колективну монографію «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки», видану Інститутом історії України НАНУ 2003 р., і монографію О.Борисьонк (дружини автора розглядуваних історичних нарисів) «Феномен радянської українізації», яка з'явилася в Москві 2006 р. Маємо

¹ Андерсон Б. Уявлені спільноти. – К., 2001. – С.22.

також фундаментальну працю нащадка українських менонітів, які емігрували в Канаду, гарвардського професора Т.Мартіна «Імперія “позитивної дії”: Нації й націоналізм у СРСР: 1923–1939». Ця книга побачила світ 2001 р. Історики у країнах колишнього СРСР ще не оцінили її належним чином, хоча їх інтерес засвідчила поява перекладів на російську та українську мови.

Отже, кампанія коренізації 1920–1930-х рр. має свою історіографію. Суто з подієвого погляду її висвітлено достатньою мірою. Однак зв'язок з іншими аспектами внутрішньої політики Кремля в існуючій літературі не простежується. Автори надають перевагу певним аспектам кампанії, не звертаючи пильної уваги на їх сукупність. Зокрема, Ю.Борисьонюк простежує хід білорусизації здебільшого під кутом зору радянсько-польських відносин. Т.Мартін схильний переоцінювати позитиви тих заходів, забуваючи про те, що імперія «позитивної дії» одночасно була «імперією зла». Натомість колективна праця українських істориків зосереджується переважно на негативних аспектах кампанії. Навіть термін «українізація» автори беруть у лапки, підкреслюючи тим самим докорінну відмінність від заходів, здійснюваних керівництвом УНР.

Очевидно, студіювання порушеної проблеми слід продовжувати. Дослідники повинні взяти до уваги висновки попередників і, мабуть, розглядати радянську коренізацію як цілісний процес, котрий супроводжувався як позитивними, так і негативними наслідками.

С.В.Кульчицький (Київ)

ХРОНІКА

С.В.Віднянський (Київ),
М.І.Мушинка (Пряшів, Словаччина), О.П.Реснт (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МЕТОДОЛОГІЧНІ Й КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РУСИНІВ ТА УКРАЇНЦІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ» Й ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ ТА СЛОВАЧЧИНИ У ВИСОКИХ ТАТРАХ

6–7 листопада 2014 р. у Конгресовому центрі Словацької академії наук (САН) у Старій Лесні (Високі Татри) відбулася міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центральній-Східній Європі». Її організаторами виступили Інститут суспільних наук САН (Кошице), Університет Матея Бела (Банська-Бистриця) та Інститут історії України НАНУ (Київ). Із вітальними словами до учасників заходу, серед яких були науковці зі Словаччини, Чехії, Польщі, Угорщини та України, звернулися співголови Комісії істориків Словаччини й України – канд. іст. наук, завідувач відділу Інституту суспільних наук САН *Мар'ян Гайдош* і д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ *Олександр Реснт*, які наголосили на актуальності запланованої для обговорення проблематики та необхідності поглиблення творчої співпраці вчених країн Карпатського регіону в подальшій її розробці. На конференції було заслухано 18 наукових доповідей, згрупованих у чотири блоки.

Як відомо, ефективність наукового обговорення актуальних проблем історичної науки на міжнародних форумах багато у чому залежить від модераторів, котрі повинні «задавати ритм» і спрямовувати подальші дискусії з заявленої теми. Цим якраз і керувалися модератори окремих блоків конференції д-р іст. наук, професор *Степан Віднянський* (Інститут історії України НАНУ) і провідні словацькі історики – канд. іст. наук, доцент *Станіслав Конечний* (Інститут суспільних наук САН), канд. іст. наук, доцент *Любіца Гарбулова* (Пряшівський університет) та канд. іст. наук, доцент *Міхал Шмігель* (Університет Матея Бела). Зокрема, *С.Віднянський* у своєму вступному слові звернув увагу учасників конференції на не зовсім коректне, на його думку, формулювання тематики заходу – «дослідження історії русинів та українців», зазначивши, що саме ідеологи русинської окремішності поширюють це словосполучення й упроваджують вигаданий ними етнонім «карпаторусини», щоб зобразити русинів окремим від українців народом, натомість етнологічна наука, і не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу (як і лемків, бойків, гуцулів). Немає також наукових підстав для виокремлення «русинської мови» та її численних локальних особливостей (говірок) – бачвансько-русинської, лемківсько-пряшівської, паннонської тощо з історично обумовленим впливом на них російської,

польської, словацької, угорської, німецької мов, яка все ж є південно-західним діалектом (діалектами) української мови, зазначив учений. Щоправда, один з організаторів конференції – Ст.Конечний у зв'язку з цим зауважив, що самоназва «русини» частково збережена у Закарпатті, а також у Словаччині, Сербії, Хорватії й Угорщині, де, за останніми даними офіційних переписів населення, русинів нараховується понад 60 тис. осіб. Водночас діячі русинського руху, у тому числі окремі учасники конференції, стверджують, що русинів у світі від 1,5 до 2 млн, у тому числі у Закарпатській області України – близько 850 тис. С.Віднянський у відповідь зазначив, що не можна порівнювати ситуацію в Україні й, наприклад, у Словаччині. Якщо в останній і русини, і українці залишаються національною меншиною (хоча не факт, що ті, хто відносить себе до русинів, не вважають себе одночасно регіональною самотньою частиною етноукраїнського загалу), то не зрозуміло, який сенс закарпатським українцям ставати русинами, тобто національною меншиною у своїй національній державі, або ж за цим стоять якісь політичні наміри. Отже, дискусія навколо «русинського питання» розгорнулася від самого початку конференції. Утім, це не завадило провести її в конструктивному й толерантному дусі, на достатньо високому науково-теоретичному рівні.

Значний інтерес і чимало запитань викликали наукові доповіді *Ст.Конечного* («Деякі історичні паралелі й диференціації в українському та словацькому національних рухах»), *О.Решта* («Перша світова війна й Україна: деякі методологічні та історіографічні проблеми дослідження») та канд. іст. наук, проф. *Петера Шворца* (Пряшівський університет; «Історик та історичний факт: про відповідальність історика під час інтерпретації історії на прикладі Підкарпатської Русі та її мешканців»). *Рене Петраш* (Карловий університет, Прага) присвятив свою доповідь використанню правознавчої історії під час дослідження національного питання, а канд. іст. наук, доц. *Ігор Ліхтей* (Ужгородський національний університет) – проблемі угорських русинів у рецепції словацьких культурно-освітніх і політичних діячів другої половини XIX – початку XX ст. *С.Віднянський* у доповіді «Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті у контексті анексії Криму і війни на сході України» зупинився на причинах і факторах відродження у Закарпатті на початку 1990-х рр. русинського руху, який спочатку презентував себе як культурний феномен етнічної ідентичності, але дуже скоро в ньому виокремилася політична складова, привнесена ззовні. На конкретних прикладах доповідач довів, що «русинське питання», спалахи активізації громадсько-політичної діяльності ідеологів і радикальних прибічників якого часто збігалися у часі з загальноукраїнськими політичними процесами (кризами), використовується в Україні, зокрема на Закарпатті, для досягнення певних політичних цілей як внутрішніми, так і зовнішніми силами, і становить загрозу для суверенітету й територіальної цілісності України, особливо в контексті анексії Криму та війни на Донбасі. Голова Асоціації українців Словаччини, іноземний член НАН України проф. *Микола Мушинка* підтримав попереднього доповідача, зазначивши, що переважна більшість української інтелігенції Пряшівщини вживає визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу, і продемонстрував це на прикладі вивчення історії русинів-українців Словаччини в повоєнний період науковцем-краєзнавцем і громадським діячем Василем Капішовським.

Розпочату в перший день роботи конференції дискусії навколо «русинського питання» було продовжено наступного дня, зокрема її загострили доповіді

Мар'яна Гайдоша «Термінологічні питання у дослідженні і презентації історії русинів і українців у Словаччині після 1944 р.» й особливо директора ужгородського «Видавництва В.Падяка», викладача інституту русинської мови і культури Пряшівського університету, канд. філ. наук *Валерія Падяка* «Кінець русофільства!: До проблеми періодизації карпаторусинської літератури». Учасники конференції дійшли згоди щодо необхідності наукового історичного підходу до визначення термінів і понять, наприклад таких, як «Закарпаття», «Підкарпатська Русь», «Карпатська» або «Закарпатська Україна», «анексія», «слов'янофільство», «москвофільство», «русофільство», «русинофільство», «політичне русинство» тощо. Методологічним і джерелознавчим аспектам теми обговорення було присвячено доповіді представників Університету імені Матея Бела *Міхала Шмігеля* та Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської *Марека Сирни* «Ситуативні справи як джерело про суспільну ситуацію й безпекові настрої в Північно-Східній Словаччині в 1945–1948 рр.» та «Як висвітлювати життя етнічної групи? Історична нарація процесу формування національної ідентичності на прикладі Підляшшя». Було запропоновано цікавий підхід до з'ясування національної ідентичності: головне, не ким себе відчуває представник національної меншини, а ким себе однозначно не вважає. Канд. іст. наук *Тетяна Сергієнко* (Ужгородський національний університет) доповіла про документи та матеріали архіву Т.Г.Масарика м. Праги з історії русинів і українців у Центральній Європі.

Про зацікавленість проблематикою конференції молодих учених та аспірантів, а отже – про добрі перспективи її подальшої розробки, свідчать цікаві виступи представників молодшої генерації словацьких дослідників: *Мирослава Фіцо* (Кошицький університет імені П.Й.Шафарика; «Окремі аспекти правового становища національних меншин у Чехословаччині в період після Другої світової війни»), *Стефанії Ковачової* (Пряшівський університет; «Становище й активність українців на території Галичини в 1914–1917 рр.»), *Мар'яна Лукача* (Кошицький технічний університет; «Зміна ставлення органів чехословацької політичної справи до української еміграції в міжвоєнний період»), представників Інституту суспільних наук САН (Кошице) *Мартіна Фурманіка* («Русини на Спіші в 1918–1945 рр.») та *Мартіна Шромовського* («Процес оптації на Спіші в порівнянні з територіями Північно-Східної Словаччини в післявоєнний період»). Навколо цих та інших суміжних питань із новітньої історії русинів-українців у Карпатському регіоні розгорнулося жваве обговорення.

У рамках конференції 7 листопада відбулося засідання Комісії істориків України та Словаччини (переважно з об'єктивних причин в останні роки подібні заходи не проводилися). Зі словацької сторони взяли участь практично всі її члени (М.Гайдош – голова словацької частини, Ст.Конечний – заступник голови, Л.Гарбульова – учений секретар, М.Мушинка, П.Шворц та М.Шмігель – члени комісії), з української – більшість членів (О.Реєнт – голова української частини, С.Віднянський – заступник голови, Т.Сергієнко – учений секретар, І.Ліхтей – член комісії). Насамперед було розглянуто основні здобутки, проблеми, напрями діяльності істориків України та Словаччини останніх років, зокрема щодо дослідження словацької історії українськими вченими й української – словацькими, а також минулого та сучасного стану українсько-словацьких відносин. *О.Реєнт* презентував новітні видання Інституту історії України НАНУ, зокрема останні томи «Енциклопедії історії України», колективні праці «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (Київ, 2013 р.), «Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях

і відповідях» (Київ, 2014 р.) та деякі інші студії співробітників інституту, проінформували про основні завдання та наукові плани на майбутнє. *С.Віднянський* дав розгорнуту характеристику книги харківського дослідника Є.Пугача «История Словакии» (Харків, 2013 р.), відзначивши необхідність підготовки спільних навчальних та науково-популярних видань з історії України і Словаччини, що повинно стати, на його думку, одним із завдань діяльності українсько-словацької комісії істориків. *І.Ліхтей* презентував книжкові новинки центру історичних студій з богемістики і словакістики Ужгородського національного університету – «Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право» та вип.4 «Історичного часопису з богемістики і словакістики» (обидва видання – Ужгород, 2014 р.). Було запропоновано перетворити останній журнал на періодичний друкований орган Комісії істориків України і Словаччини.

Своєю чергою *М.Гайдош* ознайомив членів комісії з новітніми виданнями словацьких істориків, зокрема з історії Закарпаття, а *М.Мушинка* представив свій оригінальний відгук на багатотомну «Енциклопедію історії України», високо оцінивши вміщені в ній гасла з історії чеського і словацького народів та українсько-чесько-словацьких взаємин. Члени комісії дійшли згоди щодо необхідності спільної розробки актуальних проблем історичної науки, а саме підготовки наукових видань, присвячених міфам і стереотипам в історії України та Словаччини, історії розв'язання національного питання в наших країнах, політиці щодо нацменшин на сучасному етапі, особливостям процесів модернізації й демократизації в Підкарпатській Русі – Карпатській Україні в міжвоєнні роки, маловивченим питанням українсько-словацьких відносин. Наступне засідання Комісії істориків України та Словаччини відбудеться у жовтні 2015 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Х ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ ІЗ ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

Захід, організаторами якого стали Інститут історії України НАНУ, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького та Наукове товариство істориків-аграрників, відбувся 2–3 жовтня 2014 р. Метою форуму проголошувалося привернення уваги фахівців та громадськості до необхідності активного опрацювання широкого кола проблем, пов'язаних з історією українського селянства, обговорення недостатньо вивчених тем, визначення нових напрямів студіювання, підбиття підсумків історико-аграрних досліджень останніх десятиліть.

Симпозіуми з проблем аграрної історії проводяться в Україні з 1996 р. Нинішній, десятий, став ювілейним із моменту започаткування подібних наукових форумів. Цього року у його роботі взяло участь близько 100 фахівців, які представляли різні міста України (Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Київ, Кіровоград, Кременчук, Кривий Ріг, Луцьк, Львів, Миколаїв, Полтава, Тернопіль, Умань, Херсон, Хмельницький, Черкаси, Чернігів), а також науково-освітні установи Польщі, Білорусі, Російської Федерації.

Відкрив симпозіум в.о. ректора Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького д-р економ. наук *О.В.Черевко*. У своїй промові він привітав учасників і гостей форуму, указавши на велику значимість цього заходу та основні проблеми сучасного аграрно-промислового комплексу нашої держави. Із розлогим вітальним словом звернувся до учасників і гостей заходу директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.А.Смолій*. Спрямовуючи роботу симпозіуму, він наголосив на актуальності та своєчасності його проведення, окресливши найбільш перспективні напрями подальшого дослідження історико-аграрних проблем.

Пленарне засідання проходило у формі доповідей з елементами наукової дискусії та обговорення. Велике зацікавлення викликав виступ почесного голови Незалежного об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району, почесного голови Фонду імені І.М.Піддубного *П.Г.Душейка* «Сучасне українське село: актуальні проблеми розвитку». Доповідач проаналізував його соціально-економічне становище, указавши на проблемні питання та водночас на шляхи їх вирішення, означив великий нереалізований потенціал українського селянства.

Із цікавістю було зустрінuto доповідь д-ра іст. наук, проф., члена-кореспондента НАН України, гол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України *В.Ф.Солдатенка* «Чинник “українського хліба” в Громадянській війні (1917–1920 рр.)». Автор висловив спостереження, які свідчать, з одного боку, про домінують реалістичності в підходах радянської влади до хлібної проблеми, а з іншого – про неабияку роль останньої у соціальній диференціації села та поглибленні протиборства в умовах громадянської війни. Відтак, чинник «українського хліба» виявився тією, звісно, не визначальною, однак доволі впливовою реалією, яка передіришила хід і результати громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні та на всьому просторі колишньої Російської імперії.

Доповідь «Діяльність Сергія Гербея на посаді міністра продовольчих справ Української Держави (серпень – листопад 1918 р.)» виголосив на пленарному засіданні д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Р.Я.Пиріг*. Було проаналізовано роботу Мінпроду, боротьбу зі спекуляцією в 1918 р., розширення мережі закупівельних організацій, виконання експортних операцій, правове регулювання

внутрішнього продовольчого ринку, а також наведено нові біографічні дані про міністра продовольчих справ Української Держави С.Гербеля.

Широкий спектр питань про місце і роль аграрного сектора та селянства в розвитку економічних, політичних процесів в Україні порушили у своїх доповідях на пленарному засіданні д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького, голова Наукового товариства істориків-аграрників *А.Г.Морозов*, проф. кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету, виконавчий секретар Наукового товариства істориків-аграрників *І.А.Фареній*, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького проф. *С.В.Корновенко* та д-р іст. наук, проф., провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні *В.І.Марочко*.

Подальша робота симпозіуму проходила в рамках п'яти секцій. На першій, де розглядалися питання історіографії аграрної історії та аналізувалися основні історіографічні здобутки останніх десятиліть, із доповідями виступили канд. іст. наук, доц. кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна» *О.А.Бундак*, що охарактеризувала працю Т.Шаніна «Революція як момент істини», в якій висвітлюється діяльність Всеросійського селянського союзу; канд. іст. наук, доц. кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету *К.В.Івангородський* з аналізом палеоботанічних досліджень землеробства давніх слов'ян у сучасній історіографії; канд. іст. наук, доц. кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету *В.А.Іващенко*, який детально охарактеризував сучасну українську історіографію податкової політики в українському селі (1917–1921 рр.); д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету *В.М.Лазуренко* з аналізом наукової літератури 1920-х рр., де висвітлювалися проблеми структурування селянського господарства фермерського типу та його роль в аграрному виробництві; д-р іст. наук, проф. кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету *Ю.П.Присяжнюк*, котрий зацікавився новітніми історичними дослідженнями щодо поглядів на селянство інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини XIX ст.

У роботі другої секції, де розглядалися актуальні проблеми джерелознавства та методології історико-аграрних студій, а також було порушено питання аграрної історії в іменах, узяли участь д-р іст. наук, проф. кафедри теорії та історії держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету *Г.Т.Капустян*, яка звернула увагу присутніх на забуті та маловідомі імена дослідників аграрної історії, зокрема професора Череваня; д-р іст. наук, доц. кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету *О.М.Приймак* з аналізом нарративних джерел із соціальної історії селянства півдня України другої половини XIX – початку XX ст.; канд. іст. наук, доц. кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету *О.М.Тараненко*, який акцентував увагу на важливості всебічного вивчення історичних джерел з аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни (1917–1920 рр.).

Третю секцію симпозіуму було присвячено проблемам етнокультурного буття, духовності, світогляду селянства. В її рамках із доповідями виступили д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету *О.О.Драч*, яка висвітлила гендерний аспект аграрної історії, зокрема просвітницьку місію випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії; д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету *О.Г.Перехрест*, котрий указав на особливості відбудови та налагодження роботи культурно-просвітницьких закладів в українському селі в 1943–1945 рр.; канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН *А.С.Білоцерківська*, яка охарактеризувала діяльність Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів імені М.Ф.Іванова «Асканія Нова» та ін.

У рамках четвертої та п'ятої секцій розглядалися особливості аграрного розвитку й становища селянства в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст., а також радянський період. Виступили канд. іст. наук, доц. кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету *В.Ф.Босчко* з доповіддю про специфіку польської аграрної реформи 1919–1925 рр.; канд. іст. наук, доц. кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету *Г.М.Голиш*, який висвітлив ленінсько-більшовистську концепцію соціалістичної модернізації села; канд. іст. наук, директор Державного архіву Черкаської області *Т.А.Клименко*, котрий акцентував увагу на красназничій проблематиці, зокрема на питанні сільськогосподарського виробництва на Черкащині в другій половині XIX ст.; канд. іст. наук, доц. кафедри теорії та історії держави і права, в.о. проректора з науково-педагогічної роботи Черкаського національного університету *В.М.Мойсієнко* з доповіддю про проблему федералізму у вітчизняній ліберальній думці другої половини XIX – початку XX ст.; д-р іст. наук, проф. кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені П.Г.Тичини *З.В.Священко* з доповіддю про проблему аграрних ініціатив «групи центру» Державної ради Російської імперії на початку XX ст.; д-р іст. наук, проф. кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету *Н.І.Земзюліна*, яка проаналізувала особливості становлення системи захисту прав жінок у процесі їх залучення у суспільне виробництво у СРСР упродовж 1920-х рр.

Під час симпозіуму було презентовано ювілейний випуск інформаційного вісника Наукового товариства істориків-аграрників «Історико-аграрні обрії». Перший його номер вийшов друком десять років тому, у квітні 2004 р. Часопис, котрий уже має свою власну історію, інформує наукову громадськість про події у сфері дослідження селянства та сільського господарства. Також відбулася презентація навчально-методичного посібника «Історія українського селянства», автором якого є професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені В.М.Гнатюка *П.С.Коріненко*. У виданні на основі інтегрованого вивчення економічного й соціального життя селян, впливів внутрішніх і зовнішніх чинників здійснено реконструкцію історії українського селянства впродовж IX–XXI ст., з'ясовано особливості землеволодіння та землекористування та ін. Ще одним презентованим виданням стала монографія завідувача кафедри архівознавства, новітньої

історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету проф. А.Г.Морозова та канд. іст. наук, викладача Черкаського медичного коледжу Л.Б.Сіріченко «Формування спільної аграрної політики країн Європейського Союзу (1990–2000 рр.)». На основі виявлення, узагальнення, критичного розгляду історіографії та джерельної бази проаналізовано широке коло питань, пов'язаних із формуванням спільної аграрної політики ЄС.

Після секційних засідань учасники симпозіуму відвідали с. Васютинці (Чорнобаївський р-н Черкаської обл.), що розташоване на лівому березі Кременчуцького водосховища, де ознайомилися з діяльністю сучасних сільськогосподарських підприємств агрокорпорації «Дніпро», котра забезпечує роботою населення десяти навколишніх сіл, обробляє близько 15 тис. га ріллі. Обов'язки гіда виконував засновник і почесний президент Незалежного об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району П.Г.Душейко.

По завершенні симпозіуму було підбито його підсумки, дано оцінку виступам учасників, вироблено рекомендації щодо подальшого дослідження аграрної історії, а також визнано доцільність і важливість проведення таких заходів у майбутньому.

В.П.Кононенко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА НА СОЦІОПОЛІТИЧНІЙ МАПІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ЄВРОПИ: ТИПОВЕ Й УНІКАЛЬНЕ»

За місяць до річниці переломної дати в історії Гетьманщини відбувся науковий захід, метою якого стало підбиття підсумків у вивченні історії національної державності та суспільного життя ранньомодерного часу. Маються на увазі 250-ті роковини від дня виходу указу імператриці Катерини II про скасування уряду гетьмана – 21 листопада (10 за ст.ст.) 1764 р.

У програмі конференції було заявлено 28 доповідей, проте учасників було набагато більше. Роботу наукового форуму відкрив академік НАН України *В.Смолій*, який проаналізував здобутки вітчизняних дослідників у вивченні історії Гетьманщини впродовж останніх 25 років. Перший доповідач – *В.Горобець* – розглянув вільні вибори полковників у Війську Запорозькому як ключове явище політичного життя Української держави раннього нового часу. Дослідник детально розповів про класичні вільні елекції в Гетьманщині, коли козаки реально обирали собі старшину, та про різні видозмінені форми цього важливого інституту сотенно-полкового устрою.

Т.Чухліб проаналізував політичні особливості утворення та ідеологічного утвердження Українського князівства Ю.Хмельницького. Історик зазначив, що сходження на князівський престол сина відомого гетьмана можна порівнювати з процедурою ставлення османцями на господарство в Молдавії та Валахії. Доповідач простежив особливості ідеологічних символів української князівської влади. Приміром, один із владних атрибутів Ю.Хмельницького – печатка – значно відрізнявся від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать воїна на коні з булавою в піднесеній руці, над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилося яблуко з мечем, біля вершника стояв козак із мушкетом, навколо розміщувався напис – «Печатка князівства Малоруського» (згідно з повідомленням тогочасного польського резидента у Стамбулі С.Процького, на цій печатці був такий напис: «Юрій Хмельницький князь удільний руський»). Доповідач підсумував, що, очевидно, розробники печатки спиралися на пригадування не лише давньоруської «старовини», але й на більш сучасну для них литовсько-руську сфрагістичну традицію та сміливо додали до неї козацьку «новизну».

В.Станіславський розповів про державну належність купців, задіяних у торгівлі Гетьманщини з Османською імперією у 1700-х рр. Цікавим висновком історика стало його твердження, що більшість купців, які прямували з території Української держави до Туреччини – були українцями. *В.Грибовський* представив порівняння запорозького козацтва з тюркомовними кочовиками та вказав на низку запозичень перших у своїх степових сусідів. *О.Дубина* присвятив доповідь геополітиці гетьмана І.Мазепи, звернувши особливу увагу на порівняння ресурсів тодішньої України (земель, заселених українцями) та власне Росії. *Д.Вирський* проаналізував шляхетську експансію на Східне Правобережжя та відносини з Гетьманщиною у 1711–1732 рр. *В.Пришляк* охарактеризував полковницький корпус за часів Д.Апостола (1727–1734 рр.). *О.Сокирко* простежив військові реформи К.Розумовського, зміни, які проводила гетьманська адміністрація з середини 1750-х до 1764 рр., та вказав на їх масштабність у сфері уніфікації зброї й артилерії. Важливі перетворення припали на 1760–1764 рр., що було пов'язано з намаганням трансформувати гетьманат в «удільне гетьманство». Дослідник підкреслив, що реформи торкнулися всіх сфер функціонування війська, у тому числі

уніфікації обмундирування, прапорів, озброєння, виробництва пороху, гармат одного калібру та ін.

І.Сердюк розглянув генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. у контексті спроб дисциплінування та модернізації. *Ю.Волошин* на прикладі Полтави проаналізував внутрішню міграцію мешканців у Гетьманщині 1760-х рр. *А.Лавський* презентував свою реконструкцію карти Стародубського полку 1752–1782 рр. *А.Попружна* доповіла про акустику поховальної церемонії представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *А.Бовгиря* простежив формування історієписання козацькими інтелектуалами в Гетьманщині впродовж XVIII ст. *В.Кононенко* порівняв «Договори та постанови» 1710 р. з конституційними проектами, які мали місце в Гетьманщині, Російській імперії та Речі Посполитій XVIII ст. *О.Ковалевська* презентувала портрети гетьмана К.Розумовського та їх функцію в ідеологічному представленні влади правителя української автономії та чільного сановника Російської імперії. *Ю.Савчук* проаналізував прапорничу реформу К.Розумовського в контексті модернізації війська Гетьманщини.

Панелі наукового заходу та сама конференція завершувалися запитаннями, зауваженнями, репліками й дискусіями. У рамках форуму також обговорювався проект написання синтетичної історії Гетьманщини.

В.О.Крупина (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «КРИМ У НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ДО 60-РІЧЧЯ ВХОДЖЕННЯ КРИМУ ДО СКЛАДУ УРСР)»

19 лютого 2014 р. виповнилося 60 років із часу входження Кримської області до складу УРСР. До цієї дати Інститут історії України НАНУ планував провести круглий стіл, проте драматичні події, в епіцентрі котрих опинився заклад, відтермінували цей захід. Згодом, у результаті російської окупації та наступної анексії Автономна Республіка Крим набула нового політичного статусу, тож запланований круглий стіл відбувся зі значним запізненням – 13 травня 2014 р.

До участі у його роботі було запрошено майже 40 осіб – представників різних наукових та освітніх установ України. Пріоритетною подією для обговорення стала передача Кримської області зі складу РРФСР до УРСР у 1954 р. – її передумови, причини та наслідки. Проте хронологічні рамки й тематичний діапазон починалися з середини ХІХ ст., охопивши фактично всі сфери життя суспільства.

У вступному слові директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *Валерій Смолій* коротко охарактеризував науковий доробок співробітників установи у галузі кримиознавства. Суспільно-політична кон'юнктура актуалізувала запит на інформацію про різні сторінки історії півострова, зокрема подробиці приєднання Кримського ханства до Російської імперії, війну 1941–1945 рр., депортацію етнічних меншин вглиб СРСР, «хрущовський дарунок» 1954 р. тощо. Історіографічний доробок науковців інституту тією чи іншою мірою торкається всіх періодів та основних проблем історії Криму. Нещодавно в інституті, наголосив В.Смолій, вийшла друком науково-популярна праця «Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях», готується перевидання збірника документів і матеріалів про депортації тощо. Доповідач підкреслив, що існує методологічна проблема «вмонтування» історії Криму в багатотомну історію України, про концепцію якої останнім часом ведуться дискусії. Було відзначено прірву між науковим історичним знанням і навчальною літературою та мас-медійним простором, куди дуже повільно й неповно проникають історичні факти, новітні оцінки.

Свою роботу круглий стіл розпочав із виступу д-ра юрид. наук, проф., члена-кореспондента НАНУ, директора Інституту законодавства Верховної Ради України *Олександра Копиленка*, який у доповіді «Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти», торкнувшись історичних паралелей, поінформував присутніх про труднощі правового врегулювання статусу АР Крим у період незалежності України.

Кримський фактор в історії України ХІХ – початку ХХ ст. висвітлили представники Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Володимир Молчанов* («Кримська війна 1853–1856 рр.: український рахунок») та канд. іст. наук *Павло Усенко*, об'єктом дослідження якого стало питання перебування Чорноморського флоту у Криму на початку ХХ ст.

Представницьким вийшов тематичний блок про кримські сторінки Української революції 1917–1920 рр. Д-р політ. наук, проф. *Володимир Головченко* (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка) підготував виступ на тему «Кримська проблема за доби Української революції 1917–1920 рр.: підходи до розв'язання». Доповідь на схожу тематику виголосив *Андрій Іванець* (Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Одеса). Авторами декількох наступних виступів стали представники Інституту історії

України НАНУ. Так, д-р іст. наук, проф. *Руслан Пиріг* розкрив німецькі детермінанти кримської політики гетьмана П.Скоропадського (травень – грудень 1918 р.); про Керченську фортецю в 1918 р. розповів канд. іст. наук *Віталій Скальський*; увагу канд. іст. наук *Геннадія Єфіменка* привернув нереалізований проект включення Криму до складу УСРР у 1920 р.; про наслідки червоного терору на півострові в 1920–1921 рр. доповів д-р іст. наук, проф. *Владислав Верстюк*. Кримським сторінкам родинної біографії В.Вернадського присвятила свій виступ *Наталія Будзанівська* (Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.Вернадського). Канд. іст. наук *Тетяна Бикова* (Інститут історії України НАНУ) проаналізувала кримський варіант політики коренізації, який реалізовувався на півострові впродовж 1921–1928 рр. Д-р іст. наук, проф. *Андрій Непомнящий* (Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського) розповів про нові документи щодо наукових контактів істориків Криму та України в 1920-х рр.

Воєнні сторінки історії Криму в доповіді «Кримський чинник у період Другої світової війни: деякі військово-політичні аспекти» висвітлили д-р іст. наук, проф. *Олександр Лисенко* (Інститут історії України НАНУ) та канд. іст. наук, доц. *Валерій Грицюк* (Національний університет оборони України імені І.Черняхівського); канд. іст. наук *Михайло Куницький* (докторант Інституту історії України НАНУ) зацікавився соціально-правовим статусом населення Криму та військової зони в період нацистської окупації України; канд. іст. наук, доц. *Володимир Поляков* (Кримський інженерно-педагогічний університет) виголосив доповідь «До питання про партизанський рух у Криму в роки Великої Вітчизняної війни»; представники Національного університету оборони України імені І.Черняхівського канд. іст. наук *Ігор Печенюк* та канд. іст. наук *Ігор Фурман* доповіли про дії Чорноморського флоту в роки війни, а канд. іст. наук *Сергій Соколюк* – про активність радянських підводних човнів на кримських комунікаціях противника в 1941–1944 рр.; канд. іст. наук *Ярослав Антонюк* (Український інститут національної пам'яті) підготував виступ на тему «Тризуб і тамга: взаємини підпілля ОУН(б) та кримських татар».

На економічних чинниках передачі Криму до складу УРСР у 1954 р. зацентрував увагу учасників круглого столу д-р іст. наук, проф. *Володимир Сергійчук* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Канд. іст. наук, доц. *Олег Бажан* (Інститут історії України НАНУ) поінформував присутніх про економічні та культурні аспекти події, котра трапилася в 1954 р. Про інтерпретації передачі Криму радянській Україні у сучасній російській історіографії та публіцистиці доповів канд. іст. наук *Олександр Андросюк* (Інститут історії України НАНУ). Канд. філол. наук *Євген Чернухін* (Інститут історії України НАНУ) узагальнив історичну пам'ять греків Криму та Надазов'я за невиданими працями кінця 1950 – початку 1960-х рр.

Увагу присутніх привернув виступ канд. іст. наук *Тетяни Катаргіної* (Інститут історії України НАНУ) «Культурна спадщина етнічних груп у Криму». Канд. іст. наук *Галина Денисенко* (Інститут історії України НАНУ) проаналізувала культурну спадщину АР Крим і м. Севастополя. Канд. іст. наук *Олена Сердюк* (Національний заповідник «Софія Київська») підготувала виступ на тему, присвячену розвитку та перспективам музею «Судацька фортеця» у складі Національного заповідника «Софія Київська».

Канд. іст. наук *Сергій Кот* (Інститут історії України НАНУ) запропонував присутнім тему «Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей». Наступні доповіді також підготували представники Інституту історії України НАНУ:

Тарас Шульга зацікавився мовно-культурною політикою в пострадянському Криму; канд. іст. наук *Тетяна Євсєєва* розповіла про православний дискурс «Кримської весни 2014 р.»; д-р іст. наук, проф. *Ярослава Верменич* проаналізувала переваги й вади статусу АР Крим у складі України; канд. іст. наук *Олександр Галенко* поінформував присутніх про перспективи історичних досліджень півдня України у світлі тюркомовних джерел.

Канд. соціол. наук *Андрій Зоткін* (Інститут соціології НАН України) проаналізував роль Криму в регіональній політиці України періоду незалежності (1991–2014 рр.). Представники Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *Богдан Короленко* та д-р іст. наук *Олена Любовець* підготували виступи «Імперський vs український дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів» і «Російсько-українські протиріччя 1990-х рр. щодо визначення статусу Криму та міста Севастополя».

Етнічний фактор у кримській геополітичній системі координат ХІХ–ХХ ст. привернув увагу д-ра іст. наук, проф. *Лариси Якубової*, а її колега по Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Володимир Головка* виступив із доповіддю про історичний досвід та державну стратегію для повернення Криму до складу України.

Круглий стіл пройшов у діловому і конструктивному тоні, дотримання якого забезпечив д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАНУ *Віктор Даниленко* (Інститут історії України НАНУ). Очевидно, що останні політичні й воєнні події на півострові та на сході України додавали гіркоти в оцінках нинішньої ситуації, стану українсько-російських відносин, політики Російської Федерації щодо України. Чимало критичних слів було висловлено на адресу політики історичної пам'яті нашої держави. У цілому захід дав можливість фахівцям обмінятися інформацією про останні дослідження з історії Кримського півострова й окреслити перспективні напрями подальших історичних студіювань. Матеріали круглого столу опубліковано у збірнику Інституту історії України НАНУ «Крим від античності до сьогодення: Історичні студії», електронну версію котрого розміщено на інститутському веб-порталі.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Акти Волинського воєводства

кінця XV–XVI ст.: (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Відп. ред. Г.Боряк; підгот. до друку А.Блануца, Д.Ващук, Д.Вирський (латиномовні документи). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 154 с.

Александров А.П. та українська наука:

До 110-річчя від дня народження вченого / Гол. редкол. Б.С.Патон. – К.: Академперіодика, 2013. – 381 с.

Андрущенко В.П.

Організоване суспільство:

Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2006. – 505 с.

Андрущенко В.

Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – 2-ге вид., доп. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.

Бакалець О.

Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К.: Стило, 2012. – 336 с.

Барська земля Поділля:

європейська спадщина та перспективи сталого розвитку: Мат. III Міжнар. наук.-практ. конф. до 520-річчя з дня народження Бони Сфорца та 120-річчя виходу у світ праці М.С.Грушевського «Барське староство: Історичні нариси XV–XVIII ст.» / Гол. редкол. М.Ф.Дмитрієнко. – К.; Бар: Рогальська І.О., 2014. – 349 с.

Барський районний історичний музей:

Путівник / Авт.-уклад. О.Бакалець. – Вінниця: Рогальська І.О., 2014. – 44 с.

Борисенко В.

Етнокультурні зв'язки українців

та поляків Східного Поділля (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-етнологічне дослідження. – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, 2014. – 206 с.

Борисенко В.

Культура повсякдення села Хижинці (1950–1960-і рр.). – К.: Ін-т мистецтвознавства,

фольклористики та етнології ім.

М.Т.Рильського НАН України, 2014. – 144 с. (серія «XX століття кризь шпарини пам'яті»)

Ботушанський В., Чайка Г.

Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Технодрук, 2009. – 384 с.

Вакулишин С.

(Не) мій Київ: Зб. ст. з концептуального киевознавства. – К.: Світ успіху, 2014. – 208 с.

Вакулишин С.

Топонімія Києва XX ст. – К.: Центр ДЗК, 2014. – 260 с.

Ветров І.

Економічна експансія

Третього рейху в Україні 1941–1944 рр.: До 55-річчя Великої перемоги. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.

Винар Л.Р.

Біографічні нотатки. – Кент; Острого: Острозька академія, 2013. – 69 с.

Віче: Зб. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Ю.М.Алексеева з нагоди його 70-річчя / Гол. редкол. В.І.Наулко. – К.: Експрес-Поліграф, 2011. – 352 с.

Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: Аналітична доповідь / За ред. О.М.Майбороди. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

Гаврилишин П.

Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.). – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Брустурів: Дискурсус, 2014. – 300 с.

Гончарук Т.Г.

Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва: Наук.-попул. нарис. – Одеса: Астропринт, 2002. – 144 с.

Гуржій О., Лоха В.

Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини XVII – початку XX ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 412 с.

Добржанський О.

Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О.
Хотинщина: Історичний нарис. –
Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.

Етнічна історія народів Європи: Зб.
наук. пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – К.:
Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2014. –
226 с.

Євген Чикаленко – будитель української
нації: До 150-річчя від дня народження /
Упор. Н.І.Миронець, В.М.Піскун,
І.М.Старовойтенко. – К.: Ін-т укр. археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського
НАН України, 2014. – 400 с.

Єфремов С.

**Публіцистика революційної доби (1917–
1920 рр.)** / Відп. ред. В.Ф.Верстюк; упор.
В.Ф.Верстюк, Г.Б.Басара-Тилішак, В.М.Бойко,
В.В.Скальський. – Т.1: 9 березня 1917 р. – 28
квітня 1918 р. – К.: Дух і літера, 2013. – 648 с.
(серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»)

Єфремов С.

**Публіцистика революційної доби (1917–
1920 рр.)** / Відп. ред. В.Ф.Верстюк; упор.
В.Ф.Верстюк, Г.Б.Басара-Тилішак, В.М.Бойко,
В.В.Скальський. – Т.2: 9 травня 1918 – 30
травня 1920 рр. – К.: Дух і літера, 2014. – 544 с.
(серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»)

Завальнюк О., Комарницький О.
Кам'янець-Подільський: Історико-
популярний нарис. – Кам'янець-Подільський:
Абетка-Нова, 2001. – 120 с.

Зимин А.А.

Слово о полку Игореве. – Санкт-Петербург:
Дмитрий Буланин, 2006. – 516 с.

«Зимнее волшебство»: Нацистская
карательная операция в белорусско-
латвийском приграничье, февраль – март
1943 г.: Док. и мат. – Вып.3: Восточная Европа:
XX век. – Москва; Минск: Фонд «Историческая
память», 2013. – 512 с.

Зозуля С.Ю.

**Ніжин модерної доби: Студії з історіографії,
пам'яткознавства, персоналістики.** – К.:
О.Філюк, 2014. – 344 с.

Історія України: Науково-допоміжний
бібліографічний покажчик за 2012 р.: 75-річчя
Нац. іст. б-ки України / Упор. Т.Приліпко,
Д.Стегній, Н.Вошецька. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2014. – 712 с.

Казьмирчук Г.Д., Казьмирчук М.Г.
Університет св. Володимира і Тарас
Шевченка. – К.: УкрСІЧ, 2014. – 228 с.

Карпатська Україна: У 2 т. / Гол.
редкол. М.А.Попович; упор. О.Д.Довганич,
О.М.Корсун, Л.М.Пагіря. – Т.1: Документи
і матеріали. – Ужгород: Закарпаття, 2009. –
755 с.

Карпатська Україна: У 2 т. / Гол. редкол.
І.І.Качур; упор. С.Д.Федак. – Т.2: Хроніка
подій. Персоналії. – Ужгород: Закарпаття,
2010. – 776 с.

Колеса крутяться...: Біобібліографія
акад. Миколи Мушинки: До 75-ліття з дня
народження та 55-ліття наукової діяльності /
Уклад. М.Мушинка. – Кн.3: Бібліографія
(1998–2013). – Пришів: Карпати, 2013. – 164 с.

Кревецький Іван (1883–1940):

Біобібліограф. покажч. / Уклад. У.Яворська. –
Л.: Львівська наук. б-ка ім. В.Стефаника
НАНУ, 2008. – 76 с.

Ліщук Д.

Історичне значення Синьоводської битви. –
Чернівці, 2012. – 32 с.

Магочий П.-Р.

Крым: наша благословенная земля. –
Ужгород: Изд-во В.Падыка, 2014. – 160 с.

Малиновська О.А.

Мігранти, міграція та Українська держава:
аналіз управління зовнішніми міграціями. –
К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

Малороссийский приказ: Описи фонда
№229 Российского государственного архива
древних актов / Отв. ред. Т.Г.Таирова-
Яковлева. – Москва: Древлехранилище,
2012. – 496 с.

Мандри Україною: Золота підкова
Черкащини: Путівник / Гол. ред. О.Черевко;
кер. авт. кол. В.Мельниченко. – К.: АДЕФ-
Україна, 2007. – 232 с.

Мушинка М.

Вірний син Пряшівщини: Життя і
політично-громадська діяльність Василя
Капішовського: До 100-річчя від дня
народження. – Ужгород: Гражда, 2014. – 200 с.

Накануне Холокоста: Фронт литовских
активистов и советские репрессии в Литве,
1940–1941 гг.: Сб. док. / Сост. А.Р.Дюков. –
Вып.2: Восточная Европа: XX в. – Москва:
Фонд «Историческая память», 2012. – 534 с.

**Наукові записки / Редкол. С.О.Біляева,
В.Й.Борисенко, І.П.Возний та ін.** – Вып.20:
Синьоводська битва 1362 року в контексті
історії Східної Європи. – Кіровоград: РВВ

КДПУ ім. В.Винниченка, 2014. – 252 с. (серія «Історичні науки»)

Наукові записки НаУКМА / Гол. редкол. В.П.Моренець. – Т.156: Історичні науки. – К.: Нац. ун-т «Киево-Могилянська академія», 2014. – 95 с.

Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Тези доповідей Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ – Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 151 с.

Петренко І.М.

Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.

Пилипенко В.

Перед лицем ворога: Польська антигуруецька література середини XVI – середини XVII ст. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.

Революційний процес 1917–1920 рр.:

витоки, зміст, значення: Зб. наук. пр. за наслідками теоретичного семінару 13 червня 2013 р. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 62 с.

Рубльов О.

Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 406 с.

Савчук Ю.

Одіссея козацьких прапорів = The Odyssey of Cossack Flags. – Стокгольм: Військовий музей, 2012. – 144 с.

Сварник Г.

Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Л.; Нью-Йорк: Український архів, 2005. – 352 с.

Сергієнко М.

Про дідуся, якого я не знав. – Бердянськ, 2014. – 44 с. (серія «Сімейний альбом»)

Тисяча років української печатки = One Thousand Years of Ukrainian Seal: Каталог виставки / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор. Ю.К.Савчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 504 с.

Тюремний мартиролог окупаційного

режиму: написи на стінах нацистських казематів: (Наук.-документ. вид.) / Редкол. В.А.Смолій, О.В.Бажан, С.П.Лясковська та ін. – Х.: Права людини, 2014. – 584 с.

Українці юга Росії: проблеми історії,

культури, соціально-економічного розвитку: Мат. Междунар. науч. конф.; Ростов-на-Дону, 3–4 октября 2013 г. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2013. – 322 с.

Чернігівщина в роки нацистської окупації:

Документи і матеріали / Упор. О.Б.Коваленко, Р.Ю.Поджур, О.В.Лисенко. – Чернігів: Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

Colloque A.

La Renaissance nationale

et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930: (Paris, 25 et 26 novembre 1982). – Paris; Munich; Edmonton: INALCO, 1986. – 470 p.

Grimsted P.K.

Archives and Manuscript

Repositories in the USSR: Estonia, Latvia, Lithuania, and Belorussia. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – 930 p.

Lewytkyj B.

Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980. – Edmonton: University of Alberta, 1984. – 219 p.

Prophets and Proletarians:

Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada / Comp., ed. and transl. by J.Kolasky. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990. – 481 p.

Przywilej lokacyjny prywatnego

miasta Wielkie Oczy z 1671 r. / Oprac. K.D.Majus. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2014. – 44 s.

Shumuk D.

Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner. – Edmonton: University of Alberta, 1984. – 401 p.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2014 Р.

Смолій В.А., Боряк Г.В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика 4

Сучасний український гранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація

Горенко О.М. Український метанарратив в епоху пропаганди 2
Потульніцький В.А. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової 1

Історичні студії

До 100-річчя початку Першої світової війни

Басенко І.В. Образ німців у военній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) 3
Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрямита результати діяльності 3
Жванко Л.М. (Харків). Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни 3
Реєнт О.П., Янишин Б.М. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії 3
Синявська Л.І. (Черкаси). Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914–1916 рр. 3

До 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка

Голик Р.Й. (Львів). Шевченкова творчість: читання та суспільно-ідеологічні уявлення в Галичині XIX–XX ст. 3
Іванцов І.О. Т.Г.Шевченко і археологія (вступна стаття Т.В.Калініної) 2
Колесник І.І. Біографічний світ Тараса Шевченка 3
Реєнт О.П. Сім Шевченкових ювілеїв 2
Усенко П.Г. До питання історичних мотивів поезії «Мій Боже милий, знову лихо!» 2
Федотова О.О., Шаповал Ю.І. Тарас Шевченко й радянська цензура 2
Щербак В.О. Образ козацької України у творах Т.Шевченка 2
Яременко В.І. (Хмельницький). «Во Іудеї во дні они...»: Біблійна та священна історія у творчості Тараса Шевченка за історіософським дискурсом 2

Алієв Р.Д. (Бахчисарай). Реєміграція кримських татар у 1860-х рр. 4
Вавжонек М. (Краків, Польща). Василь Стефаник як представник галицьких радикалів ... 5
Ващук Д.П. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. 1
Вирський Д.С. «Жонатий ксьондз»: справа з одруженням Станіслава Оріховського-Роксолана 1551 р. 1
Гайдай О.Ю. Радянське минуле в оцінках студентів-істориків 6
Галенко О.І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи 5
Генега Р.Я. (Львів). Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) 6
Головко О.Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) 1
Горобець В.М. Полковник Війська Запорозького та його влада 4
Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) 5
Гулевич В.П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.) 6
Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. 1
Єфіменко Г.Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.) 1
Затиліук Я.В. Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. 1
Іваненко О.А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) 4
Козюба В.К. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) 3
Котенко А.Л. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Етнографічно-статистична експедиція П.Чубинського в Південно-Західний край 3
Кудлай О.Б. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР 5
Куліков В.О. (Харків). Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. 3
Ледаков О.М. (Сімферополь). Паралельні органи охорони порядку у Криму восени 1918 р.: проекти та реалії 6
Мрака І.Б. (Львів). Перший призов українців Східної Галичини до польської армії (1922–1923 рр.) 6

Панченко В.С. (<i>Житомир</i>). Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.) 2	Капраль М.М. (<i>Львів</i>). Європейський атлас історичних міст: концепція, реалізація й український контекст 4
Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) 4	Кириченко К.В. Методи роботи укладачів легендарної частини літописів Великого князівства Литовського: на прикладі запозичень із тексту Іпатіївського літопису 2
Пиріг Р.Я. Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (травень – листопад 1918 р.) 5	Ковалевська О.О. Функції зображальних джерел XVII–XVIII ст. та їх еволюція 5
Ричка В.М. Над чим сміялися в Київській Русі 5	Козубовський Г.А. Грошові одиниці з «Уривків Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.» 5
Русина О.В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла 4	Куций І.П. (<i>Тернопіль</i>). Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації 6
Русина О.В. Радзивілівські володіння новітніх часів очима сучасників 6	Михайлова О.Ю. Блогосфера як історичне джерело: до постановки проблеми 5
Синявська Л.І. (<i>Черкаси</i>). Фінансування роботи промислових підприємств на сході й півдні України в 1917–1918 рр. 5	Ониський М.І. (<i>Львів</i>). Комунікація монаршого двору із провінцій: в видачі та доставці королівських універсалів до Львівського й Перемишльського ґродів Руського воєводства (1674–1683 рр.) 4
Скржинська М.В. Релігія та влада в Боспорському царстві й Ольвії VI–I ст. до н.е. 4	Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона 5
Томазов В.В. Греки-хосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація 4	Петренко І.М. (<i>Полтава</i>). Питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. на шпальтах часопису «Киевская старина» 5
Чухліб Т.В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? 4	Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці 6
Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. 1	Ясь О.В. «Коллективный чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського 6
Шлях О.Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) 6	Ясь О.В. Монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» у науковій спадщині Ф.Шевченка (до 100-ліття від дня народження) 3
Яблонський В.М. Братство української державності: історія створення та діяльності 2	
Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» 5	

Методологія.

Історіографія. Джерелознавство

Блануца А.В. Документальний склад книги записів Литовської метрики №49 у контексті дослідження соціально-економічної історії Великого князівства Литовського середини 1560 – початку 1570-х рр. 1
Вілкул Т.Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» 2
Власенко С.І. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака: огляд документів фонду ЦДАГО України 5
Герасименко Н.О. З історії української метрології: міри об'єму збіжжя й меду 4
Захарчук О.М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних країн Російської імперії в 1812 р. 1

Публікації

Листування М.Грушевського з М.Марром (<i>вступна стаття й публікація В.В.Тельвака, Дрогобич</i>) 4
Нововиявлені листи православних ієрархів XVII ст. (<i>вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика</i>) 6

Історіографічна класика

Грушевський М.С. Звичайна схема «русської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>) 5
Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>) 6

Лист до редакції

Писаренко Ю.В. А голодоморів-то в Україні було три! 3

Рецензії й огляди

- Атлас історії України (*М.В.Майоров*) 6
- Борисьонюк Ю. На крутих поворотах білоруської історії: Суспільство й держава між Польщею та Росією в першій половині ХХ ст. (*С.В.Кульчицький*) 6
- Бортнікова А. Державна влада та місце самоврядування на Волині (кінець ХІV – середина ХVІІ ст.) (*Н.О.Білоус, В.М.Михайловський, Н.П.Старченко*) 4
- Велика війна 1914–1918 рр. і Україна (*В.М.Ткаченко*) 2
- Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) (*О.В.Ясь*) 5
- Годлевська В. Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982– 1996 рр.) (*Л.М.Алексієвець, Тернопіль*) 1
- Долбілов М. Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії за Олександра ІІ (*В.С.Шандра*) 6
- Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії (*С.В.Кульчицький*) 4
- Заяць О. Громадяни Львова ХІV–ХVІІІ ст.: правовий статус, склад, походження (*Н.О.Білоус*) 2
- Ковалевська О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини ХVІІ–ХVІІІ ст. (*О.А.Бачинська, Одеса*) 6
- Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія (*Я.С.Калакура*) 1
- Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія (*В.І.Онопrienko*) 4
- Колодзейчик Д. Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (ХV–ХVІІІ ст.) (*Б.В.Черкас*) 1
- Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (ХVІІ–ХVІІІ ст.) (*О.П.Тригуб, Миколаїв*) 4
- Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля (*О.І.Галенко*) 3
- Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис (*Р.В.Тимченко*) 5
- Потічний П. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу [Літопис Української повстанської армії: Серія «Події і люди». – Кн.28] (*І.К.Патриляк*) 5
- Студенна-Скруква М. Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності (*В.В.Тельвак, Дрогобич*) 3
- Таранець С. Старобрядництво в Російській імперії (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.) (*Л.О.Филишович*) 1
- Тоїчкін Д. Клинка зброя козацької старшини ХVІ – першої половини ХІХ ст.: проблеми атрибуції та класифікації (*М.Г.Палієнко, І.В.Срібняк*) 2
- Точек А. Львівське історичне середовище та його внесок у книжково-пресову культуру (1860–1918) (*В.В.Тельвак, Дрогобич*) 1
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: Збірник документів і матеріалів (*О.П.Прищеп, Рівне*) 5
- Шандор В. Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій) (*М.І.Мушинка, Пряшів, Словаччина*) 3
- Шапвал Ю. Петро Шелест (*І.Б.Гирич*) 1
- Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) (*І.Б.Гирич*) 4

Хроніка

- Верменич Я.В., Водотика Т.С. Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» 4
- Віднянський С.В. (*Київ*), Мушинка М.І. (*Пряшів, Словаччина*), Реєнт О.П. (*Київ*). Міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» й засідання комісії істориків України та Словаччини у Високих Татрах 6
- Волощук М.М. (*Івано-Франківськ*). Міжнародний науковий проект «Colloquia Russica» (2010–2014 рр.) 5
- Драч О.О. (*Черкаси*), Синявська Л.І. (*Черкаси*), Шевченко В.В. (*Київ*). Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (До 100-річчя початку Великої війни)» 5
- Іржавська А.П. (*Черкаси*). Х Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії 6
- Кононенко В.П. Міжнародна наукова конференція «Українська гетьманська держава на соціополітичній мапі ранньомодерної Європи: типове й унікальне» 6
- Корнієнко О.М., Рябець Л.В. ІІ Міжнародна наукова конференція «Українська енциклопедистика» 1
- Крупина В.О. Круглий стіл «Крим у новітній історії України (До 60-річчя входження Криму до складу УРСР)» 6
- Кудінова А.Г. (*Київ*), Кудінов Ю.М. (*Київ*), Дячок О.О. (*Дніпропетровськ*). VII Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» 2
- Литвин М.Р. (*Львів*), Хахула Л.І. (*Львів*). Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна в історичній долі народів Центрально-Східної Європи» 5
- Михайловський В.М. Міжнародна конференція «Ранньомодерна людина: простір – влада – право ХVІ–ХVІІІ ст.» 3

Піскіжова В.В. «Круглий стіл «Українська криза» світової системи безпеки»	4	In Memoriam	
Стасюк О.Й. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.»	3	<u>Коваль Віктор Савович</u>	1
Шевчук О.В. VIII Міжнародний конгрес українців	1	<u>Лещенко Леонід Овдійович</u>	1
Ясь О.В. VII методологічний семінар «Проект людського «Я»: тіло, життя, історія»	4	Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	1–4, 6
		Наукова література , видана Інститутом історії України НАНУ в 2013 р.	5
		Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2014 р.	6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- HULEVYCH V.P. Crimean Khanate and North Black-Sea Under the Direction of Haci Giray (1442–1466) 4
- RUSYNA O.V. Radziwills' Estates of Modern Times Through the Eyes of His Contemporaries 29
- SHLIAKHOV O.B. (*Dnipropetrovs'k*). "We are More Than Anyone Would Not Prefer Us To Accused in the Regional Chauvinism" (To the History of Creation and Activity of Congresses of Industry and Trade in the Russian South) 39
- LEDAKOV O.M. (*Simferopol'*). Parallel Law Enforcement Agencies in the Crimea of Autumn 1918: Projects and Realities 58
- MRAKA I.B. (*L'viv*). First Conscription of Ukrainians in Eastern Halychyna to the Polish Armed Forces (1922–1923) 65
- HENEHA R.YA. (*L'viv*). Soviet Social Space Forming in L'viv (1944–1953) 77
- HADAI O.YU. The Soviet Past in the Evaluation of the Students of Historical Faculties 92

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KUTSYI I.P. (*Ternopil'*). The Category of "Civilization Identity" as the Object of Historiography Study: Modern Interpretation 113
- YAS' O.V. "Collective Man" on the History's Proscenium: Sociologization of History in M.Hrushevs'kyi Research Practices 123
- SUZDAL' M.M. "The Experience of Collecting of Old Time Little-Russian Poems" by M.Tserteliev in the Historiography and Public Opinion 149

PUBLICATIONS

- New Letters of Orthodox Hierarchs of 17th Century (*introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk*) 165

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- KOSTOMAROV N.I. Thoughts About History of Little Russia (*introductory article by O.V.Yas'*) 179

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Atlas of History of Ukraine (*M.V.Maiorov*) 198
- Kovalevs'ka O. The Image Through the Centuries: Iconography of Cossack Officers in 17–18th Centuries (*O.A.Bachyns'ka, Odesa*) 207
- Dolbilov M. Russian Land, Strange Faith: Ethnoconfessional Policy of Empire in Lithuania and Belarus During Alexander II (*V.S.Shandra*) 209
- Borisionok Yu. On the Sharp Bends of Belarus History: Society and State Between Poland and Russia in the First Half of 20th Century (*S.V.Kul'chyts'kyi*) 215

CHRONICLES

- VIDNIANS'KYI S.V. (*Kyiv*), MUŠINKA M.I. (*Prešov, Slovakia*), REIENT O.P. (*Kyiv*). International Scientific Conference "Methodological and Conceptual Questions of Research of History of Rusyns and Ukrainians in the Central-Eastern Europe" and Historians Committee Meeting of Ukraine and Slovakia in High Tatras 220
- IRZHAVS'KA A.P. (*Cherkasy*). X All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History 224
- KONONENKO V.P. International Scientific Conference "Ukrainian Hetman's State on the Sociopolitical Map of Early-Modern Europe: Typical and Unique" 228
- KRUPYNA V.O. Round Table "Crimea in Modern History of Ukraine" (Commemorating the 60th Anniversary of Crimea Entry into the Ukrainian SSR) 230

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 233

- Alphabetic Index** of Materials Published in the Journal in 2014 236